IV-3155

Искра
Арнаудова

МИХАИЛ АРНАУДОВ

ЧОВЕКЪТ И УЧЕНИЯТ

Литературна анкета и характеристика

НАУКА
И ИЗКУСТВО

МИХАИЛ АРНАУДОВ
ЧОВЕКЪТ И УЧЕНИЯТ

ИСКРА АРНАУДОВА

МИХАИЛ АРНАУДОВ

ЧОВЕКЪТ И УЧЕНИЯТ

ЛИТЕРАТУРНА АНКЕТА
И ХАРАКТЕРИСТИКА

СОФИЯ 1977
НАУКА И ИЗКУСТВО

КВ523 Арнаудов, М

МИХАИЛ АРНАУДОВ

ЛОЖЕТ И ТИМПЕРУ

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА „ВАСИЛ ДРУМЕВ“ – ВАРНА
Ш 95950
ДЕПОЗИТ
Дн 7415/77
ПРОВЕРКА
1995 г.

Индекс 82Б

ПРЕДГОВОР

Анкетата ми с професор Михаил Арнаудов идва трета поред след заслужилите несъмнено висока оценка «Срещи и разговори с Михаил Арнаудов» от Петко Тихолов (сп. «Литературна мисъл, 1968 г., кн. 4) и «Фолкло̀ристът Михаил Арнаудов. Наблюдения и разговори» от Елена Огнянова (сп. «Литературна мисъл», 1970 г., кн. 6). Литературната анкета при този нов опит за беседи с професора си поставяше задачата да обхване в пълнота една сложна и многостранна жизнена съдба и едно огромно и всеобхватно литературно и културно-историческо дело. Неизбежните пропуски, които можеха да се открият в така построения биографско-литературен портрет, както и повторенията на някои отделни факти и съображения, не трябваше да обезкуражават този, който се заемаше да подреди и обработи събрания вече тъй ценен материал. Необходимо беше да се спасят за читателя някои по-интимни мисли и схващания на Михаил Арнаудов върху събития и личности, а заедно с това и да се очертаят главните моменти в творческата съдба на един рядък българин, излязъл от недрата на народа в зората на тъй дълго жадуваното освобождение от османско иго.

Близката ми петнадесетгодишна дружба с професора като съпруга на сина му Петър ми даряваше часове на спокойни и спонтанно възникнали беседи върху литературата изобщо, върху българската литература в частност и особено върху корифеите на българското възрожденско дело. Грижите и затрудненията ми около дом и собствено образование притесняваха немалко духа ми, за да се отдам напълно и с постоянство на така скъпите ми беседи.

През пролетта на 1971 г. бях гост в дома на известната съветска писателка Берта Брайнина и на съпруга ѝ, големия пушкиновед Дмитрий Дмитриевич Благой. В домашната атмосфера на

тези високо талантливи, затрогващо мили и сърдечни руски първенци в литературата дишаше онази любов към братската славянска страна, плод на която беше и готовата за печат книга на Берта Брайнина за България «На Старой Планине». Една вечер, останали сами с Берта Брайнина в уютния ѝ дом на Лаврушинский переулок с прозорци, от които се очертаваха в полумрака осветените кубета на Кремълския събор, аз слушах с какво преклонение и искрен възторг голямата съветска писателка говореше за Михаил Арнаудов, за необикновеното щастие, което тя и съпругът ѝ са имали в България да се срещнат и разговарят с него. По-късно в глава XV на книгата «На Старой Планине» аз четях с вълнение описана срещата на Михаил Арнаудов с неговите руски колеги. С майсторството на голям художник на словото авторката беше очертала личността на нашия изтъкнат учен. Грижливо тя беше отбелязвала всичко чуто от професора, което по-късно сама беше обогатила с непосредствените си впечатления от много негови трудове, един от които можеше да чете и в руски превод.

От 1967 до 1971 г. аз работих с професора, като преглеждах голямата му поредица от книги «Велики възрожденци», сложени под печат в издателство «Наука и изкуство», както и някои други негови трудове. Всеки нов досег с изследванията на професор Арнаудов ми доставяше градиво за непосредствено и живо вникване в теоретичните основи на цялостното му литературно-научно дело.

Чувството на преклонение пред големия жизнен и творчески подвиг на навлезлия в своята деветдесет и трета годишнина академик от страна на съветските му колеги, свидетел на която бях станала неотдавна, както и дълбоката почит на многобройните му ценители и у нас, ме накараха да преценя по-обективно благоприятните обстоятелства на тясна близост и на нескривана благосклонност към всеки опит за съвместна работа от страна на професора. Ето защо само няколко месеца след завръщането ми от Москва през юли 1971 г. се постави началото на анкетата ми с професора, която с немалки прекъсвания продължи докъм средата на 1973 г. Аз започнах да отбелязвам най-съвестно отговорите, които възникваха спонтанно у професора на всеки поставен въпрос. Михаил Арнаудов посвещаваше на нашите, беседи следобедните часове, обикновено между три и пет часа като всяка наша среща продължаваше около час и половина. През това време професорът говореше или прав, като се движеше из стаята, или пък сядаше на стол и погледът му изразяваше вътрешно на-

прежение, особено когато говореше за величавите сенки на миналото, които като че ли му се явяваха и той водеше с тях жива беседа. Понякога, след като ми беше говорил за големия майстор на поетическото слово Яворов, или за смелия идеолог на черковно-освободителната борба Неофит Бозвели, или пък за първенците на революционното дело в лицето на Раковски, Левски или Ботев, професорът обичаше да завършва с думите: «Е, виждаш ли, на оня свят имам добри приятели. За тях аз писах с възторг и вярвам все нещо да съм спасил от тяхното дело за поколенията.»

Обикновено беседите ни следваха известен предварително очертан план, ако за такъв изобщо може да се говори. Като казвам «план», имам пред вид общата структура, както тя се вестяваше в съзнанието ми, а именно отначало трябваше да бъде обхванат биографичният материал и след това да се премине към литературното дело и към по-общите литературни въпроси. Много често обаче този «план» биваше пренебрегван поради изникнали непосредствено в момента въпроси, по които професорът тутакси се изказваше. Трябва да отбележа също така, че професор Арнаудов нямаше предварително поставен въпрос, по който можеше да се подготви. Изобщо за него живата импровизация беше единственият творчески метод при всяка литературна анкета, а сега той самият беше «подложен» на такъв «разпит». Когато понякога не успявах да отбележа навреме това, което ми съобщаваше професорът, и исках той да ми го повтори, трудно беше за него да възстанови отново в съзнанието си казаното само преди миг в неговия първоначален вид. Веднага фразата беше претърпяла безброй модификации, защото бързината, с която асоцииране неговата дълбока, но изумително ясна и богата мисъл, беше необикновено голяма.

Както вече споменах, анкетата си с професор Арнаудов започнах през юли 1971 г. и през февруари 1972 г. беше готова първата част, която обхваща материали от биографията на изтъкнатия учен. През този период от седем месеца беседвахме с професора много често, понякога всеки ден. Ето защо за кратко време лежаха готови най-ценни показания, в които оживяваха семейно гнездо, напрегнати години на образование и на самообразование, преподавателска дейност, обществено-политическа атмосфера, бележити съвременници. Всякога, когато даваше преценка за хора или обстоятелства, тази високо етична и нравствено издигната личност живо чувствуваше своята голяма отговорност.

Вторият раздел, който трябваше да обхване литературното дело на професора, се оформяше по-бавно. Като сравнявам по-

ставените дати в ръкописа, необходими са били близо година и половина. Може би трябва да спомена за близо тримесечното ми отсъствие от дома през този период, както и за продължителните ми грижи около скъп мой близък, когото загубих наскоро след това. Импулсът ми за всякаква работа беше чувствително пострадал и тук не правеха изключение дори тъй скъпите ми при друго разположение на духа беседи с професора.

«ЧУВСТВО ОТ ПЪЛНИ ГЪРДИ»

ПОТЕКЛО. Роден е професор Арнаудов на 5 октомври 1878 г. (н. с. 18 октомври) в град Русе. Той е връстник на нова, свободна България. Родната му къща се е намирала в южната част на града в махалата Чукур-чифлик в подножието на възвишението Левент табия. При новото планиране на града тази къща е била разрушена и на същото място днес минава улица «Мусала». Потомък на хора от народа, от този народ, който в трудности и упорита борба за съществуване калява волята си, като ламти и за просвета, Михаил Арнаудов трябва да има много от селското наследство, без което трудно самият той би могъл да обясни неизчерпаемото си влечение към всичко народно.

«Аз, споделя професорът, съм излязъл от средата на дребното градско население, отдадено на занаяти или търговия и израсло пряко от селото. В тази среда, както и от близката ней духовно-учителска среда са се оформили почти всички наши интелектуалци, строители на националното и просветно дело. Прилежанието, моралът, социалната традиция на полуградската и полуселската класа, заета с ръчен труд или с търговия, образуват първичния нравствен хумус, който възпитава и вдъхновява писатели като Славейков, Вазов, Влайков, Яворов, политици като Раковски, Чомаков, Каравелов, духовници като Софроний, Бозвели, Иларион, книжовници като Фотинов, Богоров, учени като Кръстевич, Дринов, Нешо Бончев, Шишманов.»

Запитан за баща си, Петър Сибинов Арнаудов, родом от град Тетово в Македония, професорът разказва: «Още твърде малък той напуснал родното си място, за да посещава с баща си разни градове на България и да се установи накрай в Русе.»

Бащата на Петър, Сибин, имал голям род в Тетово и в село Вратница в полите на връх Люботрън, гдето е бил и коренът му. Той държал отначало хан в Тетово. «Аз можах да изуча този

род — казва професор Арнаудов, през 1916 г., когато по време на Първата световна война пътувах по тези места.» Много често Петър Сибинов разказвал на децата си за родния край и въпреки че излязъл от този кът на България в крехка възраст, помнел всичко много живо. Михаил Арнаудов си спомня: «Баща ми говореше в детинството ми за грамадните лозници, пръснати на скели в дворовете или по улиците, гдето гроздето се задържало дори под снега, за разходките си до близката кестенова гора над града, гдето децата берели и пекли на суха папрат кестени, като понякога били изненадвани от мечка, която ги пропъждала и изяждала кестените. Разказваше ми той често за живота в този благодатен край и за роднините си.»

Какъв характер имаше баща ти? — «По характер беше мек, но сприхав, честолюбив и самоуверен в мненията си. Беше човек без инициатива, добър.»

Въпреки слабата си школска подготовка, само килийна, Петър Сибинов успял да си спечели добро име на «енергичен» и «достоен за всяко доверие» търговец на зърнени храни. Напуснал самостоятелната си търговия, след като претърпял чувствителна загуба в сделките си, причинена от рязкото спадане на цените на стоката на външната борса. Станал чиновник в голямата експортна къща за жито, ръж и кукуруз на погърчения цинцарин Дина Бебис. «Опитен в работата си, той обикаляше селата на Русенско, за да закупува и предплаща храните, разказва Михаил Арнаудов. Аз съм го придружавал в някои от тези пътувания. След вършитба, късно през лятото, той приемаше и складираше храните в големите хамбари на оная търговска къща или пък наблюдаваше товаренето им в шлепове на р. Дунав и накрай отиваше с парахода до Браила, за да получи сумите от продажбата на стоката, предназначена за гр. Анверс в Белгия. За своите ранни години и за преживяното по-късно баща ми знаеше да разказва с хумор. Ние в къщи го слушахме всякога с увлечение.»

Политиката занимаваше ли го? — «Интересуваше го много, макар и да не е бил никога активен партизанин. Съчувствуваше на либералите около Стамболов.»

Майката на Михаил Арнаудов, Друмка Михаил Панова, е родена в Русе. Още преди да достигне тридесетгодишна възраст, когато Михаил е бил едва на осем години, тя се поминала при добиване на пето дете.

За нея Михаил Арнаудов съобщава: «Майка ми се отличаваше с весел характер и с приказливост, които ѝ печелеха приятелки. Петър Сибинов се оженил за нея, когато бил съдружник на баща

ѝ. Тя беше авторитарна натура, енергична и умна жена. В къщи всичко е била тя, като съдя по разказите на сестрите ѝ. Чувствувам се духовно потомък главно на майка си и на дядо си Михаил.»

Бащата на Друмка, Михаил Панов, професорът не помни, тъй като той се поминал малко преди Освобождението от холера. «Има версия, че Михаил Панов е дошъл от русенските села и по-определено от с. Торлак. Забогатял бързо като кожухар, купил си хан, отворил фурна, а по-късно и кръчма и построил хубава къща.» И професор Арнаудов дава подробно описание на къщата: «През една голяма порта се влизаше в хана на два етажа. През един тунел се минува в двора на къщата. Къщата беше хубава, а градината още по-хубава. От горния етаж на къщата се виждаше ханът.»

Михаил Панов, или Панович, е бил любознателен човек и името му стои между «спомоществователите» на някои старопечатни книги, например на Плутарховия превод от 1845 г. Михаил Панов се е женил два пъти. Първата му жена Гина е майка на Друмка. «Колкото се отнася до баба ми Гинка, тя е била като сестра си Данка, която запомних в сто и пет годишната ѝ възраст, родом от Стара Загора. «Ние сме граждани, а не селяни», твърдяла е тя пред сестра ми Мария.» От първия си брак Михаил Панов имал след първородната си дъщеря Друмка още две дъщери, а от втория си брак, четири дъщери и един син. «Всички мои лели бяха дълголетни и всички след смъртта на майка ми ме обичаха и приемаха радостно. При подялбата на наследството на Михаил Панов баща ми, който държал всички сметки, не присвоил нищо от дела на шестте сестри и на малолетния ми вуйчо, бидейки той и тогава, както и по-късно, крайно скрупульозен човек.»

След загубата на първата си съпруга Петър Сибинов се оженва повторно една година по-късно. «Някой трябваше да се грижи за четирите невръстни деца (три момчета и едно момиче). Имах щастието да бъда добре гледан и закрилян от мащеха си Гана, родом от гр. Трявна. Като малък бях любимецът ѝ.»

ДЕТСКИ ГОДИНИ. По това време и още през турско робство град Русе е бил оживен търговски център на река Дунав. На русенското пристанище идват много руски параходи, а и със западните страни контактите не са по-малко интензивни. Важен административен и културен център, градът има българска библиотека, основана още преди Освобождението. Добре устроена и с богат инвентар, тя става извор за научно знание и интелектуален подем.

В тясната домашна среда, както и в махалата Чукур чифлик (чифликът на стръмнината), почти нищо не прониква от бурния културен напредък в центъра. «Хората бяха обикновен еснаф или малки чиновници», съобщава Михаил Арнаудов.

За момчешките си години той си спомня: «Играех с децата, но по-близки другари не съм имал. Затворен в себе си, повече четях. В никакви момчешки компании не съм участвувал и никакви авантюри или приключения до седми клас. Стеснителен по природа, затворен в себе си, аз нямах приятели, с които бих могъл да споделям интимни чувства или мнения върху живота и науката. Най-често се застоявах в къщи, където животът течеше въпреки някои материални затруднения изобщо спокойно и равномерно. Бях много кротък, въплъщение на кротост, и сам се чудя как след тази кротост достигнах много по-късно до смелост и твърдост, които не ме напуснаха вече никога.»

През септември 1884 г. Михаил Арнаудов постъпва в първи клас. За тези ученически години сега той разказва: «Трябва да съм бил много наивен. Викат ме учителите в преподавателската стая и ме питат: Хубаво ли е като се пуши?, а аз им отговарям: «Аз не пуша», или пък учителката ми Райна Чушкова ме вдигаше на масата, за да казвам урока си. Помня учителите си във второ и трето отделение, когато, след като изгоря училището ни, което се помещаваше в двора на черквата Свети Георги, захванахме да учим в една голяма турска къща.»

И сега Михаил Арнаудов си спомня как войската тръгва от Русе за турската граница, когато в 1885 г. се обявява Съединението, и чува песента ѝ:

Сбогом, сбогом към Тракия
Помогна ще ни бог и за Македония. . .

Живи са още в паметта му погребението на генерал Муткуров и траурните маршове, които тогава чува, както и бунтът на офицерите-русофили от 1887 г. при свистенето на куршумите. Сред разстреляните бунтовници е бил и роднината на Арнаудов Атанас Узунов. «Събитията се коментираха дома, без да ги разбирам по-ясно, но общата тревога завладяваше и мен, особено когато, любопитен да видя какво става на улицата, трябваше да се крия да не ме засегне някой зареян далеко куршум.»

Беше ли чел вече някое произведение от българската литература, което остави у теб по-силни впечатления? «Бил съм тринадесет или четиринадесетгодишен, когато прочетох «Под игото» от Иван Вазов. Направи ми потресаващо впечатление. Такова

силно впечатление имах и от «Бай Ганю» на Алеко Константинов, четен от мене веднага при появяването му.»

ГИМНАЗИАЛНО ОБРАЗОВАНИЕ. През есента на 1890 г. Михаил Арнаудов е ученик в първи гимназиален клас. По това време русенската «реалка» се помещава в три-четири здания край река Дунав на високия булевард «Фердинанд» срещу католическата черква. Директор на гимназията по това време е известният етнограф Димитър Маринов. «От него получих една плесница, разказва Арнаудов, макар и съвсем без вина. Учениците в първи клас се бяха разлудували и вдигнали в междучасието олелия; влиза строгият директор и без да разпитва кой е крив, започва от вратата да бие с ръка, когото свари; аз, който стоях съвсем мирен, изпитах също гнева му, чудейки се защо тъй произволно идва наказанието.»

По-добър спомен е запазил Арнаудов за учителя си по български език, поета Москов. По това време излязла стихосбирката му «Момини сълзи» и младият поет повикал веднъж Арнаудов в директорската стая и го накарал да му декламира нещо от нея. «Детският глас с всичко наивно на вживяването и възпроизвеждането ще му се е нравело повече,отколкото скептичното и студено отношение към текста у възрастните читатели», казва Михаил Арнаудов.

Заниманията в училище протичат, общо взето, интересно. Някои от учителите си Михаил Арнаудов и сега добре си спомня. Те наистина са будели респект у своите възпитаници с добрата си научна подготовка: Марков — естествени науки, Шкорпил — география, Лафчиев — математика, Ковачев — естествени науки, Урумов — ботаника.

«Но ако по хуманитарните предмети, особено по география, история и български език, аз проявявах добър успех, по математика и геометрия при преподавателя Немец, чех по народност, бях крайно безпомощен. От страх забравях и малкото, което знаех, щом ме пронизваше с острия си поглед този човек без усмивка. Слабите бележки по математика ме гнетяха силно, убиваха радостта ми от другите предмети, отравяха ваканцията ми.» При новия си учител по математика в последния клас на гимназията Лафчиев Михаил Арнаудов чувствува истинско облекчение. Далеч от всяка грубост и надменност в отношението си към учениците, този преподавател обяснявал трудната материя много по-интересно. За съжаление предметът история, който Арнаудов така силно обича, е бил застъпен от твърде слабо подготвения учи-

тел Смядовски. «Той преподаваше бързо това, което беше научил от учебника. Нищо извън писаното тук не ни казваше и, явно беше, че не живее с науката си, не се въодушевява от нищо и не може или пък не иска да събуди интерес към нея у слушателите си.»

А за преподавателя си по френски език в последния клас на гимназията Михаил Арнаудов си спомня: «Докато бях ученик в Русе, не бях виждал никакъв български писател освен Стоян Михайловски, който беше за мене тогава само преподавател по френски език. Този буен и доста объркан в идеите и държанието си писател не намери нищо по-добро за наш прочит по френски език освен сборника «Военни песни» на Пол Дерулед. Всички ученици от четвърти гимназиален клас си го набавихме и всеки от нас трябваше да научи наизуст определено стихотворение. И сега помня стиховете от стихотворението за Знаменосеца. Защо му беше потрябвало тъкмо това литературно четиво, и сега не мога да си обясня, освен като допусна, че се касае за каприз от негова страна, проявяван и при други обстоятелства, и за което не е място тук да говоря.»

В замяна уроците по литература на Никола Бобчев завладяват Арнаудов все по-здраво и той бързо определя интересите си към този предмет.

НАЧЕНКИ НА ИНТЕРЕС ЗА ХУМАНИТАРНО ЗНАНИЕ. Запитан кога в неговото съзнание за първи път се поражда мисълта да се отдаде на литературни занимания, професорът отговаря: «Имах съзнание, когато бях на шестнадесет години, че ще стана литературовед.»

Може би изворът на тези определени мисли за посвещаване на литературата се крие във философско-етическото четиво на руски език, което Арнаудов е отбелязвал в едно малко тефтерче от първата половина на 1895 г. Посочената там литература дава указания за интересите на Арнаудов както към по-общи научни въпроси, така и към литературно-историческа проблематика. По-цялостна представа за въпросите, които са изложени в тези книги, Арнаудов добива от уроците на учителя си по български език, доктора по философия Никола Бобчев. За този възпитаник на Харковския и на Лайпцигския университет, а по-късно и изтъкнат книжовник Михаил Арнаудов говори с възхищение:

«Бобчев беше човек с мека душа и крайно благовъзпитан. Славянофил по убеждение, той съчетаваше в мислите и в чувства-

та си внушенията от Марин Дринов и Вилхелм Вунд. Бобчев не беше оратор, не блестеше с изящна реч, но в замяна говореше с живо чувство, проявяваше истинска любов към предмета си, правеше при разборите си екскурси в разни посоки, които освежаваха знанието, извикваха вниманието ни и оставяха по-дълбоки впечатления. Той не преподаваше по учебник, а по свои записки. Използуваше при това новите изследвания в специални книги или научни статии и ни насочваше към тях, за да разширим умствения си хоризонт и надхвърлим школската рутина. Благодарение на него аз развивах вкуса си за литературни и философски проблеми, зачитах се в български и руски списания или книги, правех си извлечения от интересните статии и се турях в течение на новите гледища по застъпените въпроси. Бях изцяло овладян от стихията на литературознанието при страстна преданост и непреодолимо жива мечтателност.»

Никола Бобчев долавя чистата преданост на своя млад възпитаник и има такава вяра в него, че не му пише дори бележки. Убеден, че Арнаудов е усвоил всичко преподадено, той се обръща към него само когато не може да получи по даден въпрос необходимия отговор: «Арнаудов, кажи как разбираш ти тази работа.»

«Каква вяра е имал в мене този човек и колко силно ме е обичал и ценял като верен левит, показва фактът, че без да ме пита дори, дава писмената ми матуритетна работа по български език за печат в русенското списание за ученици «Извор». Тази статия аз прочетох само когато ми я показа професор Шишманов, през ноември 1895 г. Тя дословно отговаря на ръкописа ми, без нито една поправка от ръката на Бобчев. Трябва да добавя, че статията ми остана недовършена, понеже аз пишех обстойно и часовете за клаузурната работа изтекоха бързо, без да мога да развия изложението си в желаната от мене пълнота.»

Непреодолима пропаст се открива между патриархалните понятия и нрави в най-тесния семеен кръг и новопридобитите увлечения у зрелия вече умствено младеж.

ИЗБОР НА СПЕЦИАЛНОСТ В УНИВЕРСИТЕТА. След като завършва матуритетния изпит и дори преди това, Арнаудов вече мисли за своето по-високо образование. Погледът му се насочва естествено към университета, към софийското «Висше училище», тъй като за следване в чужбина не може и да мисли при материалните възможности на баща си. Два важни въпроса стоели за разрешаване: първо, каква специалност да избере и, второ, как да се намерят средства за следването му. Въпросът за специалността

намира Арнаудов напълно подготвен, той в известна степен вече го е предрешил.

«При умонастроението ми в онази възраст не можеше да става дума за нищо друго освен за филология. Под филология аз разбирах, както се мислеше изобщо тогава, съчетанието от езикознание и литературознание. Жадувах с цялата си душа да следвам по филология, без да имам някаква по-ясна представа за организацията на тази научна дисциплина, както и за качествата на преподавателите по тая част в София. Чувствувах се магически притеглен към сериозни занимания, които биха ми открили по-широки хоризонти на мисълта и на културния напредък. Бобчев беше живото въплъщение на идеала ми и неговите идеи по предмета ми се налагаха най-естествено като обща норма.»

Запитан от баща си «Е, сине, какво ще изучаваш сега в София?», Арнаудов, подготвен вече за отговора си, заявява кратко и ясно — «само филология». Между баща и син се повежда разговор, който Арнаудов не може да предаде в подробности, но който се свежда към това: според Петър Сибинов най-важна наука, която би намерила практическо приложение и която би подобавала на интелигентен човек, била юриспруденцията, както тогава наричали правото. «Баща ми не беше срещал други интелектуалци до себе си освен адвокати и съдии и той облажаваше всички хора от този род, които се радваха на уважение и на добро благосъстояние. Той се опита да ме убеди, че най-полезно за мене ще бъде правото.»

Михаил Арнаудов, който зачита чувствата на баща си и не иска да го оскърби, намира все пак кураж да защити своите лични наклонности, като посочва, че и званието учител е твърде почтено и също така добре възнаградено. «Баща ми, извънредно нежен към мене всякога, не пожела да ме оскърби, но държеше на своята идея. С обещание, че ще помисля още по въпроса, без да вземам окончателно решение засега, аз потеглих през месец септември 1895 г. за София.»

Как успя все пак да наложиш своето разбиране? «Щом пристигнах в София, аз подирих среща със студенти по правото, и то студенти, които го бяха зъвършили. От тях разбрах, че са затруднени да намерят подходяща ваканция в съдилищата и че ще им бъде мъчно при тяхната неопитност да минат веднага към адвокатура. Писах тогава на баща си за моите впечатления, силно доволен, че съм намерил оправдание за отказа си от правото, и пак изтъквах неукротимото си желание да се посветя на филологията.»

Вторият, по-труден в същност въпрос за осигуряване на издръжката на Арнаудов в София трябва да се реши, докато той е още в Русе. Заплатата на Петър Сибинов едва задоволява нуждите на скромното домакинство и на седемте му деца. И при най-добра воля той не може да отдели дори малка сума за образованието на сина си в София. «В даден момент — разказва Михаил Арнаудов — баща ми се сети, че има в Букурещ двама големи българофили — банкери, именно братята Евлоги и Христо Георгиеви, към които бих могъл да се обърна писмено да ме издържат за образованието ми в университета. Послушах и писах, но отговор не получих. Но каква странност! Когато след много години в София, в Академията на науките, се получи целият архив на братя Георгиеви и се отвори първият сандък, от него в мое присъствие първият документ, който изхвръкна оттам, беше моето заявление до братя Георгиеви. Секретарят на банкерската къща надали е докладвал изобщо на братя Георгиеви за просбата ми, но все пак не я унищожил — от респект към архивната пълнота на банкерската къща.»

Изход от положението все пак трябва да се намери и Петър Сибинов потърсил извор за издръжката на Михаил у някои по-заможни свои роднини. «Баща ми се отнесе до вуйчо Стефан Драгнев, брат на баба ми по майка, твърде заможен търговец, и до чичо Алеко Йорданов, търговец-житар, мъж на майчината ми сестра Сия. Те се съгласили да отделят по двадесет лева месечно за мене. Други двадесет лева отпускаше по-големият ми брат Димитър, който беше на служба в околийското управление на град Русе.» С тези шестдесет лева Михаил Арнаудов прекарва месеца сравнително добре в столицата, без да се лишава дори от театър или от посещение на някое градинско увеселение.

«Добавям, че щом завърших ученията си в София и бях назначен за гимназиален учител, роднините ми (с изключение на брат ми, който имаше великодушно сърце] настояха да им връщам заетото всеки месец и аз устоях на това задължение, което правеше бюджетът ми твърде ограничен, понеже отделях нещо от него и за баща си, който имаше голямо семейство.»

В СТОЛИЦАТА. Неизпълнил още седемнадесет години, привързан сърдечно към радости или тревоги на семейното огнище, Арнаудов напуска града на своето детство. Страстният копнеж към по-високи полети на духа го тласка неудържимо към столицата.

«В началото на септември 1895 г. аз пристигнах в София,

като пътувах с влак от Русе до Варна, с кораб от Варна до Бургас и после пак с влак от Бургас до София.»

Какви са първите ти впечатления от столицата? «София ми се видя по-неустроена от моето родно Русе и аз съжалявах столичани, че са останали толкова назад в някои отношения. Само главните улици бяха постлани с каменни блокчета, а площадът пред Градската градина и пред днешната Национална галерия беше покрит с пръст, която при вятър просто запълняше очите.»

Петър Сибинов препоръчва сина си на един свой приятел, Христо Иванов, банков чиновник. Михаил се настанява на квартира в дома му и е гледан с най-добри чувства от приятеля на баща си и от съпругата му, «вечно засмяна и крайно услужлива жена». «Имаше в двора едно резекиено дърво, разказва Арнаудов, което даваше най-хубав плод и доказваше, че в София лозата би могла да се развива отлично. Живеех близо до Военното училище, днес Военна академия, и когато отивах по улица «Оборище» или «Шипка» към университетската сграда на улица «Московска», зад сегашната Национална галерия, минавах през непостлани улици, край Света София и огромните разкопки (на мястото, гдето сега е църквата Александър Невски), останки от стари римски гробища. Некрополът беше изоставен в най-окаяно състояние.»

Лекции той започва да слуша в началото на месец октомври. «С голям трепет, с вълнение като пред нещо много възвишено и сериозно, влязох в сградата. Горях от нетърпение да видя големите хора, носители на университетското знание, за чиито имена не подозирах нищо по-рано.»

Седнал в аудиторията на последния чин, Арнаудов вижда да се явяват на катедрата младите преподаватели Александър Теодоров-Балан — българска литература, Любомир Милетич — сравнителна граматика на славянските езици, Беню Цонев — история на български език, Иван Шишманов — сравнителна литературна история, и някои други, които застъпват второстепенни предмети: Марко Балабанов — гръцки език, В. Добруски (чех) — латински език, Ковачев — педагогия.

ПРОФЕСОРИ ВЪВ ВИСШЕТО УЧИЛИЩЕ. При кого слуша първата лекция в университета? «Първо видях професор Милетич. Очаквах да видя една блага физиономия, защото го смесвах порано с професор Шоурек, преподавател по дескриптивна геометрия. Колкото Шоурек беше фин и изискан във всяко отношение, толкова Милетич ми се стори по вид нещо обикновено, макар

че лицето и очите му да издаваха някаква солидност и някаква самоувереност. Милетич преподаваше старобългарска граматика и, трябва да кажа, с авторитет и сигурност, които ми вдъхваха голяма почит.

Милетич беше завършил филология в хърватската столица Загреб (с едно солидно изследване върху произхода на членната форма в български език) и това обстоятелство беше не без значение за покровителството на Милетич от страна на Ягич, сам хърватин по потекло. Българският професор беше щастлив да бъде натоварен от големия славист Ягич да предприеме една продължителна диалектологическа обиколка в Североизточна България, издръжката за която беше отпусната от Виенската академия на науките.

Нека пътем отбележа, че Ягич стана след смъртта на великия славист Миклошич най-голямото светило на славистиката в Европа и беше поканен да чете лекции в Петербургския университет. Ягич владееше всички славянски езици и между другото написа една обширна студия върху националната принадлежност на старобългарския език. Големите му качества на учен бяха тъй високо оценени, че той бе избран за главен редактор и организатор на многотомната енциклопедия по славянска филология, замислена по образец на солидните две енциклопедии по германска и романска филология. Ягич се пресели по-късно във Виена, пак като професор, и тук започна издаването на прочутия и много заслужил «Архив на славянска филология», излизал над тридесет години и съдържащ най-разнородни проучвания и критически бележки из областта на дадената специалност. Този «Архив» беше и за мене благодарен извор за знания, от които имах нужда в моите разнородни проучвания по-късно.

Лекциите на Милетич бяха най-субстанциалните уроци за нас студентите и ние всички поглеждахме със страхопочитание към авторитетния преподавател.»

Какво отношение имаше професор Милетич към теб? В дипломата, която си получил при завършване на висшето си образование за специалносите, преподавани от професор Милетич, фонетика на старобългарския език, морфология на старобългарския език, сравнителна граматика на славянските езици, синтаксис на старобългарския език, стои винаги най-висока оценка.

«Аз бързо спечелих благосклонността на професора и той нареди да бъда секретар на семинара по славянска филология, в който се четяха студентските реферати по зададена от професора тема. Тук аз написах обстойно проучване за Добрейшевото старо-

българско евангелие, което остана непубликувано, както и приготвих моята първа научна работица под наслов «Произход и родина на старобългарския език», която напечатах по-късно в сп. «Училищен преглед»[1] с подписа «М. П. А.» Колко беше голяма самокритичността и скромността ми, може да се съди и по този подпис. Аз исках още да скрия своето авторство до момента, когато бих могъл да се явя с нещо по-значително. Втората ми подобна семинарска работа излезе по-късно пак в същото списание с моя пълен подпис. Тя беше озаглавена «Българските народни приказки и тяхното потекло»[2]. Милетич явно ме тъкмеше за работа по-нататък край него и разположението му към мен достигаше дотам, че ме канеше често у дома си. Там аз имах случай да се запозная с крайно милата и любезна съпруга на професора, чувствувайки се благодарен за нейното внимание и покровителство.»

Професорът по българска литература пробуждаше ли у теб интерес към предмета си? «Балан, който тогава се наричаше само Теодоров, четеше лекции в стила на книгата, която издаде малко по-късно — «История на българската литература». Той четеше тихо, произнасяйки едва ли не всяка дума поотделно, без да внася каквато и да е промяна в основния поучителен тон. Той скандираше дума по дума, без за секунда да мисли за нещо по-занимателно и ефектно, което можеше да държи будно вниманието и настроението на слушателите. Сещам се за анекдота за един немски професор, който като Теодоров изпадал в подобно състояние и който, за да ободри и развесели слушателите, бележил отстрана на ръкописа «Hier muß ich ein Witz machen» (Тук трябва да кажа нещо духовито). Четейки равномерно ръкописа, той неволно прочита гласно и тази фраза и постига по най-нежелан начин веселостта, която догонвал по друг начин.

За голямо мое съжаление литературата в трактовката на Теодоров се оказа съвсем безплодна за пробуждането на интерес у мен и за създаването на по-силен естетически вкус. Статиите му в «Български преглед» имаха поне това предимство, че бяха посветени на по-тясно ограничени теми и съдържаха факти и съображения, които можеха да ми бъдат полезни.»

Какво би казал за просфесора си по новобългарска морфология? «Беню Цонев беше противоположният образ на колегата си литератор и чуруликаше своите лекции, усмихвайки се към нас и влизайки в детайлни наблюдения, които можеха да бъдат занимателни за слушателите. Той си спечели голямата заслуга да е написал пръв една двутомна история на българския език,

която му прави чест със своите верни наблюдения. Покрай това той е автор и на обширно изследване върху източния български говор, в което по-късно внесе остри полемични бележки по адрес на колегата си Милетич.»

А за младия доцент, който е преподавал по това време славянска етнография, Михаил Арнаудов споделя: «С болка в този момент си спомням бледния, болезнен вид на Димитър Матов, който наскоро след това почина след една операция от апендицит в гр. Дрезден. Той почина тридесет и две годишен, след като бе създал значителни научни работи и си беше спечелил авторитет на Запад и в славянския свят. Спомням си с какъв трепет четох некролога за него от професор Шишманов. Последният говореше с дълбоко чувство на състрадание и обич за своя млад колега, с когото е бил най-интимен другар и за когото той писа тогава: «Матов бе моята съвест.» На времето едва ли съм разбирал правилно и пълно смисъла на това признание, но по-късно и от студиите на Матов, и от разговорите с Шишманов за незаменимия събрат можех да се убедя не само във високите интелектуални, но и морални качества на младия учен. Образцова бе студията на Матов върху гръцко-българските езикови отношения и полемиката му със сръбски филолози върху езика и националната принадлежност на някои балкански покрайнини. Във всичко, писано от Матов, проличава солидността на школата му в гр. Харков при професор Потебня, големия езиковед-психолог, и у професор Марин Дринов, историк с голям авторитет, който не пропускаше да се застъпва за правата на българите, останали в чужди земи.»

Но преди да отбележи влиянието, което упражнява върху него професор Шишманов, преди са се спре на една най-скъпа духовна връзка, документирана между другото с обширна кореспонденция, Михаил Арнаудов изтъква една особена черта от облика на професорското тяло, от което той е очаквал своето «духовно възвисяване» и своето възпитание за научен труд.

«Като не говоря за Марко Балабанов и за Ковачев, които бяха по-стари хора, главните им преподаватели бяха млади хора между тридесет и две и тридесет и пет годишна възраст. Те бяха вдигнати от своето преподавателско звание в гимназията и издигнати до университетски преподаватели от кабинета на министър Стамболов и този избор се оказа невероятно щастлив. Този пръв

---

[1] Сп. «Училищен преглед», 1898 г., год. III, кн. 7 и 8, стр. 861.
[2] Сп. «Училищен преглед», 1901 г., год. VI, кн. 11, стр. 949—873.

кадър учени положи истинските основи на нашата историко-филологическа наука, към строителите на която скоро се добавиха Иширков и Кацаров, възпитаници на западни университети. Първото семе беше чудесно подбрано и от него можеше да се очаква най-добра реколта.»

ПРОФЕСОР ИВАН ШИШМАНОВ. «Най-силни бяха симпатиите ми и признателността ми към проф. Иван Шишманов, който стана в известен смисъл моя най-благодатна съдба.

Иван Шишманов, главен инспектор в Просветното министерство и доцент във Висшето училище, ми импонираше най-силно не само поради своя внушителен, аристократически вид, но и поради статиите си по фолклора в Сборник на Просветното министерство, които бях чел още в Русе. Неговата магистрална студия от 1889 г. върху значението на българската етнография беше за мене някакво откровение по този предмет. Шишманов четеше или по-право говореше тържествено-авторитетно, самоуверено от катедрата си и това отиваше прекрасно към неговото умно и красиво лице. Чувствуваше се в държането и говора му нещо аристократическо и това се дължеше както на неговото класно ученичество във Виена, така и на студентството му в Лайпциг и Женева. Твърде млад, четиринадесетгодишен, той бива забелязан като даровит ученик в Свищовската гимназия от известния австрийски пътешественик Феликс Каниц, автор на голямата книга «Donau-Bulgarien», и отведен за австрийски стипендиант във Виена. Дългият му престой там не е могъл да не наложи върху характера му и нрава му отпечатъка на едно сериозно традиционно възпитание. И по-късно той остана редкия тип на един европейски възпитан български учен, какъвто нямаше втори тогава в България.

Сближението ми с Шишманов настъпи от момента, когато в края на една своя лекция спомена моето име. През ноември 1895 г., когато професор Шишманов завърши своята лекция, неочаквано се обърна към аудиторията с въпроса «Познава ли някой от вас Михаил Арнаудов от Русе?». Удивен и смутен, аз не знам как станах и казах свенливо: «Аз съм Михаил Арнаудов от Русе.» Няма да разказвам повече за това запознаване с Шишманов, което разказах веднъж в една статия по повод на моя деветдесет годишен юбилей, напечатана във вестник «Дунавска правда»[2а]. Шишманов бил чел в списание «Извор» една моя статия върху българското народно творчество и останал твърде учуден, че един младеж на моята възраст е могъл да развие някаква ерудиция в

една такава статия, писана като изпитна задача на матурата ми през юни 1895 г.[26] Повикан за по-дълъг разговор, аз посетих дома на Шишманов на улица Неофит Рилски и от този момент Шишманов се превърна едва ли не в мой настойник в София. Бързо аз станах и домашен гост на професора, канен ту на обяд, ту на вечеря, и тук имах изключителното щастие да бъда приласкан като добър студент както от професора, така и от неговата съпруга Лидия Шишманова, известна на времето като авторка на статии по музикални въпроси. Наскоро Шишманов се премести от улица Неофит Рилски на улица Шипка в свой собствен дом, който и сега стои добре запазен и покрай който често минавам със свито сърце, спомняйки си всичко приятно-поучително, преживяно тук. Не мога да говоря за дружбата си с Шишманов, без и сега да възкръсват в паметта ми безброй подробности за нашите беседи, дълги беседи върху какви ли не въпроси на живота и на науката. Това беше за мене една втора школа, която допълняше крайно благоприятно първата при лекциите на Шишманов в университета. Шишманов ми предоставяше цялата си библиотека на разположение и аз можех да я използувам най-рационално за своята подготовка. Виждам се и сега мислено в библиотеката на горния полуетаж, където професорът стоеше до отрупаното с книги бюро и където се предавахме на беседи, в които аз проявявах своята невинна простота, а той спечелилата си навсякъде признание и доверие житейска и научна мъдрост.

Когато дойдеше лятната ваканция и семейство Шишманови се пренасяше в мъничката си вила в Чамкория (сега Боровец), аз обезателно заминавах да летувам също там.»

Михаил Арнаудов разказва как с куфар, препълнен с книги и придружен от кучето си Едгар, на файтон потегля по шосето за Самоков към Чамкория. «Нищо по-приятно не съм преживявал на времето от гледките в Искърското дефиле и Самоковското поле, особено когато на хоризонта се откройваше величествената

2а Срв. в. «Дунавска правда», Русе, год. XIX, бр. 291.

2б Никола Бобчев предава за печат в русенското списание за юноши на Т. Ц. Трифонов «Извор» (год. V, ноември 1895 г.) писмената клаузурна работа на Михаил Арнаудов върху значението на народната словесност. Тази матуритетна работа е отпечатана в ноемврийската книжка на списанието през 1885 г. Същата книжка попада пред очите на професор Шишманов, който открива в статийката, че един гимназист добре е запознат с неговите изследвания по фолклора, както и с тези на някои руски учени. Професор Шишманов тогава написва крайно благосклонна рецензия за младия автор в авторитетното списание на професорите «Български преглед», кн. I от 1896 г., стр. 147—149.

Мусала. Аз поетизирах в душата си и очаквах с нетърпение да се настаня в един хотел, твърде евтин за онова време, дори за един тъй слаб финансово студент, какъвто бях аз.»

Като чест гост на професор Шишманов или на колегите му Милетич и Агура (професор по история), които винаги се държат към младия си студент най-покровителствено, Арнаудов участвува в общите им екскурзии пеша или на коне до самата Мусала. Канен е той на посещения и обяд не само у професорите си, но и у техните близки познайници, хора с високо обществено положение в гражданската, военната или политическата йерархия. «Мога да твърдя с увереност, че тук продължаваше моето, как да река, обществено развитие и моето светско възпитание. Тези мои познати ме канеха винаги на общите си екскурзии и на пикниците, при които домакинството се водеше от най-видните дами на софийското общество.»

Запитан за пълния куфар с книги, който е донесъл от София, Арнаудов бързо добавя: «Четях неуморно през всичкото си по-свободно време, верен на един навик да ценя времето си, от който бих искал да не се отклонявам дори и днес.»

Бързо и най-приятно тече времето, докато неусетно ваканцията свърши и Михаил Арнаудов е отново в София.

ДРУГАРИ. Арнаудов дружи по-отблизо с двама студенти по история, Коста Грънчаров и Иван Попов, и с един студент по литература, Стефан Минчев. Те стоят заедно и сега на една фотография, гдето Арнаудов е вениаминът между тях, защото те са с по две-три години по-възрастни от него.

«Другарите ми притежаваха несъмнени способности. Коста Грънчаров пишеше разкази, Иван Попов — стихотворения и поеми в списание «Българска сбирка», а Стефан Минчев — литературни критики, печатани в сп. «Мисъл», които го препоръчваха като един от даровитите критици на времето покрай Божан Ангелов. Привързаността ми към тях изключваше всякаква друга потясна дружба, понеже аз бях твърде взискателен към младежите изобщо и не можех да се доверя на лекомислени и груби в обноските си хора.»

Като говори за тези свои другари, Арнаудов определено свързва спомена си за тях с една обща екскурзия до Рилския манастир през лятото на 1897 г. За всичко интересно видено и преживяно там сега узнаваме: «Пътувахме пеша на три етапа: от София до Кокалянския манастир, гдето през нощта се разрази една величествена буря; оттам до село Маджаре в една чудно кра-

сива долина на северна Рила и оттук през Кобилено бранище до Рилския манастир. Гледката от височината на Рила преди слизане към манастира е нещо единствено по красота, по величие на картината. Чувствувах вече оттогава онова, което един от двамата братя Бъкстон, познати българофили, пишеше по-късно в книгата си «Пътешествия и размисли». Като говори за красиви места и силни впечатления от тях в Испания, Италия и Балканския полуостров, Бъкстон остава смаян от чудната хубост на Охридското езеро и от неописуемото видение на Рила, гледана от височината, от която и аз съзерцавах манастира в далечината. Бъкстон казва приблизително това: «Който е видял Охридското езеро, не може да не се съгласи с мене, че това е една прелестна гледка, необикновена по оригиналност на пейзажа, но който посети Рила и погледне нейните необятни гори и нейните скалисти върхове, забити в небето, и хвърли поглед към манастира, позлатен от последните лъчи на залязващото слънце, той не може да не признае, че стои пред едно от чудесата на света.»

Така бях почувствувал и аз великолепието на Рила, като го допълням сега с гледката си от по-късно време, когато с кола влизах в манастира от Дупнишкия път и когато, застанал внезапно при един завой пред величествените зидове на манастира, оставах поразен от архитектурното своеобразие на тази българска старина.»

И по-късно при чести посещения на Рила и особено на манастира Михаил Арнаудов изпада в онова благоговейно настроение, което е изпитал някога, когато за пръв път е минал през главния вход на манастира, гдето са окачени роговете на един рилски елен и гдето, смаян от чудни галерии-чардаци на обителта, е гледал към дивния Еленин връх.

ЛЯТОТО НА 1898 Г. Трите години на студентски живот са към своя край. Те минават в интензивна умствена работа за жадния за знание младеж, в която той опознава света и хората, укрепва силата на волята си и определя насоките на характера си. Под влияние на Димитър Матов и професор Шишманов Арнаудов се вглъбява в руските филологически и литературни изследвания, като особено старателно проучва работите на големия лингвист Александър Потебня и на прочутия литературен историк и фолклорист Александър Веселовски. И сега в архива на професора могат да се четат стотиците страници, красиво изписани, където двадесетгодишният младеж излага теоретически постановки в трудовете на Потебня и отбелязва своите първи научни прозре-

ния. Професор Шишманов разширява погледа на своя студент в областта на фолклора и го насочва към изследванията на Теодор Бенфай и на Феликс Либрехт.

Михаил Арнаудов като че ли неохотно си спомня за напрежението, което е обземало него и колегите му по време на изпитни сесии. «Изпитите по разни предмети минавах всякога навреме. За тях аз не полагах никакви особени усилия, понеже ми беше много неприятно да се явявам като някакъв непознат човек, подлежащ на оценка. Отпускното ми свидетелство не блести с някаква висока оценка на знанията по някои предмети, но затова пък притежавах едно неписано свидетелство, което имаше несравнено по-голяма стойност. И Милетич, и Шишманов ме тъкмяха, без да го признават открито пред мене, за свой по-млад сътрудник и аз имах съзнанието, че ме отделят решително от всички мои колеги по славянска филология.»

През последния семестър от следването си в разговори с професор Шишманов Арнаудов все по-често слуша мнението, че се налагало да продължи висшето си образование в някой европейски университет, за да може там да се подготви като бъдещ млад преподавател във Висшето училище.

В писмо на проф. Шишманов от 6 март 1899 г. четем: «. . .Аз Ви открих всичките си кроежи и откровено Ви признах, че ще бъда щастлив да Ви имам един ден за колега. Вие протестирахте първен и не искахте да чуете даже за това далечно бъдеще, но сетне разбрахте, че аз съвсеч не желая да Ви създавам кариера, а искам в интереса на нашата наука да създам от Вас една сила, способна да продължи нашия скромен труд.»[3] И професорът настоява двадесетгодишният младеж да се заеме занапред със средновековните европейски и древните източни литератури.

Сега Михаил Арнаудов ми съобщава: «Мога да твърдя с пълна увереност, че никога сам аз не съм имал такова добро мнение за способностите си, каквото имаше моят добър учител, и че в никакъв случай амбициите ми за бъдещето не отиваха по-далеч от мисълта да стана гимназиален преподавател. Честта да бъда един ден помощник на Шишманов като преподавател във Висшето училище ми се струваше много висока и свръх силите ми, за да мога да я мечтая или догонвам практически. Шишманов обаче беше тъй категоричен, тъй настойчив, щото аз трябваше да се покоря на неговата препоръка.»

Въпросът за следване в чужбина има една особено трудна страна, която е стояла дълго открита за разрешаване — как да се осигурят материалните средства за едно по-дълго пребиваване

на Запад. Професор Шишманов определено насочва своя студент към Лайпцигския университет, но не е в състояние да го улесни в получаването на някаква редовна държавна стипендия, за която е била необходима «особена» препоръка, «способна да смекчи сърцето на тогавашния министър на просветата».

«Баща ми попадна тогава на идеята да се обърне за помощ към шефа на търговската къща, в която работеше. Дина Бебис, който ме беше виждал сегиз-тогиз и разпитвал за образованието ми в София, се поддава на внушението на баща ми. Един ден баща ми, засмял се до уши, се връща в къщи и съобщава, че самият Дина Бебис и главният счетоводител Зисо дали съгласието си да ме издържат в Германия, като ми отпускат сто лева месечно. Радостта ми не знаеше граници при знанието, че ще реализирам скъпа за мене мечта. Към това трябва да добавя, че брат ми Димитър с готовност прие да дава още двадесет лева от себе си, за да мога да минавам що-годе сносно при 120 лева месечно, които се равняваха на сто златни марки. И сега виждам как по-късно, като почукваше на вратата ми в Лайпциг, пощенският чиновник, който носеше записа за мене, продумваше радостно «Гутен морген» и хвърляше на масата ми пет златни марки по 25 наши златни лева.»

В ЛАЙПЦИГ. Михаил Арнаудов започва да се готви за предстоящото си заминаване. През месец септември на 1898 г. той потегля за Лайпциг, без да знае изобщо немски език, тъй като в гимназията е изучавал френски език. Носи обаче той препоръка до един студент-българин, който може все някак да му помогне в първите дни, така трудни за Арнаудов в чуждата страна.

«Пристигнах в Лайпциг в един хубав есенен ден, разказва той, и вълнението ми от всичко, което виждах наоколо си, беше тъй силно, като че ли съм се пренесъл на някоя друга планета. И по пътя през големите градове като Виена и Дрезден, и в самия Лайпциг аз се удивлявах на всичко, което носи печата на висока култура, на благоустройство и на един стандарт на живота, съвсем различен от нашите сиромашки условия, обществени и домашни.»

Как свежо е още запазено в паметта на професора всичко онова, което очите му са погълнали през първия ден, и с какво вълнение споделя той възторга си, когато още първата вечер отива

---

[3] Фонд М. Арнаудов. Писмо на проф. Шишманов от 6 март 1899 г. до М. Арнаудов.

заедно с български студент да види операта «Кармен» от Бизе. «Моята съвсем първобитна музикална подготовка (макар че бях член на певческия хор в църква) беше съкрушително унищожена от силния музикален и театрален спектакъл, разкрит тъй очарователно-магически пред мен. У мен са дремели силни музикални потребности, получили тази вечер един тласък, повишаван все повече и повече след това. Щом гръмна оркестърът и малко по-късно на сцената се явиха самите артисти, аз се чувствувах пренесен на седмото небе. Музикалното изпълнение, както и не можеше да бъде иначе, се оказа на най-голяма висота, а също и играта и гласът на певицата, която изпълняваше ролята на Кармен. Никакво музикално впечатление от по-късно не ме е разтърсвало с такава елементарна сила, както чутото през тази вечер. Колко трайни са някои впечатления преди десетилетия, когато някаква необикновена интелектуална струя ги превърне в изключителен и незаличим спомен!»

Лайпцигският университет се слави по това време с научни звезди от първа величина. И от Франция, и от Англия, и от Русия, та дори и от Америка идват студенти да учат в този университет, завоювал си почетно място и в Германия.

С помощта на българина-студент, до когото има препоръчително писмо, Арнаудов бързо успява да си намери квартира на улица Sidonienstraße. Първата задача, която се очертава пред него тук, е да се справи някак и овладее по-скоро немски език, за да може да разбира лекциите в университета и да чете книги, които намира в голямата университетска библиотека. Работата, която стои за изпълнение пред Арнаудов, е и сложна, и разнообразна, но младата възраст, радостта от постигането на един идеал, както и цялата тъй привлекателна културна обстановка поддържат у него постоянно «повишено настроение» и не му позволяват да чувствува каквато и да било умора.

Михаил Арнаудов следва в Лайцигския университет от 22 октомври 1898 г. до 15 август 1899 г. Върху студентската му книжка четем специалностите, които е слушал при знаменития Лескин, до когото има и препоръчително писмо от професор Шишманов: Grammatik der Altbulgarischen Sprache, Grammatik der Litanische Sprache, Übungen im Lesen altslavischen Texte.

Кои бяха другите професори, чиито лекции следеше?«Сравнителна граматика на индоевропейските езици четеше Карл Бругман, философия преподаваха двама или трима професори, между които изпъкваше високо фигурата на Вилхелм Вунд, при когото беше положил докторски изпит по философия моят учител Шиш-

манов. Лекциите на Вунд по народопсихология по-късно бяха отпечатани в няколко тома на «Völkerpsychologie». По политическа икономия блестеше името на Карл Бюхер. За жалост по литература нямаше големи имена и лекциите на двамата литератори бяха за мене много по-елементарни от тези на професор Шишманов. По санскрит слушах лекции на големия авторитет Виндиш, автор на една отлична история на староиндийски (санскрит) и лекции на литовски език, смятайки, че бих могъл да ги туря заедно със старогръцки в основата на една сравнителна граматика на индоевропейските езици.»

Но Арнаудов слуша не само лекции в университета. Той посещава редовно и голямата университетска библиотека, както и отделните семинарни библиотеки по една или друга специалност. Литературата по етнография и фолклор на славяните, както и сборниците на немския юнашки епос със специалните изследвания върху тях, особено много го занимават. Материалите, които той намира в тези библиотеки върху българската народна словесност, са били твърде оскъдни, но затова пък той задълбочава познанията си върху научната разработка на самия предмет, а също така и разширява достъпа си до оригинални произведения на чешки и литовски народни умотворения, защото започва да учи тези два езика. Интересите му към немския юнашки епос са определено свързани с «влиянието на немската средновековна литература върху славянската народна традиция и взаимодействието между двете»[4]. Тези научни схващания, застъпвани особено авторитетно в много трудове на Веселовски, подтикват младия изследовател и към неговите първи опити за прилагане на собствена метода при изучаване на славянския и немския фолклор.

В библиотеките на Лайпциг Арнаудов вижда с какво усърдие се подготвят някои студенти, които са решили да правят научна кариера. Именно тези студенти, както и лекциите на някои от професорите тук се превръщат в конкретна илюстрация на получените много по-рано внушения от някои книги на мислители и учени. За две от тези книги професорът обича да говори с увлечение.

«В Лайпциг отново си припомних нещо от четивото си в София, което се беше вкоренило по-дълбоко в ума и в душата ми. Трябва да кажа, че бях чел в София книгата на френския психо-

[4] Фонд Ив. Шишманов. Писмо на М. Арнаудов от 28. XI. 1898 г. до проф Шишманов.

лог и педагог Жул Пейо «Възпитание на волята», която ми повлия много силно и която ме накара да се проникна от съзнанието, че волята за труд играе огромна роля при тогова, който си чертае сериозни задачи в живота. Чел бях освен това в София и друга една важна книга покрай многото съчинения, които не ме засягаха особено, а именно автобиографията на английския философ Джон Стюарт Мил. Този мислител, автор на една бележита «Логика» и на трудове по политическа икономия, ми се стори живо въплъщение на идеала ми, на онова, което можеше и трябваше да бъде истинският изследовател в науката. Точността при занаманията, скрупулите на съвестта, съмненията върху критериите за истинност и заблуда покрай образцово воден частен живот на учения ме караха да се замислям много и върху моята собствена линия на поведение. Аз оформявах и закрепях моя светоглед в духа на един критичен подход към моите занимания и така се затвърдяваше у мен навикът да работя систематично и последователно с оглед на проблемите, които щяха да ме занимават занапред.»

Пет месеца след пристигането си в Лайпциг Арнаудов получава от професор Шишманов едно невероятно дълго писмо, каквото може да напише само един изпълнен с дълбока обич и вяра към своя ученик професор.

«. . . Трябва ли да Ви кажа, че от всички мои ученици Вие ми станахте скоро най-мил. . . Може би симпатиите ми да бяха предизвикани и от общността на научните ни интереси, — от Вашата любов за етнографията, фолклора и сравнителната литературна история! Нищо не съединява две души тъй тесно като тъждествеността на умствените занятия, — Както и да е, знам, че когато заминахте за Липиска, макар и по моите съвети, аз усетих една празнина около себе си. След смъртта на Матов аз бях останал сирак. . . В тоя нов период, който заживях след смъртта на Матов, аз имах обаче едно силно нравствено удовлетворение, то е да видя, че неговите и моите идеи няма да отидат залудо и че се нареждат млади сили, способни да ни заместят и н а д м и н а т един ден. Кого мисля на първо място тук, Вие знаете, па съм Ви го казвал и неведнъж, преди да заминете за Липиска. — Това съзнание, че положеният от нас труд няма да остане без полза, се усилваше след всеки мой разговор с Вас, особено като виждах как систематично Вие залягахте да си дотъкмите туй, що Ви липсваше или бяхте закъснели да си усвоите. Полека-лека интересът ми за Вас взе характер на една искрена, другарска наклонност. Струваше ми се, че във Вас ми се ражда

един млад бъдещ сътрудник и от туй гледище моите чувства ми диктуваха: да Ви не изпущам от очи и да направя всичко, да Ви привържа към себе си.»[5]

А две години по-късно професор Шишманов пише все в същия дух на своя ученик[6]: «Пиша Ви, да Ви кажа главно, че не Ви забравям ни на миг и че се ползувам от всички случаи да реализувам старата своя мечта, която Вие знаете отдавна: да Ви видя от страната си като по-млад помощник.»

Но писмото от 6 март 1899 г. съдържа и бащинско-учителски наставления как да живее младият човек в големия град, как да прави разходки в хубавите околности на града, какво поведение да има той, за да не се поддаде на порочни влечения, как да работи в библиотеките и в Университета, за да допълни своите «общи литературни познания чрез изучаване на всички по-важни литератури» и по-специално насочва вниманието на младия учен върху средновековния епос. В края на това дълго изложение четем: «Но стига толкова, че ми се схванаха пръстите, па се боя и да не Ви дотегна със своите съвети. . . Часът е 2 1/4 през нощта. Нашите отидоха на театър (Дон Карлос) и досега се не връщат. . . Ще отида да ги присрещна, а то инак бих Ви писал още и със съвсем вдървени пръсти. . .».

Чувам Михаил Арнаудов да казва: «Тук личи всичкото благородство на Шишманов, проявявано не само към мене, но и към всички, които заслужаваха вниманието и поддръжката му.»

Подсетена от писмото на професор Шишманов за развлеченията на младия студент в Лайпциг, карам Михаил Арнаудов да си спомни за концертния живот там, за който неведнъж съм чувала да разказва: «Аз живеех до самата концертна зала, гдето всяка седмица слушах симфоничен оркестър под диригентството на знаменития Никиш. Никиш водеше всяка седмица концерт в Лайпциг, всеки две седмици концерт в Берлин и всеки месец веднъж в Петербург. Операта, от една страна, концертите, от друга страна, хранеха духа ми с оная манна небесна, която бе станала истинска необходимост за мен. Аз бързо станах истински меломан, какъвто продължих да бъда по-късно в Берлин, в Париж или другаде, гдето съдбата ме водеше.»

Тук бързам да добавя онова, което чух от професор Арнаудов,

---

[5] Фонд М. Арнаудов. Писмо на проф. Шишманов от 6. III. 1899 г. до М. Арнаудов.

[6] Фонд М. Арнаудов. Писмо на проф. Шишманов от 5. XII. 1900 г. до М. Арнаудов.

когато веднъж говорехме за неговия брат, изтъкнат музиколог и оперен режисьор Илия Арнаудов. «Трябва да отбележа, че лично аз съм скъпял винаги за развоя на вкуса си към музиката и че съм смятал пребиванието си в Европа повече в интерес на моето музикално, а не литературно възпитание.»

Но да се върнем при спомените на Михаил Арнаудов за привлекателната околност на Лайпциг. «Свободно време намирах собствено само в неделен ден, разказва професорът. Тогава отивах на екскурзия в леса около Лайпциг или се возех с лодка по река Плайсе, гдето някога се е къпел или карал лодка Гьоте. При толкова занятия в библиотеката или в университета време за повече развлечения не оставаше, пък и средствата ми не биха позволили да отида нейде по-далеч от предградията на Лайпциг, например в Ойстрич, където пиехме плодово вино или бира.»

Имаше ли другари? «Другари аз нямах много, понеже повечето от младежите, мои сънародници, бяха или лекомислени, или несимпатични по характер, а немски език не владеех още добре, за да мога да се сближа, както по-късно, с по-сериозни немски студенти. Преди да стигна в Лайпциг, там бе живял няколко години Пенчо Славейков, който е бил център на една малка колония от даровити българи, станали после отлични инженери, юристи или учени. Около мене не се намираха подобни симпатични и трудолюбиви сънародници, за да общувам по-често с тях, и по изключение дружех с един философ, един икономист и особено с Александър Балабанов, който започваше тук своето университетско образование. Балабанов беше ясна префигурация на това, което го знаеше по-късно цяла София. За него тук не намирам за необходимо да говоря повече. Ще спомена само толкова, че когато по-късно аз четох встъпителната си лекция в Софийския университет като редовен доцент, непосредствено след мене и Балабанов чете своята встъпителна лекция като частен доцент.»

Учебната година протича невероятно бързо. Равносметка за извършената работа в Лайпциг Арнаудов дава в писмо до професор Шишманов. «. . .Не искам да се хваля, че съм извършил много нещо, но все пак то не може да се равни с това, което направих, преди да дойда тука. Разницата е не само по количество, но и по качество. Колко ненужно четиво, похабен труд и време, похабено за него по-рано! А колкото бе от полза, то пък — без всяка умелост и система. . .» Разбира се, Арнаудов е твърде строг в преценката, която прави тук на собствените си научни домогвания по-рано. Но тя издава и едно ново самочувствие у младия изсле-

дователь, добил вече умение да обхваща систематично и да вниква задълбочено в огромен научен материал, без да изпуска от погледа си основното или значителното.

Лятото на 1899 г. Михаил Арнаудов прекарва в Тюрингия, както това разбираме от едно негово писмо от април 1900 г., изпратено от Берлин до приятеля му Сава Казанджиев.

В БЕРЛИН. За да се запознае не само с южната част на Германия, но и да има досег със северната, «страната на прусаците», втората година от следването си Михаил Арнаудов се прехвърля в Берлинския Фридрих-Вилхелм университет. В този университет той е записан на 2 ноември 1899 г. В сравнение с Лайпциг климатът тук е далеч по-лош, но в замяна на това Арнаудов прекарва близо година в една от големите столици на Европа.

«Настаних се на квартира на улица Kleinebürgerstraße близо до Университета, университетската библиотека и до Операта. Тук продължих да слушам лекции от нови професори и също тъй от авторитети, които ми се налагаха властно. Старият професор по индийска литература Албрехт Вебер, престарял вече, четеше лекции, макар и пенсиониран. Автор на една литературна история на Индия, той говореше от катедрата, като че ли влиза в лична, интимна беседа със слушателите. Говореше с една яснота, която издаваше дълга рутина, но говореше и с увлечение, като че ли е още млад преподавател. Друга достойна фигура, прочута с откритието на един езиков закон, беше професорът по индогерманско сравнително езикознание Йоханес Шмид. Той беше натура спокойна, без патос и без красноречие. Красноречие имаше повече у професора по староперсийски (Авеста) Карл Гелднер, който тълкуваше клинообразната азбука и който се увличаше дотолкова, че пламваше цял, когато влизаше в някои подробности на езиковата интерпретация. Истински оратор беше обаче Александър Брюкнер, у когото слушах лекции по руска и полска литература. За Полша той имаше великодушието на своето потекло по майка, но за Русия хранеше презрението си към монархическия режим. Помня, когато той с гордост заявяваше, че ако в някои страни знанието и разумът са обществена сила, в Русия на власт е подтисничеството.»

Десетки тетрадки, запазени и до днес в архива на професора, са изпълнени със сложните клинообразни знаци на санскритското писмо и свидетелствуват за усърдието на младия студент в усвояването на трудната материя. Безброй са прочетените книги по въпросите на фолклора и митологията, при което все

по-определено вниманието на Арнаудов се насочва към поетическото и обредното богатство на балканските народи, за да може по-късно правилно да разбере неговата връзка с българското битово, нравствено-религиозно и езическо предание.

Заниманията със санскрит сродяват Михаил Арнаудов все повече с индийската литература. Той навлиза и в по-детайлно тълкуване на древните религии на обитателите по бреговете на Ганг и на философията на Упадишад, за да напише в Берлин и своето изследване «Буда и будизмът»[7]. За тази своя студия той споменава и в писмото си до Сава Казанджиев от април 1900 г. «Остатъкът от «Буда» ще пратя професору Шишманову подир една седмица нещо, след като още веднъж прегледам някои работи в него.» Също пише и на професор Шишманов, като предлага тази своя работа за отпечатване в списанието «Български преглед». Доколко младият автор е взискателен към първите си литературни опити, проличава най-добре от настойчивото му желание да бъде приета работата му «Буда и будизмът» не само от професор Шишманов, на когото той изпраща студията си за преглед, но и от широката публика като «популярна статия, без претенции». И сам добавя: «Собствено, да Ви призная, аз не съм особено доволен от работата си и бих я дори съвсем захвърлил, ако да не беше доста напреднала и ако да не жалех загубеното подир нея време. . .»[8] Тази студия въпреки скептичното отношение на нейния автор към съдбата ѝ и днес има значение за онези, които биха се интересували в България от индийската философия и учението на Буда. Ценна е тя и с «Уводния преглед», в който Арнаудов разглежда разпространението на будизма в Европа и особено подробно се спира на влиянието на тази религия върху философията на Шопенхауер.

Дългогодишните занимания с езика и културата на древните източни народи как повлияха върху общото ти оформяне като литературен изследовател и фолклорист?

«Най-благотворно. Свикнах да гледам на фактите и теориите от едно по-високо историческо и хуманитарно разбиране, чуждо на тесногръдите специалисти, ограничили се само с близките и съвременните явления, и прилагах една сравнителна метода, която целеше да разкрие еднакво и причинните връзки, и психологическите основи на сродните поетически, религиозни и социални прояви.»

А за живота си в Берлин и за другарите си там какво би казал?

«Берлин нямаше романтичната околност на Лайпциг, но

БАН БИБЛИОТЕКА

затова пък имаше музей, богат с класически и по-нови неща от знаменити майстори на четката или длетото. Тук бяха картините на Бьоклин и Менцел, знаменитости не само по онова време, а и сега художници от голямо европейско значение. С българи дружах тук твърде малко. Понякога в неделя навестявах с някои познати квартирата на Петко Ю. Тодоров, който тогава беше пристигнал от Франция и се готвеше за докторски изпит с една дисертация за германо-славянските културни отношения. Той беше станал вече познат с някои свои разкази, но мнението на мои приятели беше, че си въобразява да е писател и че е заплеснат доста да търси руски и полски писатели, каквито тогава имаше в Берлин.»

И втората година в Германия е към своя край и Арнаудов трябва да се раздели със занимания и обстановка, които са станали особено скъпи за културните му стремежи. Но да прочетем какво пише той само месец и половина преди да се завърне в родината си, в писмо до приятеля си Сава Казанджиев:

«. . . Тъкмя да се връщам подир месец и половина нещо. С туй си спестявам труда да ти разправям, ако те интересува, и за моето житие-битие в Германия. Па и какво да ти кажа? Моята филология не вярвам да те интересува много; а инак знаеш, че не съм човек на авантюри и за приключения едва ли може някой каза по-малко от мене. . . Сега се каня, преди да се разделя от Германия, да видя морето ѝ и ще отида в Шчечин. Геро[9] е мой верен паж във всичките тия не сложни похождения; навсякъде все и той, вързали сме си сърцата. Дружба, ná! Иди че си не късай от нея главата!. . . А ти, ако финансите ти не протестират, можеш смело следнята година направи поне за един семестър едно Reise в Европа и да посетиш някой университет. Да ти говоря за полза и прочее от това зная, че е за теб излишно: какво ще научиш — не разбирам сухи знания, които можеш прочете във всяка книга, но живи знания, знание на живот, на хора и на жива наука — ще остане трайна следа в образованието ти, а и ще внесе вероятно и доста голям преврат в схващането ти на много «оби-

---

[7] *М. Арнаудов*, «Буда и будизмът», сп. «Бълг. преглед», год. VI, кн. VIII, IX, X. Тази студия поради прекъсване на списанието продължава в сп. «Мисъл», 1903 г., кн. I—V.

[8] Фонд проф. Шишманов. Писмо на М. Арнаудов от 18 март 1900 г. до проф. Шишманов.

[9] Геро Пеев, следвал в Лайпцигския университет и след това в Берлин от 18. XI. 1898 г. до 21. IV. 1900 г. (бел. И. А.).

кновени» неща, за които на българина по природа или по стечение на обстоятелства липсува всяко чутьо. То е пак твоя работа. Едно само те уверявам: ще бъдеш много и много благодарен.

. . .Казах ти, че се връщам подир месец и половина. Би попитал може би с какви «планове». Много прости, но които ми са толкова по присърце. Да фъркам високо не обичам и сега е тъкмо времето, гдето най-малко съм в състояние да се «самооблъщавам». Ще искам да ме назначат учител в Русе и ще заживея, както прилича на благоразумни хора, сиреч ще си гледам работата в училището и ще си карам нататък ония частни занятия, които ме и сега занимават и за които не се лъжа, че образуват главното мое, ако и не бог знае, особено велико призвание. Поне в моите очи с това оправдавам скромното си битие. . .

В Русчук и не другаде ще искам, както мислех по-рано, едно за да бъда по-близо до нашите и да им помагам, както мога, а друго и защото престанах да мисля, че сериозна «учена» работа е възможна само при университети, в големи градове и в още по-големи библиотеки (колкото всичко това скупом и да не презирам. . .).»

Цитирам почти пълния текст на писмото, защото то особено живо разкрива както настроението на младия човек, споделено с рядка топлота и искреност, а също така и схващанията на двадесет и две годишния Арнаудов по сериозните въпроси на призвание и бъдеща дейност, които не след много време ще стоят пред него за разрешаване.

ОТНОВО В БАЩИНИЯ ДОМ. След дълги месеци на раздяла от семейството, към края на месец юли 1900 г. Арнаудов отново е сред най-близките до сърцето си хора: «любим баща», «добра мащеха», братя и особено до сестра си Мария.

С двама от своите братя Михаил Арнаудов, бих казала, наистина се гордее. Това са брат му Димитър, три години по-възрастен от него, и Илия (от втората му майка), около дванадесет години по-млад от него.

Димитър Арнаудов, отначало чиновник в градската община на Русе, не след много време става главен секретар на общината и неин фактически кмет. «Димитър навярно е единственият чиновник в България, казва Арнаудов, който е утвърдил своя пост в течение на петдесет години, без да бъде сменяван от никоя политическа партия, когато тези партии поред овладяват градската управа на Русе. При слабо формално образование брат ми Ди-

митър съумява чрез усилено самообразование да си спечели широки обществени и културни знания, които му даваха възможност да защищава като компетентен юрист съдебните дела на русенската община. Неговата дъщеря Люба Димчева се прояви като отлична преподавателка по немски език, а внучката му Росица Димчева завърши българска филология и сега води упражнения по теория на литературата в Университета, гдето се разглеждат френски, английски и немски автори.»

По-малкият брат на Михаил Арнаудов Илия е между първите музикални творци в България. Той прекарва близо цяло десетилетие във Виена и там получава богатата си музикална култура, такава рядкост на времето. Сърдечният личен и писмен контакт между двамата братя свидетелствува за топлата привързаност на Илия към по-големия брат, когото той нарича «батьо», както и за материалната и морална поддръжка, които Михаил Арнаудов и семейството му по-късно винаги оказват на талантливия свой родственик. «Илия беше адмиративна личност. Имаше слабо сърце и се помина твърде рано, без да постигне всичко, което му се мяркаше като проблеми в областта на теорията и практиката на музиката. Иначе щеше да се прояви още по-бляскаво. Той пръв като режисьор постави в България на сцената на Софийската опера творби от Вагнер. Издаде също редица книги по теорията и историята на музиката. Беше наистина личност.»

Съчетал в едно идеализма на музикалния труженик с оптимизма на характера си и завидна професионална подготовка, Илия Арнаудов посвещава последните години от живота си (умира на 25 април 1946 г.) на неуморна работа за създаване на постоянен сливенски любителски оперен театър. В Сливен той поставя оперите «Гергана», «Травиата», «Вълкът и седемте козлета» от Мариан Ковал. В Софийската народна опера той поставя с голям успех «Силата на съдбата», «Бал с маски», «Манон», «Марта», «Симоне Боканегра», «Иродиада», «Дъщерята на полка», «Летящият холандец».

И сега остават ценен принос в областта на българското музикознание редица трудове на Илия Арнаудов: биографията му за Й. С. Бах от 1920 г., музикалният анализ на Вагнеровата опера «Лоенгрин» от 1930 г., «История на италианската музика» от 1942 г., както и някои изследвания върху «Народоука и народна песен в Германия» и «Народна песен и национално възпитание» от 1942 г. За последните две проучвания на Илия Арнаудов четем интересно негово съобщение в писмото му от Виена с дата 6 март 1937 г. до брат му Михаил:

трябвало да бъде две печатни коли, а срокът за написване — шест месеца. Това съобщение намира Арнаудов отдаден на любимите си занимания. Работата в гимназията далеч не е намалила неговото усърдие и многобройните извадки и подробни коментарии за трудовете на Всеволод Миллер «Очерки русской народной словестности. Былини» и на А. М. Лобода «Русский богатыр», «Эпос» с отбелязана дата на тетрадката, която ги съдържа, 10 ноември 1900 г., убедително свидетелстват за това.

И все пак Арнаудов не се чувствува още подготвен за тази «малка, но трудна студийка». За пълнота на монографията и за «критическо отношение към материала» налагало се е да познава всички сборници с български народни приказки, а също така и някои изследвания върху приказничната литература. Едва тогава, оформил своя поглед на изследовател върху «природата на приказките», той може да пристъпи към работа. И младият автор споделя в писмо до професор Шишманов какви подбуди са го ръководили, когато «доброволно» се е нагърбил с една задача, за която още не се чувствува готов: «Ако съм се заел с възложения мен труд, сторих го, едно, защото вярвам, че с повече старание ще достигна поне дотам да си усвоя главното от онова, което ми е потребно, второ, защото се надявам да ми помогнете с указания и упътвания, трето, защото искам някак си насила да се заставя да работя, да се обвържа, като се боях, че лесно мога се отдалечи от предмета на моите досегашни интереси поради разнообразните училищни и частни захласи в нови области.»[12]

Подканата към изследователска работа от страна на професор Шишманов и Никола Бобчев се оказва особено навременна за младия учител. Дисциплината за научен труд не трябва да страда при новите, тъй неблагоприятни условия за живот и занимания в дълбоката провинция; и това професор Шишманов знае много добре. Освен това, ако Арнаудов е сътрудник на «Сборник за народни умотворения», професорът може да се застъпва по-енергично пред Министерството на народното просвещение за неговото преместване в София като учител в някоя от централните гимназии.

«. . . Радвам се, че мога да те поздравя и да ти се похваля, че твоите «Очерки по българския фолклор» оказаха едно неочаквано и благотворно влияние върху моите музикално-научни занятия: те събудиха у мен жажда за по-основно проучване на въпросите, свързани с народната песен изобщо.

Аз не си поставям, разумява се, такива широки и сложни задачи за разрешение, както вършиш това ти от десетки години насам. Моите намерения са далеч по-скромни: проучванията ми ще се развият в тесните предели на музикознанието и ще търсят да задоволят предимно лични интереси, защото намирам, че навлизам доста късно в тая девствена нива. . .

. . . Чувствувам се щастлив, че «попадам» в една област, която ме свързва с една от най-свидните разклонки на нашата народоука, и съм горд, че подтикът дойде чрез теб, за което още тук трябва да ти изкажа искрена благодарност. . .»

УЧИТЕЛ В ГРАД ВИДИН. Кратък е престоят на сина на Петър Сибинов в Русе. Скоро Михаил Арнаудов трябва да се отдели отново от родния дом, за да не се завърне повече там, ако не се вземат пред вид негови по-късни епизодични посещения на «любимия Русчук». Той потегля за София, за да подаде кандидатурата си за гимназиален учител в Русе, верен на една своя мечта от по-рано. Изместен от «по-влиятелен конкурент», Арнаудов трябва да се задоволи с учителското място във видинската гимназия, където е назначен за учебната 1900/1901 г.

«Видин се мяркаше във въображението ми като крепост, заобиколена с голямо блато на брега на Дунава. Заминах за там без очарование, но и без огорчение. Моят вроден оптимизъм ме правеше способен да се примирявам с каквато и да била нова среда и с каквито и да били условия. Бях най-младият от преподавателското тяло в гимназията и по-млад от някои възрастни ученици в седми клас, на които станах в някакъв вид възпитател.»

Във Видин го намира и писмото на професор Шишманов, в което загрижеността за съдбата на своя «млад сътрудник» учител чертае няколко възможности за привличането му в София. «Моята идея е да се прикомандировате временно към редакцията на С б о р н и к а при мене и оттук да се готвите за доцент по източните литератури. Може да Ви натоварим да преподавате и елементарна санскритска граматика. Колегите одобряват моята идея.»[10] Всички тези опити остават обаче безуспешни и цялата учебна година Арнаудов прекарва във Видин.

СЕНКИ ОТ МИНАЛОТО

ЛИТЕРАТУРНИЯТ КРЪЖЕЦ НА СПИСАНИЕ «МИСЪЛ». Следващата 1901/1902 учебна година заварва Михаил Арнаудов гимназиален учител в Първа мъжка гимназия в София, където той остава на служба две години. Несъмнени заслуги за това преместване има неговият добър професор Шишманов, който е искал на всяка цена да привлече младия Арнаудов по-близо до културния живот на столицата. Както вече споменах, поради спирането на списание «Български преглед» част от своето изследване «Буда и будизмът» Арнаудов помества в авторитетното литературно списание на д-р К. Кръстев «Мисъл». Все в същото списание той предлага и статията си «Вавилон и Библията», като среща одобрението не само на д-р К. Кръстев, но и на Пенчо Славейков, втория главен редактор, «личност, упражнила голямо влияние върху съвременната литература»[1]. Пенчо Славейков казва дори веднъж на младия сътрудник: «Абе ти си знаел да пишеш увлекателно!»

Попаднал така в кръга на сътрудниците на списанието, Арнаудов често посещава дома на д-р К. Кръстев, гдето се събират Пенчо Славейков, Тодор Влайков и Стоян Михайловски, за да разискват върху материала за всяка книжка на списанието, както и по други литературни въпроси или лични отношения между писателите. За един случай, твърде показателен за нрава и държането към писателите на неговия учител в гимназията по френски език, Стоян Михайловски, Арнаудов и сега разказва:

«При един възбуден спор върху едно име на писател Ми-

---

[12] Фонд Ив. Шишманов. Писмо на М. Арнаудов от 8. IV. 1901 г. до професор Шишманов.

[1] *М. Арнаудов*, «Из живота и творчеството на П. Славейков», сп. «Съвременник», год. I, кн, 1.

Спомняш ли си някои свои колеги? «За колеги имах прекрасни хора, между които мога да спомена като най-интересни и приятни другари историка Йордан Георгиев и преподавателя по френски език Димитър Рашев. Последният беше доведен син на Ботев, следвал във Франция. Той беше весел човек, отличен другар и ревностен член на дружество «Юнак», чиято форма и носеше при юнашките игри.»

На една снимка те виждам между участниците в певчески хор към гимназията. «Вземах участие в културния живот на града. Бях и един вид режисьор в театъра, при което между актьорите-любители се нареждаше Найчо Цанов, прочутият демократически водач, последовател първоначално на Петко Каравелов и после един от основателите на радикалната партия покрай водачите ѝ професор Стефан Киров, професор Фаденхехт и други някои.»

Намерил свободно време само през дните на великденската ваканция да принадлежи изцяло на собствените си занимания, Арнаудов проучва основно «интересната книга» на Бюхер «Arbeit und Rithmus». Проблемите, които тази книга разглежда, отвеждат Арнаудов до някои схващания на Вунд и Веселовски по въпроси, които той вече добре познава. Открива приблизително еднакви определения за «произхода и характера на примитивната поезия» и у трите изследователи, но все пак той не иска да прегърне «безогледно» теорията на Бюхер, защото не открива в нея застъпено участието на «естетически подбуждения», крайно необходими според него, когато трябва да се разглежда въпросът за «източника на изкуството». Трябва да се сведат теориите на изследователите до «реалната им стойност», т. е. необходима е «една критическа оценка».[11] И това схващане на Арнаудов, застъпвано с известна предпазливост тук, става по-късно главна насока на изследователския метод, прилаган в неговата необикновено богата и разностранна научна дейност.

В началото на месец декември 1900 г. Арнаудов получава писмо от Редакционния комитет на Българско отечество, който по препоръка на професор Шишманов и на Никола Бобчев е взел решение на своето заседание от 25 ноември да го натовари с написването на монографията «Приказки». Обемът на студията

---

[10] Фонд М. Арнаудов, Писмо на проф. Ив. Шишманов от 5. XII. 1900 г. до М. Арнаудов.

[11] Фонд проф. Шишманов. Писмо на М. Арнаудов от 8. IV. 1901 г. до професор Шишманов.

хайловски, хващайки здраво един стол около масата, заяви категорично следното: «Аз съм най-толерантният човек на света», обаче тонът и свирепият му изглед даваха пълно основание да се предполага, че при възражение от някого той не би се сдържал да го цапардоса със стола. Дотам може би не би се дошло никога, но неговата нетолерантност към ония, които имат малко по-друго мнение по някои повдигнати въпроси, не подлежи на съмнение.»

Тъй като главната роля в тези организационни срещи играе д-р К. Кръстев, какво би разказал днес за него?

«Д-р К. Кръстев, родом от Пирот и получил висшето си образование по философия в Лайпциг, беше най-големият сателит на Пенчо Славейков. Но трябва да добавя: Ако Пенчо можа да живее в командировка шест години в Лайпциг, без да се сроди ни най-малко с философската мисъл на Германия, пъргавият умствено Кръстьо Кръстев успя за три години да стане доктор по философията като ученик на знаменития Вилхелм Вунд. Кръстев се завърна в България с висока похвала от Вунд, който е очаквал да стане той бележит за българските условия негов последовател. Вунд е питал винаги следващите си български питомци: «Какво прави Кръстев?», «Какво работи Кръстев?» — толкова силна е била вярата на Вунд в способностите на своя млад почитател.

Също така е могъл да пита Вунд и за Шишманов, който малко по-рано от Кръстев беше завършил по философия с дисетрация при Вунд върху някои елементарни психологически въпроси, за която сам се чудеше пред мен после как е могъл да се занимава с такава скучна материя. Това ми е написал сам Шишманов в екземпляра на своята дисертация, която стои и сега в библиотеката ми. Пътем казано, Шишманов стана истински последовател на Вунд в полето на демопсихологията, на която Вунд беше виден представител и която стоеше близко до фолклористиката на Шишманов, както и до моите собствени проучвания върху фолклорни проблеми и върху психологията на творчеството. Сам аз се броях в известен смисъл ученик на Вунд, без да беше питал той някога за мене.

Но връщайки се към Кръстев, трябва да забележа, че той стана изпърво гимназиален учител в Казанлък и София и че покъсно той влезе в Университета, за да не се изкачи по-горе от доцентура по философия, понеже титулярят на философията и негов бивш приятел Иван Георгов изискваше от Кръстев да посвети повече внимание на истинската философия, а не на странични ней предмети. Кръстев се занимаваше временно с психология и по-дълго с естетика, като усвои чужди възгледи по тях на по-

младото поколение немски мислители, каквито бяха например Фолкелт и Конрад Ланге. Кръстев обаче беше неспокойна и непостоянна натура и се оказа бързо пленник на един еклектизъм, съчетал изкуствено немската мъглява мисъл и ясната, но все пак дълбока френска естетика на позитивиста Иполит Тен и неговия първоучител Сент Бьов.

Кръстев стана критик и в първия момент на своята жажда за слава, мислейки да става български Лесинг, той издигна високо поетическия престиж на Вазов. Постепенно обаче той се охлади към своя идол, и то под влияние на най-близкия си нов личен приятел Пенчо Славейков. Пенчо подобно на баща си Петко не можеше да търпи Вазов и греховете му по тая точка не са малко. Странното и все пак естествено за оногова, който познаваше променчивия дух на Кръстев, е, че сам Кръстев накрай завърши дните си с разочарование от своето минало и с горещо желание да се помири с Вазов. Той посещаваше Вазов в къщата му, както почна да посещава и мене в кабинета ми в Университета на улица Московска, познавайки добре моята привързаност към автора на «Поля и гори» и на «Под игото». Кръстев изпадна в някакъв мистицизъм, обяснението за който трябва да се търси в някои мъчителни лични изживявания. Но на тая тема аз не бих желал да говоря повече поради респект пред интимното «Аз» на един човек, който имаше голямо обаяние върху младото поколение и който запазва значителни заслуги за ръста на българската критическа мисъл въпреки някои свои крайно пристрастни възгледи.

Особено трудно е да се разбере защо Кръстев посегна към ореола на един скромен и гениален в очите на поколенията писател, какъвто беше Иван Вазов. В подценяването на последния голяма роля играеше Пенчовата ненавист към големия наш поет и велик българин, която волно или неволно Кръстев е следвал, за да подпомогне приятеля си в неговия устрем към величие. Кръстев, който посрещна с възторг първите песни на Яворов, се отнесе по-късно крайно несправедливо към първата му драма, като я отрече заедно с Пенчо и като укори и мене като «лош почитател на посредствени драматически опити», имайки пред вид Яворов.

Ще добавя още само това, че в една своя книга, озаглавена «Млади и стари», Кръстев постави Вазов наред с Кирил Христов по-долу от младите в лицето на Петко Тодоров, за когото имаше бащинско сърце. Той обяви Вазов за автор на несериозни «анекдоти» по повод на най-хубавите му кратки разкази. А тъкмо тези «анекдоти», като «Драски и шарки» или «Из моя бележник»,

се оказват сега истински бисери на краткия разказ, толкова творческа изобретателност и толкова правдива житейска философия се крие в тях, живи винаги за поколенията.»

А за дългогодишната редакторска дейност на д-р К. Кръстев какво би добавил?

«Несъмнена заслуга на д-р К. Кръстев се явява редактирането на списание «Мисъл», на което е роб, какъвто рядко е бивал някой редактор на списание у нас.»

Какво би казал за съдбата на българските списания по онова време?

«Списанията на онази епоха се радваха на изключително пренебрежение от страна на читателите, които не разбираха, че редакторът и сътрудниците трябва да получат някакъв хонорар, за да живеят шо-годе сносно. Така е било и преди Освобождението и трябва да четем само молбите и окайванията на Петко Славейков или на Любен Каравелов, за да разберем невероятните трудности, които тези хора е трябвало да преодоляват, за да останат верни на един свещен национален дълг .Може да се напише цяла студия по този въпрос, за да се разкрие трагедията на писателя и журналиста от епохата на в. «Македония» и «Дунавски лебед» до епохата на «Български преглед», «Мисъл» и «Българска мисъл». Единственото списание, което имаше що-годе по-добра материална база, беше «Златорог» на Владимир Василев, издавано и субсидирано от издателство «Хемус» на Хаджиев.»

Все по това време като гимназиален учител Михаил Арнаудов продължава усърдно да разширява и задълбочава научните си знания в областта на ориенталистиката. Внушенията по тази точка идват несъмнено все от страна на професор Шишманов, който с нищо не е изменил на предишните си планове за устройство на своята катедра. Арнаудов подготвя един обширен очерк, озаглавен «Разкопки и открития в Месопотамия», като филологическите му и литературни интереси в тази област все повече се задълбочават. Интересен в това отношение е и споменът на един негов ученик от Първа мъжка гимназия, където Михаил Арнаудов е преподавател. Той предава, струва ми се, доста живо впечатлението от първите прояви на преподавателско дарование у бъдещия професор.

През 1965 г., на 7 юли, фолклористът Николай Икономов в едно свое писмо до професор Арнаудов изказва възторга си от «великолепния» му труд за Любен Каравелов и се връща в своите спомени 62 години назад, когато през 1903 г. е ученик в VI клас при Първа мъжка гимназия.

«Спомням си първото Ви идване в класната стая: млад, свеж, с пригладена коса над открито чело, безупречно чист, дори елегантен, с една постоянна, лека, приветлива усмивка, която не Ви напущаше през всичкото време, когато бяхте наш учител.

Ние Ви обикнахме още от първия урок. Имаше у Вас нещо, което ни привличаше неотразимо. Преподавахте увлекателно, говорехте ни за чудни и неизвестни дотогава нам неща, за Махабхарата и Рамаяна и др. Слушахме Ви прехласнати и с нетърпение очаквахме часа по български език и литература. . .»[2]

Тази нова фаза в дружбата ти с професор Шишманов като учител в гимназията навярно те е сближила с целокупното творчество на неговия добър приятел Вазов, както и с живия поет? «Раздорът между лагера на Кръстев и групата на Вазов не бе се още разразил открито и аз можех спокойно да общувам както с единия, така и с другия лагер при откритите ми симпатии към Шишманов, който крепеше авторитета на оспорвания от много страни Вазов. Високо ценях писателския дар на Вазов, но аз бях тогава повече филолог и съвсем нов за литературната критика. Бях също така и под впечатление на крайно отрицателните критики на «Под игото», излезли в две брошури по четиридесет-петдесет страници от Миларов и Балджиев.

Когато по-късно при една среща с Вазов казах, че чета едно от последните му творения и че мисля да пиша нещо за него, направи ми силно впечатление това, което ми отвърна той: «Моля, бъдете само по-снизходителен.» Големият писател, автор на прочути вече произведения, се е чувствувал очевидно силно оскърбен от някои отрицателни отзиви за творчеството си и не случайно е търсил признание дори от начинатели в критиката като мен».

Верен на един обикнат свой навик от студентски години да прекарва един летен месец в Чам Кория, Арнаудов е отново там през юли 1903 г. В куфара си, пълен с книги, той носи и много произведения на западните класици, предимно на немските. «Оттогава вече, казва Арнаудов, бях станал поклонник на великия ваймарец, който и до днес не е престанал да пленява ума ми и сърцето ми.»

Все по това време той научава от госпожа Шишманова, пристигнала също в Чам Кория, че семейството му изживява тежки дни поради неочакваното арестуване на един от братята му, Си-

---

[2] Фонд М. Арнаудов.

меон, замесен съвсем невинен в някаква афера. Писмото на Арнаудов до сестра му Мария от 20 юли 1903 г. съдържа освен сериозните му укори за дългото мълчание по такъв важен въпрос също и ценни негови изказвания. То дава представа, макар и подсказана бегло, за един завършен в основните си линии характер, а също така и очертава пред нас независимия дух на една силна волева личност.

«Сега въпросът е докога ще трае арестът — дали още еднидва дена, или пък по-дълго. Аз спокойно посрещам известието, аз го дори предчувствувах.

. . . Трябва да се върна. Да те оставя сама, особено сега, не може. . . Колкото за Монито, ще видим, кога се върна. Да моля за милост аз не обичам. Нека той геройски понесе тоя незаслужен и жесток удар. . .»[2а]

ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ. Било в средата на сътрудници на списание «Мисъл», било вън от нея Михаил Арнаудов се среща вече с Кирил Христов, с Яворов, с критика Никола Атанасов, който се проявява по това време талантливо в списанието на Стефан Бобчев «Българска сбирка». Особено много той дружи с Пенчо Славейков, когото често посещава в Народната библиотека.

«Виждам го и сега ясно във въображението си: възпълно, набръчкано лице, широко отворени, тъмни очи, прошарена брада, къдрава прошарена коса и несигурна стойка при ставане с помощта на черешов бастун, който имаше гумена подпора, за да не би да се подхлъзне при ходене. Тази частична парализа на нозете беше най-мъчителна за самочувствието на поета. Непрестанно Пенчо хранеше надежда да се излекува ако не напълно, то поне донякъде, за да стъпва по-свободно. И често той правеше в Народната библиотека, в кабинета на директора, опити да се движи без бастуна, радвайки се на моментните си сполуки и на насърчението от приятели, свидетели на тези напразни усилия.

Виждам го най-често в спомените си тъкмо в този кабинет на директора или в стаята срещу него през входа на поддиректора. Защото Пенчо беше вечният поддиректор, макар да заместваше директора Стоян Заимов, който постоянно отсъствуваше. Той движеше целия чиновнишки апарат, той разпореждаше за всяка важна работа в библиотеката и той беше отговорното лице за всеки почин там, като например за изработването на каталозите, доставката на книги, контактите с видни външни лица и т. н.

Библиотеката се помещаваше в бившото здание на Гражданския клуб на улица Раковски, близо до Земеделската банка, и

там търсеха своята документация всички интелектуалци, които боравеха с книги, списания и архивни материали. Пенчо приемаше нашите писатели, учени и публицисти, услужваше с готовност и компетенция на ония, които заслужваха внимание, защото той имаше широки умствени интереси и беше взел бележка от множество проблеми на знанието, особено на българоведението, и имаше жив усет за нуждата от системни показалци за справки, поради което сам беше изработил отпечатания в 1902 г. «Опис на българските периодически издания».

Чудното е, че при толкова много работа от служебен характер и при толкова отегчителни посещения на външни лица, които идваха, когато им скимне, и оставаха, колкото време желаят, Пенчо пак намираше време и възможност за писателска работа. В по-малко заети от службата дни и часове той изваждаше от масата ръкописите си — поезия или проза — и подлавяше с особения си разкривен почерк прекъснатото стихотворение или статията си. И когато съм го заварвал в такъв час, той неведнъж ме е карал да обърна вътрешния ключ на вратата, за да ми прочете, без страх да бъде прекъснат от посетители, написаното. Четеше той бавно, изразително, със свойствените си запъвания на езика, които не пречеха да се слуша с удоволствие. И беше той крайно търпелив за всяка забележка, вслушваше се невъзмутимо, дори с благодарност в критиката или възраженията, за да поправи или изхвърли думи и места, които слушателят намираше за слаби.

Като поет Пенчо се прояви отначало твърде плахо със стихосбирката «Момини сълзи», от която после се отказа напълно, после с две книги епически песни и накрай със «Сън за щастие» от 1907 г. и «На острова на блажените» от 1910 г. Той утвърждаваше една концепция на поезията, примирила по странно противоречие естетизма на Гьоте и Хайне с реализма и демократизма на писателите от школата на Юго. Имах вече тогава чувството, което се утвърди по-силно после, че му липсва основното качество на истинския поет — непосредственост на вдъхновението и усет за художествената стойност на ритмичното слово. Нищо по-бедно и безсилно от римите у Пенчо и нищо по-безкръвно от образите в поемите му и по-бледо и мъгляво от картини и ситуации в епически стил. Аз не си позволявах да проявя моя критически усет по-откровено, уважавайки много Пенчо, но все пак при послед-

---

2а Фонд М. Арнаудов.

ната му сбирка «Сън за щастие» съвсем предпазливо и в най-вежлив тон изтъквах слабостта на формата и зависимостта на мотивите от Хайне. Нещо крайно интересно: в малкия си поддиректорски кабинет той ми прочете поред цялата си сбирка в ръкопис преди отпечатването ѝ. Пенчо нито помисляваше да се защити и приемаше присъдите ми без възражение, зачертавайки косо посочената страница с две линии, теглени във формата на буквата Х, някои стихотворения, за които аз имах дързостта да мисля, че са по-слаби по форма или идея или че са несъзнателни реминисценции от Хайне.

Чудя се и днес на куража да бъда толкова строг и категоричен и все пак търпян без думица на възражение от гордия и самолюбив Славейков. Той зачертаваше без двоумение цели стихотворения, за които му казвах: «Пенчо, това е слабичко; това мирише много на Хайне; това не е сполучливо по форма.» Мен и сега ми е мъчно за смелостта, която съм имал да го коригирам, и за загубата на зачеркнатите стихотворения, които не са били по-лоши от запазените и отпечатаните. Не лисПваше на последните някакъв старомоден сантиментализъм, свидетелство за размекване на една оскърбена и болна душа, която се нуждаеше от съчувствие и от подкрепа на критиката. Но последната не идваше и това тровеше духа на един човек с висока идея за своето призвание.

Аз мерех Пенчо Славейков с критерия на най-изисканата поезия у Пушкин, Гьоте, Верлен, а също тъй и с ранните постижения на Яворов, които блестяха с преснота и сила на чувствата и езика.

В библиотеката аз се срещах често и с двамата чиновници там, Яворов и Петко Тодоров, открито насърчавани и подпомагани в литературните си опити. И все там, в кабинета на поддиректора, аз заварих веднъж Пенчо Славейков да препрочита някои разкази на Петко Тодоров. Петко бе се изправил в целия си ръст край седналия Пенчо и с усмивката на послушен или виновен ученик приемаше всички поправки от Пенчо. А Пенчо беше неумолим, зачертаваше и надписваше не само отделни изрази, но и цели по-дълги места, показвайки на младия белетрист как се избягва баналното описание и се търси оригиналната нота в разказа. Поправените така неща излизаха значително по-други и Петко оставаше автор само в някакъв твърде относителен смисъл. Заслужвало би да се сравни в това отношение старата, първоначална редакция на някои Петкови «Идилии» с новата, прегледана от Пенчо, за да поличи напредъкът на младия автор под влияние на опитния учител.

Яворов аз не виждах в такова положение, защото той държеше абсолютно на това, което е писал, и не признаваше друг авторитет в изкуството на словото освен големите майстори, които бе чел и от които се бе вдъхновявал в много случаи.

А Пенчо обичаше да играе ролята на учител, на ментор. И имаше какво да каже и да посочи като пример. Защото, ако нему липсваше нещо от спонтанната, непосредствената сила на творчеството, от образното долавяне на нещата и лиричното им почувствуване, в замяна той с развития си критически вкус разбираше прекрасно где е същинският чар и значението на поетическото дело. В предговора си към първата сбирка на Яворов «Стихотворения» той даде израз на възхищението си от младия поет, насърчен от кръга около д-р К. Кръстев, и посочи в каква посока трябва да се развива непознатият по-рано лирик, ако иска да остане верен на истинското си призвание. Осъждаше ли тъй Пенчо всяка груба тенденция, всяка доктринерска социална насока на поезията, в замяна той подчертаваше откровено страстната чувствителност като стихия на лирическото изживяване. И скритата му болка беше тъкмо там, че сам той не долавяше в собствените си гърди тази дълбока струя, това мистично творческо начало, което тъй нетърсено и силно се изявяваше в стиховете на черния момък от Чирпан или в стиховете на друг един млад поет, излязъл в списание «Мисъл» по-рано, през 1895 г., с първите си хубави работи — Кирил Христов.

Поставяйки се като опекун на Яворов и Христов, Пенчо дълго време запазваше към Вазов резервирано държане. Той не само не порицаваше жестоко, както по-късно, «прозаизма» или «плагиатството» на народния поет, но дори признаваше чистосърдечно превъзходството на тогова в някои късове, например в «Трънословката» от сбирката «Звукове». Веднъж той ми чете това Вазово стихотворение и с радостна усмивка изтъкваше наивното поетическо фабулиране там. Само по-късно, в епохата на острата полемика между Кръстев и Вазов, полемика, вдъхновявана най-много от самия Пенчо, авторът на «На острова на блажените» изобличи язвително по-стария си съперник, ограничавайки актива му и разкривайки заемките му от чужди автори, като че ли Вазовото дело се свеждаше главно към такива заемки.

Струва ми се, подтикът към острата кампания на Пенчо против Вазов идваше не толкова от популярността на тогова — популярен стана бързо и Яворов, без Пенчо да му завиди, — колкото от чувството на собственото си безсилие, на мъчителното «потене» при създаване, старателно подчертавано от противната

страна. Не сам ли Пенчо изповядваше в едно стихотворение «На острова»: «съмнение в моя дар». Пенчо имаше понякога това убийствено съмнение в себе си, страдаше от липсата на чисти поетически възприятия и вълнения, знаеше, че сам пише не под напора на непреодолимо и истински продуктивно настроение, а по силата на естетическия си разум и на волята си да се утвърди като писател.

Особена грижа положи Пенчо при съставяне на «На острова на блажените». Тук той прибягна до една странна композиция, като даваше под разни имена своя духовен портрет и като към всеки идваше един Пенчов портрет от живописеца Никола Петров, при което Пенчо биваше даден в разни пози. В тези духовити често свои характеристики той даваше израз на всичко, което е в известен смисъл негов аристократически канон и негово отношение към писатели и обществена действителност в България. Пенчо беше спечелил дотолкова известна самонадеяност, че можеше да бревира читателите с една хитра автобиографическа маневра. Нека забележа, че през същата 1910 г. излезе едно пълно или почти пълно издание на Яворовата поезия под символичното заглавие «Подир сенките на облаците». Но докато Яворов действително плуваше заедно с облаците и рисуваше безброй техни сенки в душата си, Пенчо, далеч по-земен човек, кокетираше с личното си «аз» и искаше да се направи непременно твърде интересен.

Опитът му за една възрожденска героика, която би напомняла някак за Вазовата «Епопея на забравените», се оказа в очите на най-добрата критика едно твърде слабо дело, което можеше да възхити само читатели, лишени от истински естетически усет. Спомням си добре как Пенчо, пишейки «Кървава песен», се допитваше до някои приятели, до Андрей Протич например, как те изживяват известни чувства, любовната си радост или мъка. Изобщо у него надделяваше разсъдъчното начало, той твореше «на хладно», при желание да развие определени поетически теми.

Доколко той не изживяваше наблюдения, спомени, чуждо четиво, настроения, идеи, мнения в истинския смисъл на думата «поетически», показваше и анкетата ми между първенците на нашата млада литература върху начина да се създава и пише, предприета в 1911 г. Когато аз запитвах Пенчо за едно или за друго въз основа на опита си от подобни анкети в чужбина, с удивление трябваше да се убедя, че той знае да говори добре върху това, какво Пушкин или Толстой мислят по въпроса, но че не долавя нищо подобно в своя собствен дух, в своята метода на работа, за които ми говореше съвсем неуверено и като че ли без всяка опора

в непосредствен вътрешен опит. Тъкмо това негово безсилие, свързано с измъчване, ме накара да прекратя анкетата си, като се задоволя с някои скромни биографични данни.[3] Колко по-богати и ценни за психолога се отазваха самонаблюденията и спомените на Яворов и К. Христов по тая точка, показват приносите им, които използувах в статията си «Към психографията на П. К. Яворов» и в книгата си «Психология на литературното творчество».

Аз лично не повярвах никога в поетическия гений на Пенчо, както не бях повярвал в епическите му песни за Бетховен, Микеланджело, в които не личеше истинско вникване в творчеството на поети, скулптори и майстори на тоновете. Той вземаше за герои великани на творчеството, без да се е потапял ни веднъж в тайните извори на тяхното вдъхновение. Той, ако река да бъда съвсем откровен, парадираше с големи имена, за да вдъхне вяра у тонковците, че и сам той има в творбите си някакъв отблясък от величието на безсмъртните духове.

Подлагам този иначе високо културен и симпатичен в много отношения човек на една жестока критика при скритото желание да може и някой мой критик да ме нахока по същия откровен, но искрен начин. Редът ми може би още не е дошъл, но той може да дойде всякога, когато дотегна на мои незнайни съперници с продуктивността си в една или друга област на литературознанието.»

В ПРАГА. По време на управлението на националлибералната партия, дошла на власт на 3 май 1903 г., за министър на народното просвещение е привлечен професор Шишманов. Бързо той успява да издействува задгранична командировка за Михаил Арнаудов, когото иска безусловно да направи свой помощник. По всичко изглежда, че гимназиалният учител далеч още не се е чувствувал подготвен за доцент в Университета, способен да вдъхва доверие на една студентска аудитория колкото и да е вярвал изобщо в силите си за научен труд. «Аз бях по-строг към себе си, отколкото беше професор Шишманов към мене, казва Михаил Арнаудов, и се противопоставях на бързото ми влизане в Университета. Шишманов прояви голяма нетърпеливост и настойчивост, убеден, види се, във възможността да бъда все пак един способен преподавател. В Университета нямаше ни един нов доцент, понеже самите професори бяха млади хора.»

---

[3] Списание «Съвременник», год. I, X. 1921 г., кн. 1, стр. 18—34.

Към края на 1903 г. Арнаудов е отново в Лайпциг, за да започне с предишната ревност заниманията си по староиндийски и асировавилонски език, при което въображението му чертае един курс по асировавилонска литература, замислен като въведение в древните източни литератури. Спокойните научни занимания обаче не продължават дълго. Той получава едно писмо от д-р К. Кръстев, в което чете с недоумение как «приятелят» му Шишманов го кандидатирал за доцент и с това му сторил «много лоша услуга». Едва след като е получил вече писмото на д-р К. Кръстев, Арнаудов научава, че професор Шишманов, без да му съобщи или запита каквото и да било, убеждава професор Милетич и най-близки свои колеги да гласуват за избора на Арнаудов като доцент в Университета. В професорския съвет кандидатът на професор Шишманов получава при избора пет бюлетини «за», три «против» и четири бели бюлетини. На заседанието били допуснати и двама преподаватели по чужди езици, които не са имали право да гласуват, защото не са хабилитирани.

За душевното състояние на двадесет и пет годишния Арнаудов през този мъчителен период от живота му днес научаваме: «Можеш да си представиш как аз в тази възраст изживях мъката си, без да има с кого да разменя една дума! За момент помислих, че името ми е опозорено, макар че аз в действителност не носех никаква отговорност за злополуката си. Като нямаше с кого да споделя мъката си, аз трябваше да я изживея дълбоко огорчен, да изпитам при това оскърбление от поведението на хора, които пренасяха омразата си към Шишманов и към неговото «протеже» в чужбина.»

Арнаудов чувствува определено, че при стеклите се тъй неочаквано нови обстоятелства той не може да остане повече в Лайпциг, и решава да се премести в Прага, гдето е мислил първоначално да отседне за кратко време. Още докато е в Лайпциг, узнава и за предложението на професор Шишманов да направи докторат. В Пражкия университет Арнаудов си поставя за задача да положи докторски изпит по славянска филология при професорите Иржи Поливка и Франтишек Пастрнек, по философия — при Масарик и Дртина и по индийска филология — при професор Зубати.

«Професор Шишманов искаше да получа някакъв авторитет пред нашите противници. На професор Поливка той беше писал писмо, за да ме препоръча.»

През април 1904 г. Арнаудов пише от Прага на сестра си Мария: «. . . За мене, ако питаш, добре съм. В Прага не ми твърде

харесва, ама ще стоя още две недели поне, след което заминувам за Виена, гдето ще се бавя около един месец навярно. Иска ми се да бъда сега в София, но не мога да дойда, защото в края на годината работа за мен в гимназията няма, а да стоя празен и да получавам заплата не прилича. . .»

В Прага Арнаудов остава близо една година. Сега вече той не е сам, повикал е при себе си сестра си Мария, тъй като вярно е доловил в стремленията на младото момиче, останало при мащехата, една потребност за самостоятелно утвърждаване. Между това работата напълно го завладява и през пролетта на 1905 г. той полага докторските си изпити. На брат си Димитър той съобщава: «Драги Митьо, завчера държах изпит по славянска и индийска филология с успех отличен. След 15 дена имам изпит по философия, за който тоже съм добре подготвен. Сега съм значи 2/4 доктор.»

Дисертацията на Михаил Арнаудов «Български народни приказки» обхваща основния материал по въпроса за българските народни приказки с обща характеристика и с преглед на теориите за техния произход. С това свое изследване той става първият изследвач на голямото богатство от български народни приказки. Този научен труд на Арнаудов от 1905 г. дава на българската фолклористика и първата класификация на тези приказки, останала и до днес изобщо валидна в своите основни положения.[4]

«Направих блестящ докторат» ми съобщава професор Арнаудов.

Няколко месеца преди да напусне Прага, през януари 1905 г., Арнаудов се запознава с големия чешки артист, режисьор и автор на няколко драматически произведения Йосиф Шмаха. Узнал за неговото предстоящо турне в Загреб и Белград, той бърза да съобщи на професор Шишманов, чиято «предприемчивост и любов към драматическото изкуство» добре знае, за готовността на господин Шмаха не само да гастролира в България, но и да остане за няколко години в софийския театър. Правилно Арнаудов разбира голямата полза, която ще извлекат българските актьори от личния пример на «опитния и просветен учител» г-н Шмаха, и горещо се застъпва пред своя професор за неговото привличане като режисьор в Народния театър.

След завръщането си от Прага Михаил Арнаудов за кратко

---

[4] На български език дисертацията на Михаил Арнаудов излиза в Сб.НУНК, т. XXI, 1905 г., «Български народни приказки. Опит за класификация», стр. 1—101.

време продължава учителската си служба във Втора мъжка гимназия, но веднага е командирован в Министерството на просветата по предложение на министър Шишманов като чиновник за особени поръчки.

«Шишманов искаше да ми създаде повече свободно време за научен труд, като ме използува от време на време за секретарска служба при посрещане на чужди гости или за съставяне на едно или друго изложение от името на министъра, като ми бъде дадена темата и общият ход на мислите.»

УНИВЕРСИТЕТСКАТА КРИЗА. Скоро обаче се слага край на сътрудничеството между професор Шишманов и Михаил Арнаудов в Министерството на просветата, тъй като политическата кариера на заслужилия високо обществено признание университетски професор неочаквано е прекъсната. Освиркването на княз Фердинанд от студенти и работници по време на откриването на новопостроения Народен театър става повод за резкия курс на правителството на Димитър Петков към авторитарен режим, несъвместим с постановленията на Конституцията за границите на царската и правителствената власт.

«Сам Шишманов не присъствуваше на откриването, понеже беше тежко заболял. Върху него обаче легна обзинението от страна на двореца и на консервативните партии, че със своята голяма толерантност към младежта бил съдействувал неволно и за пропагандата на социалистическите идеи. В гнева си за голямата обида княз Фердинанд поисква от министър Петков да бъдат строго наказани не само провинените студенти, но и самото професорско тяло, загдето не е могло да внуши на студентството правилни разбирания върху политическия живот на страната. Петков поднася на болния Шишманов указ за затварянето на университета и за уволнението на целия професорски корпус. Шишманов обаче е имал достатъчно здрав смисъл и силно чувство на обществена отговорност, за да не влезе в ролята на палач на висшето учебно заведение в страната. Той не само не подписва указа, но и заявява, че се прави нещо крайно осъдително и печално от страна на правителството.»

Дълбоко възмущение обхваща прогресивните сили в страната. Истински вой се надига в опозиционната преса против произволите на правителството и двореца. Европейският демократически печат осъжда своеволията на Димитър Петков като «вандалщина», несъвместима с автономията на европейските университети!» Правителството на либералите обаче, въпреки че загубва

наскоро след това своя лидер Петков, станал жертва на един атентат, продължава своя курс по отношение на кризата в Университета. То прави дори един безуспешен, но наистина жесток към цялото професорско тяло опит, а именно: отваря Университета, като поканва за преподаватели там български и чужди научни сили, които да заместят прогонените по-рано професори.

С истинска болка в душата професор Шишманов узнава вестта за откриването на Университета и неговото възмущение справедливо се излива върху «новите професори», които заслужено трябва да «теглят последиците от своя байганьовски ламтеж за евтина слава и бързо обогатяване». И той добавя: «Драгий г. Арнаудов, благославяйте съдбата, че Ви е дала по-твърд характер. Днес в България няма нищо по-ценно от туй.[5]. . . Трябва ли изрично да Ви уверявам, че отказът Ви да приемете позорното предложение на Апостолова, ме трогна, но никак не ме изненада. Аз зная вече, че не сте способен да извършите каквато и да било подлост. Това нека Ви бъде достатъчно да видите, че нямам низко мнение за Вашия морал, който стои толкова по-високо, че Вие нямате демагогски наклонности като толкова други високо интелигентни хора у нас.»[6]

Как посрещна поканата да правиш лесна университетска кариера? «Нито за секунда не се поддадох на уловката, както не се поддадоха и други някои млади научни сили. Някои гимназиални учители, слабохарактерни и кариеристи, приеха да бъдат преподаватели в университета. Между тях се нареди и поетът Кирил Христов, който тутакси поиска командировка в Париж, за да проучи там българската литература, по която ставаше професор. Цялата тази печална история е изложена от мен подробно в книгата ми «История на Софийския университет през първото му полустолетие».

Гимназиален учител Арнаудов остава още няколко месеца. Пенчо Славейков, поддиректор тогава на Народната библиотека, след като идва демократическата партия на власт, е избран от министъра на просвещението Мушанов за директор на Народния театър и за свой заместник той посочва, без да се двоуми, младия учител.

Във вестник «Реч» от 25 март 1908 г. четем краткото съобще-

---

[5] Фонд М. Арнаудов, Писмо на проф. Шишманов от 29. VII. 1907 г.

[6] Фонд М. Арнаудов, Писмо на проф. Шишманов от Женева до М. Арнаудов. Дата не е посочена върху листа, но вероятно е изпратено в началото на октомври 1907 г.

ние: «Нов поддиректор на Народната библиотека става добре познатият млад и енергичен столичен учител Михаил Арнаудов. Изборът е сполучлив и ний вярваме, че д-р Михаил Арнаудов ще съумее да въведе ред в Народната библиотека, която досега се отличаваше със своето безредие, тъй като в нея боравеха само синекури.» Все в същия дух е и известието по този повод във вестник «Камбана» от същата дата: «Назначението на г. Арнаудов на това място се посреща с общо задоволство, тъй като досега не е имало ред в библиотеката, защото все поети са назначаваха за поддиректори, които не разбираха от тази работа.»

По всичко изглежда, че и самият Пенчо Славейков добре е схващал отговорността, която носи за избора на свой заместник, защото той е пренебрегнал с него своите помощници Пейо Яворов и Петко Тодоров.

Михаил Арнаудов ми съобщава: «Моят случай не мина без едно приключение, за което тогава нищо не узнах и за което много по-късно ми разказа Яворов.

Пенчо Славейков знаеше, че като кандидати за неговото място бяха двамата помощници на директора на библиотеката — Петко Тодоров и Пейо Яворов. Но Пенчо ме поставяше по линията на служебните възможности и необходимости по-горе от тях, като казваше: «Мене ми е нужен един добър администратор за тази длъжност, а не поети, които нямат вкус и воля за този род задължения.»

Яворов и Тодоров си били дали дума, ако ни един от двамата не бъде назначен за заместник-директор, да си подадат оставката. Яворов, по-смела и последователна в мисли и дела натура, тегли правилно заключение и си подава оставката. Чорбаджийският син обаче, автор на идилии, се оказва по-практичен и не удържа думата си. Яворов напуска библиотеката и става редактор на един македонски лист. Аз дружах тогава толкова често с Пенчо, колкото и с Яворов. Ние бяхме сключили най-тясно приятелство. Но той не ми бе казал нищичко за претенциите си и за скроения заговор с Петко Тодоров и само след години вече ми разказа с хумор за конфликта с Пенчо, в който и аз съвсем неволно се намесвах.»

Михаил Арнаудов остава поддиректор на Народната библиотека само три месеца, но той написва един обстоен доклад до Министерството на народното просвещение, в който посочва недъзите в работата на този културен институт, като призовава тогавашното правителство към реално съдействие в утвърждаването на една истинска национална библиотека. По внушение от

страна на самия Пенчо Славейков Арнаудов прибягва и до някои уволнения в персонала на библиотеката. Налагало се е няколко чиновнички, покровителствувани от директора Стоян Заимов, да бъдат отстранени, тъй като нямали необходимия ценз и не могли да изпълняват никаква работа там. За този случай Арнаудов разказва: «Аз уволних три от тези жени. Пенчовата препоръка беше за мене закон в името на справедливостта и реда в библиотеката. Един ден три влиятелни дами от Женския съюз, между които беше и г-жа Малинова, съпруга на министър-председателя, идват при мен и се противопоставиха твърдо на моето решение, като знаеха где е собствено изворът му, Пенчо Славейков. Аз обаче проявих необходимата твърдост и им заявих, че ако излязат с протест за моето пренебрежение към правата на жените при обществени служби, аз ще посоча липсата на ценз и неспособността на уволнените жени за мястото, което заемат. Дамите се стреснаха от моите думи и не пожелаха да се прави скандал, унизителен за Женския съюз.»

ДОЦЕНТ В УНИВЕРСИТЕТА. През месец декември 1907 г. Университетът отново е открит при пълната реабилитация на всички уволнени професори. Техните недостойни заместници, изложили се зле пред общественото мнение, са позорно отстранени. Само професор Шишманов все още се бави в чужбина. Михаил Арнаудов, който правилно разбира колко дълго време още професор Шишманов не може да има достоен заместник на катедрата, призовава своя учител: «Вие трябва поне наесен да се върнете — за да покажете още един път колко скъп Ви е Университетът — прекият повод за Вашата оставка и за толкова други страдания.»[7]

В едно от първите заседания на Историко-филологическия факултет се взема решение да бъде поканен за доцент в Университета поддиректорът на Народната библиотека Михаил Арнаудов.

«Още в началото на 1907 г. професор Шишманов замина на лечение в чужбина и катедрата по литература оставаше без представител. Бях просто принуден от професор Милетич и приятелите му в професорския състав да се явя с каквото и да е като моя препоръка, понеже ме мислеха вече от по-рано способен да бъда помощник на излезлия в оставка Шишманов.»

---

[7] Фонд проф. Шишманов, писмо на М. Арнаудов от 6. II. 1908 г.

Една малка студия за «Вертер и Гьоте», отпечатана набързо в незавършен вид, заедно с обстойния труд върху българските народни приказки препоръчват младия кандидат пред професорския съвет за получаване на университетското звание. Резултатът от избора не може да бъде друг освен пълно одобрение, тъй като Арнаудов вече е показал своите способности за сериозен научен труд, както и своята твърде висока за времето научна подготовка и забележителна начетеност, особено ценни за един университетски преподавател.

В тъй краткото по обем изследване за Гьотевия «Вертер» днес откриваме първите интереси на младия Арнаудов към проблемите на творческото пресъздаване. Спира ли се по-обстойно върху личната драма на Гьоте, той не пропуска да насочи изследователските си търсения най-вече върху феномените на възприятия и емоционален заряд у немския поет, довели до онова продуктивно настроение, което е предпоставка за всяко художествено творчество, било то поезия или проза. Арнаудов разглежда обстойно и двете методи на научни изследвания в литературознанието, определили и насоките в търсенията на цялото младо поколение през 20-те години. Той изтъква, че правилно разбрал задачите на «биографско-генетическата» интерпретация, изследователят трябва да приложи към нея «естетическата интерпретация», защото, «прилагани без педантично тесногръдие, те биха могли да се допълнят взаимно, за да обяснят всестранно техниката и смисъла на поетическото творение».[8]

Михаил Арнаудов е вече доцент при катедрата по «Сравнителна литературна история», но напрегнатата преподавателска работа едва сега започва. Предстои му да изнесе встъпителната си лекция пред цялата професорска колегия в Университета и да напише своите първи лекции по един или два предмета.

«Редно би било да съм осведомен за избора си поне няколко месеца по-рано, за да мога да приготвя лекциите си в писмена форма, понеже за напълно свободен говор едва ли бях още подготвен. Аз бях чел много върху езентуалните задачи на моите курсове, но нищо нямах черно на бяло, защото бях се примирил с мисълта да остана в управата на Народната библиотека. Съдбата бе решила да бъда изненадан. Бърз и решителен, както се чувствувах вече тогава, аз седнах на масата си, за да не стана от нея, тъй да река, в течение на две или три седмици.»

Встъпителната лекция на младия доцент е на тема «Значението на индийската литература». Сам той в курсовете си е трябвало да застъпва история на индийската литература, при кое-

то ценен извор за него са били както записките му от Лайпциг и Берлин, така и трудовете на Виндиш и на видния виенски учен Леополд фон Шрьодер. За встъпителната си лекция Арнаудов разказва:

«Насрочен беше най-сетне денят на моята лекция и аз бях напълно готов с ръкописа си, като го прочета и дваж и триж, за да се сродя с необходимата дикция и спазя определеното време за обема на лекцията. И сега се виждам в една от аудиториите на Университета на улица Московска с прозорци на север, препълнена със студенти, които станаха на крака, когато влезе професорската колегия от нашия факултет начело с декана на факултета. Аз вървях последен в тая церемониална редица. Деканът ме представи от катедрата на аудиторията, след което аз го смених и застанах с развълнувано сърце да говоря за пръв път пред едно такова събрание. Четох ясно и без видимо вълнение, така че накрая пожънах шумни одобрителни ръкопляскания от цялата зала. Като слязох от катедрата, професорите се заредиха един след друг да ми честитят сполуката, видимо доволни от начина, по който развих темата си.»

Не закъснява и поздравът на професор Шишманов, който по това време е в Женева: «Току-що узнах от колега Милетич, че сте изнесли първата си лекция «б л я с к а в о». Моите най-сърдечни честитки.»[9]

Като доцент Михаил Арнаудов чете лекции в Университета близо година и половина. Всяка седмица той има по две лекции. Два часа той чете върху литература и култура на древна Индия. Тази материя му е добре позната и несъмнено представлява «по-сигурен терен» за младия преподавател от предмета на втория му курс — «Поетика». Отначало дори замисля един курс от лекции върху «принципи на литературната наука» и сам признава, че те от дълго време силно го увличат, защото именно тази духовна дейност е «есенцията на всяка култура-литература».[10]

Без да изпуска от погледа си тази по-далечна цел, «на първо време» Арнаудов се спира върху проблемите на поетиката, т. е. върху «естетиката на поетическото изкуство», и тя завладява напълно неговите изследователски търсения. Тук обаче Арнаудов се натъква на цяла една система от понятия в съвременната есте-

---

[8] М. Арнаудов, «Вертер и Гьоте», София, 1908 г., стр. 3.
[9] Фонд М. Арнаудов, Писмо на проф. Шишманов от 30. X. 1908 г.(подчертано в оригинала, бел. И. А).
[10] Фонд Ив. Шишманов, Писмо на М. Арнаудов от 29. VI. 1908 г.

тика, лишени от всякакво по-конкретно проучване и залегнали в основата на тази наука. Той квалифицира тези естетици и техните трудове за истинска «схоластика» и сравнява философа-естетик Липс (Lipps) с «паяк, който тъче сам мрежата си». Други трябва да бъдат пътищата, по които ще върви истинският изследовател, но сега предстои да бъдат те прокарани и Арнаудов живо чувствува това.

Теорията на поетическото творчество и на литературните видове изисква да се започне с общото и след това да се премине постепенно към частното, или от изследванията по поетика на Рудолф Леман, В. Шерер, Тен и други, дали началния тласък, да се разгледа по-задълбочено един клон от поетиката, например лириката. Очертал така главните насоки на университетските си курсове през първия семестър, Арнаудов получава и пълното одобрение на тази програма от професор Шишманов,[11] който го съветва: «Вам предстои голям труд. Затова вървете полека, но здраво.»

За трескавата си работа около подготовката на своите лекции през този семестър професор Арнаудов днес споделя: «Пишех непрестанно по цели дни, за да мога заран да изнеса моите импровизации. Казвам импровизации, защото нито можех да бъда що-годе оригинален в идеите си, нито издържан в бързото си изложение.»

По това време се появява във вестник «Дневник» статията на Арнаудов, озаглавена «Новият университет»[12]. В нея той енергично се застъпва да не се «погазва», а да се прилага завещанието на Евлоги и Христо Георгиеви за построяването на университетска сграда. Изтеклият мандат на ефорията по строежа предизвиква истинско негодуване всред интелигенцията срещу безразличието на правителството спрямо съдбата на най-големия културен институт в страната.

Лекциите на Михаил Арнаудов през новата учебна година обхващат някои проблеми на немската литература. Той посвещава три часа лекции на тема «Гьоте и неговите съвременници» и един час на «Главни моменти в немската литература до XVIII в.». С литературата и философската мисъл в Германия Арнаудов се чувствува наистина сроден въпреки някои неизбежни пропуски, присъщи за всекиго, който преподава чужда литература далеч от важни научни пособия по нея или лишен от жив контакт със своеобразната племенна чувствителност. Като литературен историк той все още не може да засяга в лекциите си някои творби или пък да разгледа по-задълбочено проблеми на френската и

английската литература. Той чака само сгоден момент, за да прекара «поне половин година» във Франция и Англия. Със завръщането на професор Шишманов от чужбина през месец октомври 1909 г. Арнаудов не чувствува своето присъствие в Университета тъй необходимо, както преди, и веднага решава да реализира своята мечта. Самият устав на Университета е давал възможност на младите преподаватели без трудности да получат право на специализация в чужбина, затова само няколко месеца по-късно, през март 1910 г., Арнаудов може да прекъсне лекциите си и да потегли за Франция.

ПЕЙО ЯВОРОВ. Неуморната и денонощна работа над бележки и книги, от които черпи материал за лекциите си, откъсва за известно време Михаил Арнаудов от неговите близки приятели, с които той се е чувствувал вече по-силно и сърдечно свързан. Липсват му особено срещите с Яворов, с когото той мисли да другарува и занапред.

«Между моите съвременници най-близко съм чувствувал по идеи върху изкуството, живота и политиката Яворов и Йовков. Яворов мина едно развитие в своята литературна програма, ако може да се говори тук изобщо за програма, понеже се касае не за абстракти истини, а за почувствувани с дълбоко душевно вълнение истини на изкуството и на живота. Той започна като социалист и бунтовник своите стихотворения. Усвоил учението на Маркс, той бе прегърнал все тъй страстно и идеала за освобождение на македонския роб, имайки за жив пример и учител воеводата Гоце Делчев. Расъл като младеж при неблагоприятни условия, способни да убият полета му към идеала, той се чувствува унижен и оскърбен от една еснафска среда, от един принудително усвоен занаят (службата му като телеграфист) и при липса на перспектива за по-високо издигане в интелектуално и социално отношение.

Яворов е песимист по свой начин, отричайки мъртвилото и величаейки подвига за спасяване на народа от духовна анемия и крайна мизерия. Той пише стихотворението «На един песимист», в което проповядва ярко очертан оптимизъм по отношение на дълга ни към малкия човек и на вярата ни в неговото бързо въздигане в духовно и икономическо отношение. Странен пример от

---

[11] Фонд М. Арнаудов, Писмо на прсф. Шишманов от 15 (2). VII 1908 г.
[12] В. «Дневник» год., VIII, 1909 г., бр. 2652.

песимизъм и оптимизъм, при който термините губят своята абсолютна стойност и се превръщат в етикети, които не трябва да бъдат разбрани в буквалния им смисъл.

Знае се добре как бързо Яворов се прочу с една романтично-любовна поема «Калиопа» и как въпреки бързото си признание като поет предпочете не литературното поприще, а пропагандата между поробения народ отвъд границите на България, готов да загуби дори главата си при смелото си увлечение. Изживял разгрома на македонската революция от 1903 г., той изпада на първо време в един дълбок душевен гнет, при който се вестява дори мисълта за самоубийство. Но настроения и мечти са едно, реалностите около нас друго; и той, който е смятал, че е захвърлил завинаги перото и грабнал пушката или револвера, някак ненадейно по силата на житейските условия се вижда върнат към първото си увлечение, към творческите си видения и писателските си интереси. Този път Яворов попада под силното влияние на модния в 80-те и 90-те години символизъм, на който и той ще плати неумолимо своята дан. Има и други реалности, които обуславят жизнените му настроения и решения, това напр., че той е драматург в Народния театър и роб на едно сърдечно увлечение, завършило трагически със смъртта на любимата девойка.

Нека ми бъде позволено да кажа, без всякаква сянка на самомнение, че аз бях непосредствен свидетел на всичко изживяно тъй страстно, тъй възвишено в пориви и мисли от него по това време. Яворов не криеше нищо от миналото си, от тревогите си, от увлеченията си, сигурен, че го разбирам правилно и че му съчувствувам по силата на благородния му характер, способен само за чисти дела и помисли. И по отношения към писатели, и по идеали за обществена служба, и по интимни, скъпи за него чувства той запазваше неизменно своя възвишен дух, своя идеализъм, своята готовност да служи на народа по всички пътища, достъпни за него и съобразени с духовния му свят. Аз го обичах с дълбочината на предаността си, споделях всичките му благородни стремежи като човек и писател, смятах го един от идолите на културното ни домогване, равен по твърдост и честност на убежденията на Ботев или на кой да е друг велик българин, способен да жертвува себе си за едно величествено народно дело.

Строг и замислен често, мрачен понякога при изживяване на дълбоки сърдечни рани, весел и добродушен при минути на здраво и спокойно самочувствие, Яворов беше очарователна личност; той подкупваше с поглед, усмивка, жива реч, искрена изповед и мъже, и жени, способни да почувствуват чистия патос

на тази благородна душа. Нямах ни веднъж случай да се разколебая в него, смятах, че ще мога цял живот да му бъда много близък, и останах съкрушен, когато той трябваше да преживее най-големи злочестини, обвинен при това от жестоката мълва в прегрешения, за които той беше абсолютно неспособен. Яворов имаше поклонници във всички среди, но той имаше и непримирими врагове между ония, които се домогваха за по-голямо обществено признание или за успех при изкачване на Парнас. Тъкмо последният род съперници се оказаха най-върли негови обвинители било когато имаше успех с лириката и драмите си, било когато той спечели сърцето на една хубава жена, до приятелство с която се домогваха известни личности. Омразата се оказа по-силна от адмирацията и така Яворов отмина под знака на едно страшно обвинение, необосновано с никакъв сериозен довод. Но това е съдбата и на други личности у нас и по света, дарени щедро от природата с качества на ума и творческо вдъхновение, но дарени и с непризнание от завистливи или коварни души, на които е било отказан успех в една или друга посока. Ревността и злобата се оказват несъкрушими обвинители, срещу които правдата и достойнствата нямат нужната обществена тежест.

Прекъсна се един живот, способен да възкреси вярата ни в творческите сили на нашия народ чрез достойни продължители на делото на Ботев и Вазов. Днес, след няколко десетилетия всички, способни да преценяват правилно прогрес или регрес в нашето културно развитие, разбират вече съвсем ясно значението на Яворов като велик национален творец.»[13]

В ПАРИЖ. В началото на месец март 1910 г. Михаил Арнаудов потегля през Белград, Фиуме, Венеция, Милано, Лозана и Женева за Париж. С жив хумор и непосредственост на впечатленията си той дава подробно описание на всичко видено и преживяно в писма до сестра си Мария. На 7 март след мъчително прекарана нощ на параходa от Фиуме за Венеция и преживяната морска буря ето че на хоризонта се «развиделява».

«В шест часа се мярна и Венеция — много по-чудна и дивна, отколкото си я представях. Бавно влезе параходът между островите, окичени с крепости, палати и лодки по бреговете, и спря

---

[13] След всичко, което беше писал за Яворов, професор Арнаудов винаги ми говореше за поета с чувство, че трудно би могъл да добави нещо по-съществено извън това, което и изложил вече в анкетата си с поета и в книгата си «Яворов. Личност, творчество, съдба», София, I изд. 1961 г., II изд., 1970 г.

срещу църквата Св. Марко и Палата на дожите. Морето беше съвсем тихо до кея, водата бистрозелена и огряна от слънцето. . .»[14] А на 28 март пише от Париж: «В Париж първата ми работа беше, като оставих багажа си на гарата, да взема подземната железница — Метрополитен, и за 15 франка да отида да си намеря квартира близо до Лувър и до библиотека Насионал. Аз наех първата стая, която видях. Стаичката ми е малка, но тиха. Усещам се засега добре. . . Днес-утре захващам вече да работя, като си почина от пътя и от многото впечатления. Париж е цял Вавилон: вземат ти се очите и ушите. По улиците гъмжат автомобили, омнибуси, дрожки, движат се хиляди двукраки същества, някои от които са твърде чудновато облечени (чети дамите), и постоянно гледаш да не те стъпче някой автомобил. . .»

Силите за работа бързо са възстановени и обилният поток от най-разнообразни впечатления постепенно все повече се ограничава, за да се спре накрай Михаил Арнаудов за по-продължително време върху всичко ценно и ново, което се открива в библиотеката на парижката Сорбона. Особено много го привличат там книгите от френската художествена литература на XIX век, а също така и новите изследвания по теоретични въпроси на културно-историческите и политико-обществени явления през тази епоха. Той открива огромен материал върху проблемите на френския романтизъм, който дотогава изобщо не е познавал.

«. . .Събирам и ще събирам материали, пише той на професор Шишманов, както събирам и мислите си. Правя си маса бележки и извадки и коригирам стари някои мои и чужди възгледи. Струва ми се, че сега дохождам до по-правилни схващания — след като четох вече «Поетика» и в главата ми постоянно се роят засегнатите там въпроси и въпросчета. . .»[15]

От София обаче професор Шишманов не пропуска да посъветва Арнаудов, у когото вижда подчертан интерес към XIX век и към принципите на литературната история, да не изоставя «ориенталската книжнина», крайно необходима за проучване на средновековните национални литератури. Професор Шишманов, загрижен за бъдещето на своята катедра, която чертае в плановете си като катедра по всеобща литературна история, вижда Арнаудов редом с Балабанов свой помощник по древните и средновековни литератури. И той, който добре е доловил «какъв голям фонд от желание да бъде независим» се крие у неговия ученик и колко малко той «взема» от неговите думи,[16] бърза да добави: «Може би с желанието си да Ви спечеля за своите интереси аз да съм Ви отклонил от други научни пътища, които Вие бихте предпочели —

и, право да Ви кажа, тая мисъл неведнъж ме е мъчила, — но, бъдете уверен, че аз съм Ви мислил винаги доброто. Ако съм грешил, то е само от излишък на ревност. . .»[17]

Към лекциите си по средновековна европейска литература Арнаудов успява да внесе само някои малки допълнения. Усилената работа, както и натрупаният по-рано опит за научни изследвания му помагат не само да прегледа сравнително бързо материала по средновековна европейска литература, но и да навлезе по-задълбочено в сложните проблеми на европейското възраждане, класицизъм и романтизъм.

«Над курса си за поетика аз работех все по-усилено, съобщава професор Арнаудов, изяснявайки си всички най-важни естетически и други проблеми. Оттогава аз трупах фишове след фишове, като държах за факти и преценки, които можеха да ми бъдат полезни.»

Интересите му в областта на българската етнография го отвеждат и към разнообразната научна литература върху древните митове и предания на близки и далечни страни. Странната обредна игра на българските нестинари от Странджанско отдавна вече владее неговата будна изследователска мисъл. Прочел описанието на тази игра в една българска христоматия на Вазов и Константин Величков от 1883 г., той по-късно се запознава със същото обредно «тайнство», предадено от Петко Славейков през 1875 г., откъдето именно двамата автори на учебника са черпели материал. Впечатлението му, че тук се касае просто за фантасмагория, вземана за реалност от суеверни хора, постепенно се разсейва, когато прочита и други описания на тази етнографско-фолклорна особеност. Самият професор Шишманов, често разпитван от свои колеги от чужбина за българските нестинари, не е бил в състояние да даде някакво обяснение било около произхода на нестинарството, било около състоянето на самите жители на местността, които са го практикували. Арнаудов неуморно започва да търси някакво непознато дотогава за българската наука свидетелство, което би могло да хвърли макар и слаба светлина върху странната на пръв поглед обредна игра в огъня на българските нестинари. Един ден, работейки върху труда на Густав Шлегел «Китайска уранография», неочаквано пред Арнаудов се

---

[14] Фонд М. Арнаудов, Писмо на М. Арнаудов от 10 март 1910 г.
[15] Фонд Ив. Шишманов, Писмо на М. Арнаудов от 14 IV 910 г.
[16] Фонд М. Арнаудов, Писмо на проф. Шишманов от 7 20. V. 1907 г.
[17] Фонд М. Арнаудов, Писмо на проф. Шишманов от 6 март 1899 г.

разкрива цялата картина на нестинарската обредност. Китайската религия познава удивително сходни на нестинарските игри обредни тържества отпреди четири или пет хиляди години. «Рядко съм изпитвал такова силно вълнение, както тогава, пред неочакваното откритие», казва професор Арнаудов.

Събитията в България и изобщо животът там въпреки интензивната работа и разнообразните впечатления в Париж живо го увличат. За него «космополитизмът» на някои българи е «непостижим». Интересува го и стихосбирката на Яворов «Подир сенките на облаците» и той моли да му я изпратят. Вълнува се той при вестта за «милото и непринудено» посрещане на Вазов в Свищов. В тази всенародна почит към големия певец на България и в неговата наздравица, превърнала се в апел към младите писатели и в залог за взаимна близост между поет и народ, Арнаудов с радост вижда първия случай, «гдето поетът у нас в лицето на Вазов получава гражданство, гдето поезията се чувствува не като игра на въображението и разтуха на литерати, естети и егоисти, но като социална сила, що увлича духовете и ги просветява и облагородява!. . .»[18]

Един летен месец на 1910 г. Арнаудов прекарва в тихия курорт Ла Бол в Южна Франция. И в този далечен край на брега на Атлантическия океан той не престава както да работи, така и да чертае своите планове за бъдещето, защото непреодолимо чувствува, че «доброто», което може да даде и на което е способен, «ще дойде отсега нататък». Във въображението му се «мярка» все още смътно една «психологическа биография на Раковски и една всестранна анализа на неговите теории и съчинения», а също така и една «история на българския народен епос»[19]. Но това са само планове, върху които мисълта на младия изследовател е попадала епизодично, без да е възприета още някаква система на изследователски търсения или пък ясно да е оформено едно научно гледище.

Когато се завръща отново в Париж, Арнаудов намира там поета Яворов, сломен от мъка след смъртта на Мина Тодорова. «В Париж аз се срещах с Яворов и узнах всичката трагедия на неговите сърдечни увлечения и за тежката меланхолия, в която той бе изпаднал. Той бе усвоил вече по-рано един мистически светоглед, подхрана за който намираше в книги върху индийската философия и други философско-песимистични и мистически надъхани съчинения.

С Яворов заживяхме в най-интимна дружба в течение на няколко месеца. Аз ходех с него на гробището, гдето той садеше

любимите на Мина цветя. Разговаряхме често и върху плановете му за бъдеща литературна работа. Тогава той пишеше, но скрито, някакъв философско-поетически дневник, от който неочаквано изскочи идеята на първата му драма «В полите на Витоша». Той ме държеше в течение на работата си над тази драма и накрай ми признаваше с каква бързина е писал и с каква неувереност в творческата си сила довършил. Започната на 4 ноември 1910 г., драмата беше завършена на 16 декември същата година.»

Само месец преди това Арнаудов чете «Подир сенките на облаците» и изпълнен с възторг от поетическия дар и силата на вживяване у младия поет, чувствува непреодолимо, че открива нещо ново у Яворов, нещо непознато дотогава в българската литература, нещо съществено за истинския голям творец: национални теми, оригинална концепция, езиково богатство, философски и житейски мироглед, изграден върху личен опит и характер.[20] Но тези щастливи полети на мисълта, породени от вярата, че е съвременник на Яворов, бележитият талант, който ще даде «зрели плодове» и в поезията, и в прозата, и в драмата, са помрачени от едно тъмно, бих казала, пророческо предчувствие на Арнаудов. «Аз ги очаквам с пълна сигурност — освен ако непредвидена някоя катастрофа от политически или личен характер не тури кръст на тоя талант. . .»[21]

Но през месец август на 1910 г. двамата приятели са щастливи, тяхната творческа зрелост сега настъпва. И те се обръщат с писмо до професор Шишманов: «Имате ли концерт като тоя, що слушаме в тоя малък курорт на брега на езерото! Двама българи, единствените тука, Ви изпращат своя искрен поздрав.»[22]

Към края на месец октомври Михаил Арнаудов заминава за Лондон и прекарва там около един месец. В писма той увещава поета да го посети там, за да разгледат заедно града. Яворов обаче не заминава за Лондон, защото, както по-късно узнаваме, той трескаво работи по това време над своето първо драматическо произведение.

В Лондон Арнаудов учи усилено английски език и скоро започва да преглежда научната и художествена литература в Бри-

---

[18] Фонд проф. Шишманов, Писмо на М. Арнаудов от 30. IV. 1910 г.
[19] Фонд проф. Шишманов, Писмо на М. Арнаудов от 1. VII. 1910 г.
[20] Фонд проф. Шишманов, Писмо на М. Арнаудов от 1 юли 1910 г.
[21] Пак там.
[22] Фонд проф. Шишманов, Писмо на М. Арнаудов и П. Яворов от 1. VIII. 1910 г.

тиш музеум. Демократическият дух в нрави и порядки на англичаните прави престоя му в тази страна особено приятен. Голяма полза има той от «сравнението на французките и английските отношения в наука, изкуство, политика и живот», след като добре познава и «немския свят». Така може да добие «мащаб за оценка на трите главни национални гении в Европа и материал на литературите им»[23]. Способността му бързо да вниква в характера на хората и да се запознава с «условията на страната» твърде скоро го ориентира, за да схване без особени усилия спецификата на един непознат за него по-рано свят. «Жаждата» му за работа е неутолима, но той трябва скоро да се раздели с Англия. Зимната влажна и гъста мъгла над Лондон застрашава сериозно здравето му, а и в Париж го очаква още работа, останала при заминаването му недовършена. По това време и финансите му все повече се заплитат, а той продължава да влага значителни суми, за да си набави десетки томове книги, крайно необходими за бъдещата му научна работа. Ето защо Арнаудов се връща в Париж, като остава там само няколко седмици, и на 2 януари заедно с Яворов потегля за България.

ЛИТЕРАТУРНИ АНКЕТИ. Съвсем кратка е почивката на Арнаудов след прекараните месеци в Париж и Лондон в усилени научни справки и проучвания. Зимния семестър той започва да чете отново лекции в Университета. «Този път бях по-самоуверен, отколкото преди, понеже бях вече достатъчно документиран.»

Още преди да замине за Париж, у Арнаудов постепенно се оформява едно ново схващане върху задачите на катедрата по литература, която в устава на Университета носи названието «Сравнителна литературна история».

Неведнъж Арнаудов изтъква пред професор Шишманов, че названието на катедрата твърде «широко» е предмет на разнообразни тълкувания. Едни съглеждат в работата на катедрата, твърде субективно разбира се, преподаването на един курс по всеобща история на литературата. Други, подобно на самия ръководител на катедрата, професор Шишманов, поставят главната тежест в обучението върху «еволюцията на литературните идеи и литературните форми», като проследяват «влиянието им от народ върху народ и от школа върху школа».

Има и още един начин за тълкуване на проблемите, които обучението в тази катедра поставя, и Арнаудов е решително готов да следва именно него. Сравнението би трябвало да се схваща «като един от методите, прилагани при изучаването на отделните

литератури — един метод, според който винаги се имат пред очи покрай другите специфични условия от индивидуално-психолотически и обществено-исторически фактори аналогични явления в другите литератури, било че те са влияли или пък са се развивали не чрез миграция, а по спонтанен паралелизъм. Сравнителният метод според това последно схващане дохожда на второ място покрай обясненията из местните (исторически, национални, философско-научни и индивидуални) условия.»[24]

Чрез един курс върху «Основите на литературната наука», «истинска необходимост у нас», Арнаудов се стреми да осигури обща база за всички студенти по западна или славянска литература. В този курс той набелязва два ясно обособени дяла. Първият, който «почива главно върху сравнителната анализа на поетическите произведения, на показания на писатели за процеса на творчеството, на литературните течения в разни страни», трябва да обхване теорията на поезията, психология на творчеството, теория на поетическите родове, главни насоки в поезията и т.н. Във втория дял, литературна еволюция, «историческа и сравнителна», се анализират главните етапи в развоя на литературата, взета като «едно цяло».[25]

Успоредно с този общ курс Арнаудов особено много държи на лекциите по стилистика, на лекциите върху отделни писатели и литератури, а също така и на работата в литературните семинари. В тези литературни семинари той предвижда специален семинар по фолклор и с това Софийският университет се нарежда между първите университети, които дават на «народоуката право на гражданственост»[26].

Професор Шишманов, след като разглежда и се запознава основно с програмата на младия доцент, все пак твърде различна от възприетите дотогава насоки на работа в катедрата, «одобрява напълно общата част на плана». За професор Шишманов тази програма е най-красноречивото доказателство, че е успял «да вдъхне» у Арнаудов «истинска любов» към общото дело. Неговият ученик се стреми да вникне «в причините и факторите на литературната еволюция», а това показва несъмнено задълбоченото му и всестранно тълкуване на литературните факти. Недостатъчно голямо място обаче Арнаудов е отделил в своята про-

---

[23] Фонд проф. Шишманов, Писмо на М. Арнаудов от 6. XI. 1910 г.
[24] Фонд проф. Шишманов, Писмо на М. Арнаудов от 11. VI. 1909 г.
[25] Пак там.
[26] Фонд М. Арнаудов, Писмо на проф. Шишманов от 4. VII. 1909 г.

грама за източните литератури, индийска, асировавилонска, еврейска, египетска, персийска, китайска и т. н. И професор Шишманов настоява да се внесат необходимите допълнения. Сега обаче Арнаудов открито излага пред своя професор становището си върху древните източни литератури, като изтъква ограниченото влияние, което са имали тези литератури за общата литературна еволюция. Той бърза да добави, че индийската литература несъмнено прави изключение, но въпреки това не е в състояние да пренебрегне един «личен момент», дошъл да оформи окончателно схващането му за обществената отговорност на университетския преподавател. «Право да си кажа, пише той на професор Шишманов, аз не намирам много смисъл да се ровя в китайската или японската литература, когато не съм овладял много по-важни за литературното ми образование книжнини, макар и да нямам намерение да държа лекции по тях. Същото важи, струва ми се, и за студентите. Само за́ малцина Ориентът ще има привлекателна сила, болшинството ще мисли: поврага царството на тъмни предания и мити, дайте ни нещо по-светло и по-интересно за модерния човек! А това становище на обикновения наш студент е меродавно и за нас. Каква полза от занятия с Изток, когато аудиторията ще бъде празна? Защото за науката (ориенталистиката) Софийският университет не мисли още да работи, няма у нас още условия за синолози и египтолози. . .»[27]

Цялото бъдещо развитие на историко-филологическия клон в Софийския университет показва колко правилно е било това схващане на Арнаудов тогава, когато се е раждала научната мисъл в България. Специалност, твърде изолирана и не навсякъде застъпвана, дори и в университети с вековни традиции, ориенталистиката не е могла да има изобщо у нас общественокултурното въздействие и научния авторитет на специалности като българската литература или на славянското и западното литературознание.

«Професор Шишманов разбираше задачата на катедрата така: двама или повече преподаватели трябва да четат лекции по отделни епохи от историята на литературата, за да имат студентите по-правилен и широк поглед върху литературното развитие. Аз обаче мислех, че е по-добре за отделните литератури да се говори при съответните филологии — славянска, германска, романска и както можеха те да бъдат наречени по-късно. Важно ми се виждаше да се схване като предмет на катедрата една теория на литературата, при която предмет могат да бъдат разните литературни жанрове и течения, допълнени с поглед върху отделни

моменти от една или друга литература и със семинарни занятия по класически произведения на литературата, например Гьотевия «Фауст».»

Възприел тази нова метода на преподаване, Арнаудов все повече се вижда притеглен и от сложните проблеми на литературната психология. Той е събрал в Париж богат материал по въпросите на поетиката и, по всичко изглежда, че още там той вече е замислял един голям труд, но не в духа на традиционните курсове по нея, а плод на живи наблюдения, психологически анализи или изповеди на писатели. Насоките на научните интереси и домогвания естествено го навеждат на мисълта да проведе биографски и псиологически анкети с някои от нашите най-големи майстори на словото. Дотогава в България изобщо не е била прилагана литературно-психологическата метода върху творческата дейност на писатели и само четири години след този първи опит, през май 1915 г. професор Шишманов започва своите беседи със своя близък приятел, народния поет Иван Вазов.

Почерпал обилен материал от своите предходници на Запад, Михаил Арнаудов подлага на разпит през месеците юни и юли на 1911 г. при систематично разработен предварително план на анкетата своите близки приятели: Пенчо Славейков, с когото има само три срещи, на 4, на 22 и на 23 юли, и Пейо Яворов. За всеки, който работи по въпросите на литературното създаване, показанията на живите творци с техните верни самонаблюдения са от огромно значение. Арнаудов правилно разбира каква решаваща роля за цялостната изява на твореца играят както условията на средата, така също и индивидуалните предпоставки на личността. В анкетата си с Яворов той умело съчетава качествата си на прецизен събирач на обширен и най-ценен материал с опита си на учен, който вниква с рядко проникновение в сложните проблеми на литературна теория, философия и психология. Анкетата на Арнаудов, поместена в окончателния си вид в книгата му «Яворов. Личност, творчество, съдба», както и цялостното изследване там ще останат за поколенията най-богатото и основно градиво за изучаване и тълкуване на големия български поет.

В началото на месец септември 1911 г. на сцената на Народния театър е представена първата драма на Яворов «В полите на Витоша». Само няколко години преди тази премиера на Яворовата

---

[27] Фонд проф. Шишманов, Писмо на М. Арнаудов от 23. VI. 1909 г.

пиеса на същата сцена Арнаудов вижда и драматическите опити на П. Ю. Тодоров и на А. Страшимиров. Ако в «Първите» на П. Ю. Тодоров той открива искрено почувствуваната «изповед на автора», облечена в слаба драматическа техника, в Страшимировата «Свекърва» долавя силен драматически нерв без психологически вярно пресъздадени герои. П. Ю. Тодоров и Страшимиров са само «предтечи на бъдещия талант, който ще съумее да бъде едновременно и поет, и техник». Арнаудов вярва в «неговото скорошно появяване»[28]. В Яворовата драма «В полите на Витоша» той вижда пророческите си думи да добиват плът и действена сила.

Премиерата на пиесата «В полите на Витоша», събитие наистина забележително, не може да не пробуди у Арнаудов страстния тон на литературния критик, почувствувал се по дълг призван да утвърди «несъмнената драматическа жилка» на Яворов, този последователен реалист, който с «пълни ръце гребе живота около нас», за да го пренесе на сцената. Яворов е истински «реформатор на литературните вкусове» в страната.

И поривистият тон, и напрегнатата фраза в изложението на Арнаудов внушават наистина на читателя силата на емоционалното въздействие и искрения възторг на самия критик. Дали тази страст да утвърждава Яворовата драма не изтича и от желанието му да изпревари някои критици, които вече са надигали глас срещу първия драматичен опит на Яворов? В края на рецензията четем: «Какво биха рекли някои критици за «В полите на Витоша»? Най-трудно е да намери поет признание у нас. Повечето критици искат непременно да покажат, че знаят всичко по-добре от самия автор, и заради няколко малки недостатъци, истински или мними, забравят доброто, положителното. А тъкмо то е доста при Яворов, за да бъде отбелязано на първо място.»[29]

Като дълбоко проникновен литературен критик Михаил Арнаудов се изявява също така, когато през 1912 г. се появява новият том разкази на Елин Пелин. Михаил Арнаудов е между малцината, които тогава утвърждават писателското дарование и творческата самобитност на младия автор. Като не изключва вероятността от появата и на «друг тип историографи на нашето село. реалисти като Елин Пелин, които биха погледнали на хора и живот от съвсем друга точка»[30], Арнаудов разкрива както мирогледа, така и художествените достойнства на разказите му.

В тази вярна оценка на Михаил Арнаудов за твореца на художествени картини от българското село се съдържат някои основни наблюдения върху творческия метод на редица талантливи писатели от 20-те и 30-те години. Той правилно посочва, че пред

българските творци стоят и други възможни методи на реалистично претворяване на една богата на нови ферменти селска действителност. При грохота на приближаващата се на Балканите война Арнаудов вярно долавя, че «в домашните условия, не особено благоприятни за спокоен интелектуален труд и за поетическа мечтателност», произведения като разказите на Елин Пелин «подхранват оптимизма за сметка на бъдещето».[31] Оригиналното дарование на белетриста той открива в разказите му «Гераците», «Иглика», «Самичка» и други. Героите в тях са релефни и живи, защото те са сраснали във въображението на автора с конкретни факти на видено или преживяно, а само в някои отделни моменти на разказа «Спасова могила» Арнаудов долавя известно «безсилие» на разказвача, изневерил на художествения си принцип да дава «портрети от натура». Елин Пелин, реалистът, сраснал се с «терена на емпиричното», не може да настрои съчувствено читателя, когато художествено пресъздава героя на разказа си «Спасова могила», десетгодишния Монка, предаден на «философски размисли» и попаднал неочаквано в душевно състояние, непознато за самия художник-творец, отхвърлил «всякакви неземни блянове»[32].

«Измислицата, пише Арнаудов, която не съответствува на действителната картина — външна или вътрешна. . ., ни оставя хладни»[33], а «липсата на интерес за скърби и радости на другите, за деятелен живот наоколо, обуславя ограниченост на темите»[34]. Защото за Арнаудов, който с жадни за научно познание сетива вниква все по-дълбоко в сложните проблеми на литературното създаване, няма съмнение, че богатството на теми и образи у художника, «тълмач на поколението си», се обуславя от «наблюдението, от пълното отдаване на нещата и отъждествяването с това, което трябва да познае и изобрази».[35]

По това време в Европа се създават нови течения във философията, пишат се трудове по естетика, в които се противопо-

---

[28] Фонд проф. Шиманов, Писмо на М. Арнаудов от 26. IV. 1907 г.
[29] Д-р *М. Арнаудов*, «В полите на Витоша», сп. «Съвременна мисъл», год. II, кн. 7.
[30] Д-р *М. Арнаудов*, «Новите разкази на Елин Пелин», сп. «Съвременна мисъл», год. III, кн. 4 и 5.
[31] Пак там, стр. стр. 1.
[32] Пак там, стр. 4.
[33] *М. Арнаудов*, «Поетът като наблюдател», сп. «Знание», год. I, 1911 кн. 1.
[34] Пак там, стр. 101.
[35] Пак там, стр. 99.

ставя «човекът на практическия труд» на поета, «апатичен» към мощния призив на съвременността, «негоден за планомерен труд». Наистина необходима е била голяма научна дръзновеност и творческа интуиция, за да може Арнаудов в условията на младата ни още литературна мисъл през първото десетилетие на века не само да се занимава с въпросите на психологията на литературното творчество, но и да постави на здрава теоретическа основа реалистичния подход при художественото изображение на една нова обществена действителност.

«Наблюдението, пълното отдаване на нещата и отъждествяването с това, което трябва да се познае и изобрази, е добродетел толкова на истинския учен, колкото и на истинския поет.»[36]

Редом със събитията, които го вълнуват по-отблизо, Арнаудов не пропуска да насочва вниманието си и към големите проблеми на европейската литература. Той отбелязва в една обширна студия датата двеста години от рождението на Русо, този застъпник на «демократически принципи в живота и на романтически тенденции в поезията»[37]. Значението на Жан-Жак Русо като «обновител» на литературния живот във Франция, а покъсно и в цяла Европа, както и основните прояви на новата чувствителност, Михаил Арнаудов разглежда на фона на епохата и на неговите «Изповеди» и на романа му «Новата Елоиза».

ФОЛКЛОРНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ. Още през 1910 г., по време на най-интензивната си работа върху проблеми на поетиката, Михаил Арнаудов публикува крайно интересното си изследване, озаглавено «Едно народно сказание за възобновяването на българското царство.»[38]

Интересите на фолклориста Арнаудов, автор вече на изследване върху народните приказки, неочаквано се пробуждат отново, когато той прочита в сп. «Българска сбирка» описанието на едно предание от Търновско. С научен подход, възприет от своите учители във фолклористиката, Арнаудов доказва принадлежността на преданието към народните сказания (сага). Умело той анализира зараждането на това предание от едно локално и временно изобразено събитие, за да потърси накрай негови успоредици наблизо и по-далеч. Професор Шишманов пише на Арнаудов: «Току-що прегледах статията Ви върху «Едно народно сказание за възобновяването на българското царство». . . Дал сте си във всеки случай доста труд да овладеете и обясните материала. Най-оригинални за нашата публика са опитите Ви да вникнете в психопатологията на творческия процес при създаването на ска-

занията. . . Изобщо статийката Ви напомня студиите на Веселовски и Драгоманова. Но като си усвоявате техния метод, Вие отлично правите, че се вдълбочавате, позовавайки се на Вунда, Верана и др. и в процесите на народнопоетическото творчество. Затова заслужавате похвала. Научният фолклор у нас си печели един добър разработвач. . .»[39]

И в похватите, и в рационалното тълкуване на народната старина в тази студия от 1910 г. откриваме бъдещия автор на забележителния труд «Студии върху българските обреди и легенди» (част I — «Нестинари в Тракия», част II — «Летни обичаи и магии», част III — «Кукери и русалии», и част IV — «Вградена невеста»).

Така през 1911 г. едновременно с работата си върху проблемите на психология на литературното творчество и особено върху проучване на материала от литературните анкети с Яворов и Пенчо Славейков, както и на показанията на много европейски писатели, Арнаудов все повече се чувствува притеглен и от научните факти, които е събрал за обредната игра на нестинарите. Както вече споменахме, само година преди това в Парижката библиотека той открива първообраза на тази култова традиция в труда на Густав Шлегел «Китайска уранография». Необходимо е обаче сега да се хвърли мост, който да свърже религиозния обичай на една отдалечена от пределите на България страна с местното обредно газене в огъня в областта около Странджа.

«Широкият обхват на научните ти изследвания върху почти цялата европейска литература по въпроса ти дават основание да свържеш в една цялостна обредна верига далечния град Емун в Източен Китай с Персия и Европа на древността и най-сетне с българските и гръцките села южно от Созопол и Тракия. Чувствуваш ли, че с това свое научно дело се налагаш като авторитет във фолклористиката? Големият чешки етнограф Лубор Нидерле в своята рецензия за книгата ти «Нестинарите в Тракия» те сравнява с Веселовски.» «Трябва да кажа, че по-значителната част от основната литература ми беше добре позната и че аз се движех с

---

[36] Пак там, стр. 107.
[37] *М. Арнаудов,* «Жан»Жак Русо», сп. »Училищен преглед», год. XVII, кн. VI.
[38] *М. Арнаудов,* «Едно сказание за възобновяването на българското царство», сп. «Периодическо списание», 1910 г., кн. I. XXI.
[39] Фонд М. Арнаудов, Писмо на проф. Шишманов от 11. VI. 1910 г.

известна свобода в моите разяснения, без да издавам някаква зависимост от авторитети, каквато независимост и по-късно съм се стремял да проявя, и то не само във фолклористиката. Трябва обаче тутакси да забележа, че скромността ми е била винаги налице, за да не мисля, че правя навсякъде някакви открития, които ми биха дали основание да се смятам «авторитет» по определени въпроси. Всякога съм пристъпвал към трудовете на значителните изследователи с някакво чисто преклонение, което ме е предпазвало от предубеждения за независимост и оригиналност. Каквото оригинално е могло да има у мен, то е било винаги застъпвано с предпазливост и смирение, достойни за човек, който разбира цената на своите предходници и несъмненото величие на някои от тях. За мен и сега имената на Грим, Тейлър или Фрезър (последният от които беше често тъй важен за моите проучвания) са имена с голямо историческо значение, имена на класици във фолклористиката.»

«Идеята да изложа подробно резултатите на моите изследвания се наложи тъй тиранично, съобщава професор Арнаудов, че трябваше да мина веднага към писане първата част от моите «Студии» едновременно с проучванията ми из областта на психологията на литературното творчество.»

През месец март на 1912 г. професор Шишманов докладва във факултетния съвет на Историко-филологическия клон на Университета първата «по-обемиста» работа на Арнаудов в областта на фолклора — част I — «Нестинари, Герман и техният цикъл» от «Студии върху българските обреди и легенди»[40].

Грижливото вникване във фолклорното изследване, без да се пренебрегва при това ни най-малко психологически вярното обяснение на душевното състояние на нестинаря-светец и неговата обществена зависимост, напомня по своята прегледност на изложените схващания и по задълбочения подход към хипотези и изводи на един друг труд на Арнаудов, на неговата «Психология на литературното творчество», която само няколко години по-късно ще се появи в своята първа редакция.

— Как съчетаваше работата си върху двата научни труда, тъй сложни по самия предмет на изследване? «Разнообразните нишки на наблюденията ми в различни посоки не се смесваха и разбъркваха. Трябваше само много търпение и като не работя едновременно върху двете си изследвания, да ги завършвам в спокойна и добре обмислена последователност.»

В труда си върху нестинарската обредност Арнаудов прави своите наблюдения и изводи, които свързват българските обичаи

с древни и далечни митове и обреди, в непосредствена зависимост от съвременната постановка на проблемите из областта на митологията и религията. Възприел схващането в науката за ролята на магията като най-ранен етап в светогледа и творчеството на народите, той прилага сравнителния метод на изследване, за да вникне в българските легенди и обичаи и за да определи тяхната роля в народния бит.

«Аз изпитвам истински ужас от терора на предишни теории и закони, казва професор Арнаудов, които са загубили всякаква опора в реалностите. Още преди шестдесет години аз бележех в предговора към моите «Студии върху българските обреди и легенди», че застъпвам по-общи гледища, изработени в духа на оня строг критицизъм, който навсякъде тегли рязка граница между положително даденото и предполагаемото, между факта и теорията. Настоявах в духа на големия скептик Волтер, че се прекланям само пред твърдите факти, че поддържам заедно с Карлайл култа за «бога на нещата, както те са сами по себе си». Всяка по-обща максима в духа на един «научен фидеизъм», т. е. в правила и предписания, основани на вярата и често в пълен разрез с научното познание, ми е съвършено чужда.»

Такова задълбочено изследване в тази област на етнографията българската наука дотогава не е познавала, но тя не знае и до днес; и това свидетелствува както за основното познаване на разглеждания в него материал, така също и за реалистично-критическия подход на автора при разрешаване на сложните научни въпроси. Всяко научно обяснение, залегнало в основата на този труд на Арнаудов, издържа строгата присъда на изминалите десетилетия. Днес, когато тази бележита обредна традиция от старо време, характерна за един стадий от културното и психическо развитие на част от народа ни, постепенно изчезва, тя остава да живее само в труда на професор Арнаудов като жива аналогия към античното предание за светилището при Сорakte и като материал за художествено пресъздаване от писатели, композитори и живописци.

— Може би за това свое изследване ти получи и първата положителна оценка на критиката? — «Нямам определени впечатления. Ламтях да стана автор на някои по-ценни изследвания и тепърва след тяхното публикуване да имам някаква амбиция за признание. Отрицателни критики аз съм имал толкова рядко и те

---

[40] Отпечатано в Списание на БАН, 1912 г., кн. IV.

дойдоха толкова късно, че аз почти не вземах бележка от тях — тъй безосновни и пристрастни бяха те в мои очи. А признание — имах го достатъчно и в началото на моята научна кариера, и последователно при появата на всичките ми по-значителни трудове. Място за търсене на друго признание не ми оставаше никога. По-скоро се стеснявах от честите най-положителни отзиви за произведенията ми. Подобно съзнание имам и досега въпреки всичко положително в отзивите било за отделни мои книги, било за цялото ми научно дело. Някаква професионална гордост като човек на науката не е оставала никога при съзнанието ми, че изпълнявам дълга си с онова дълбоко чувство за отговорност, което е било в сила винаги. Нека добавя, че признанието на труда ми в чужбина дойде сравнително твърде рано, за да не скъпя за похвални отзиви дома си. Изобщо критиката за мен е била извънредно великодушна, за което е допринасяла и моята видима и вътрешно добре обоснована скромност. Струва ми се, за малцина писатели от по-рано е било налице такова положително отношение, каквото имаше за мен в течение на няколко десетилетия.»

В тази тъй плодоносна за Арнаудов 1912 г. той проучва фолклорните записи на Георги Раковски и неговите тълкувания на текстове и предания. За схващанията на този голям възрожденец върху индийските Веди и персийските Авеста, както и за «предвзетите» му идеи по тази точка, запаленият индолог е знаел доста много още по време на първите си занимания със санскрит. Арнаудов е искал сега вярно да определи заслугите на българския възрожденец като един от пионерите в българската фолклористика. В сборник, посветен на професор Любомир Милетич, той отпечатва очерка си «Раковски като фолклорист».

Успоредно с тези фолклорни изследвания Арнаудов се предава с любов и на лекциите си в университета, както и на неуморни и задълбочени търсения в областта на литературната наука. Върху проблемите на творческото създаване той ще съсредоточи цялата си духовна енергия през неспокойната 1913 г., донесла тежки «разочарования на цял народ от жестокия мирен договор и орязването на българските граници».

Все още мирното лято на 1912 г. Арнаудов прекарва в Еленско със семейството на сестра си Мария, омъжила се само година преди това за офицера Иван Камбуров от с. Йовковци. Попаднал така в една от гънките на балканските предпланини, където безбрежното море от пожънати ниви мами погледа, а хоризонтът е затворен от красиви възвишения, Арнаудов слуша приказки и песни

и сродява душата си с тази на народа.[41] По това време той вече си е поставил за цел да направи едно фолклорно проучване в някой край на България. Устната песенна традиция в една отделна област, както и календарните обичаи там с всичко специфично на бит, носия и поминък на местното население привличат вниманието на фолклориста. Селата и махалите в Еленска околия с будното си население и с чистата си племенна традиция, открити от Арнаудов тъй неочаквано, му обещават богата жетва. И той пише на професор Шишманов:

«Главното ми развлечение — ако щете: целта и страстта ми — е да събирам фолклор.»[42]

Арнаудов записва песни, някои поверия и обреди и дори народни приказки, които дотогава не е срещал в българските сборници. Професор Шишманов съветва Арнаудов, пред когото се е разкрило «дълбокото фолклорно море», да съсредоточи изследователските си проучвания главно върху селцето Йовковци и да даде «образец» как се прави «монографично-фолклорно изследване на една местност»[43].

Арнаудов обаче е увлечен в издирване на народни певци, способни да му предадат богатата устна поетическа традиция на Еленския край. Така той ще изгради първото си теренно проучване, като разгледа народните песни и вариантите на песенните мотиви в тясна връзка с местните обичаи, при които те са възникнали.

«В махалата Йовковци останах около месец време. Махала тук наричат групата от няколко къщи, построени всред имотите на съответните домакинства. Къщата на зет ми беше голяма, на два етажа, и удобна за лятно и зимно живеене. Демонът на фолклора ме завладя отново с всичката си сила, особено когато през една лятна нощ чух песента на група жетварки, които отиваха на работа из нивите. В тишината и тъмата на нощта и при моята просъница тази песен ми прозвуча със странна красота като глас на самата природа или като откровение свише. Обаянието от чутото не ме напусна и след като се събудих. Без да се мая много, турих в изпълнение плана си, начертан по-рано, да проуча състоянието на народното творчество в този край и главно в областта на народната песен и на годишните народни обичаи.

Разпитах бащата на зетя ми дали има в самата махала или

---

[41] Фонд проф. Шишманов, Писмо на М. Арнаудов от 29. VII. 1912 г.
[42] Пак там.
[43] Фонд М. Арнаудов, Писмо на проф. Шишманов от 9. VIII. 1912 г.

другаде певци и певици, способни да отговорят на интересите ми и да ме приобщят към богатата устна поетическа традиция на този край. Насочиха ме към някои семейства и аз почнах с ревност и вяра в работата си моите разпити. Открих няколко певци и певици и записах от тях прекрасен песенен и друг материал. Когато запитвах — има ли някои млади или стари хора, които най-добре владеят запомненото от дедите си поетическо съкровище, те в един глас ми казваха: «А, тук първо място по тези неща държи баба Стояна Драгостинова от махалата Лазарци. Нея намерете и за повече не питайте.» Махалата Лазарци беше недалеч от Йовковци, но баба Стояна аз можах да намеря не там, а в град Елена, гдето тя се беше преселила преди години. Драгостиница се оказа великолепен човек и като личен характер, и като изпълнителка на песните. Аз тръпнех от възторг пред това чудно явление, на което се натъкнах тъй неочаквано. Като работех по цели дни, аз можах да запиша близо триста песни. Фолклорната жетва, събрана в течение на една седмица, беше по-богата от всичко, което можеше въображението ми да подскаже. Намерих и други певици и певци, които ми дадоха допълнителен материал из областта на фолклора, но никоя от тях нямаше качествата на памет и на изпълнение на песните, каквито имаше баба Стояна.

Едно единствено изключение обаче дойде да ми докаже, че и певци от най-високо качество не липсват в този край. Разпитвайки за такива певци, единодушно ми се казваше: «Ти намери Васил Димов от махалата Гащьовци и ще видиш какво чудо е той.» Тази махала спадаше по-скоро към Тревненско, но не беше много отдалечена от Йовковци. И сега изпъква в паметта ми най-явствено как една заран с тояга в ръка, за да се браня от кучета, ако стане нужда, потеглих за обетованата селска община. Местността представяше една миниатюрна Швейцария със своите планински възвишения и долини. При хубавото време аз се радвах на красивата гледка и жадувах по-скоро да допълня впечатленията си от природата с впечатления от личността на търсения певец. Как го намерих и как извърших анкетата си с Васил Димов, разказвам в книгата си «Фолклор от Еленско. Наблюдения и материали». Важна стана чрез моите публикувани записи на негови песни една бележита фигура, спомената дори в«Кратка българска енциклопедия», издание на БАН от 1963 г. Спомената е все там, на надлежното място, обаче и Стояна Драгостинова; и тя стана незабравима индивидуалност, тъй както е например «българската Омирка», певицата Дафина от село Просеник, Серско, чиито песни бе събрал и издал в 1860 г. Стоян Веркович.»

— Фолклорните записи, които ти правиш през 1912 г., те сближиха с двама, бих казала, класически образци на творци в народната среда.

«Наистина срещата ми с тях беше незабравимо събитие в живота ми, съобщава професор Арнаудов. По-рано аз теоретизирах върху проблема за създаването на народната песен, имайки пред вид писаното по въпроса в руската, френската и немската фолклористична литература. Този път опитът трябваше да ми подскаже какво вярно има в догажданията на учени мъже от по-рано, които са идвали в контакт с народната среда и са правели едни или други предположения за тъмния генезис на народно-поетическата стихия. Пред мен се откриваха внезапно два обилни извора, от които можех да уталожа жаждата си за познание върху най-съществения момент на народното творчество — естеството на тъй нареченото анонимно творчество.»

— По аналогия към генезиса на средновековния европейски епос научната литература в областта на фолклористиката разглежда юнашките песни, като им приписва аристократическо потекло. С първия си труд върху песенното народно богатство открито ти се противопоставяш на тази вековна заблуда, като утвърждаваш във фолклористиката дълбоко демократичния характер на юнашкия епос.

«Наистина тази теория се оказваше в светлината на съвременното народно творчество съвсем несъстоятелна. В науката се беше утвърдил възгледът, че тези мнимо народни песни се дължат не на едно певческо простолюдие, а на творци, поставени повисоко в социално отношение и живели при дворците на князе и велможи. Това са били един вид хора на аристократическата среда и те създавали по поръка или по вкуса на своите господари, като постепенно техните произведения слизат надолу, усвояват се от селските певци и стават някакво общонародно благо.

Аз се постарах в труда си да изтъкна невъзможността да се допуска подобен произход на нашето и сродното народно творчество, обосновавайки идеята за напълно демократичен характер на някогашното и по-късното устно епическо творчество. И академик Динеков, и писателят Иван Бурин се присъединиха към моето становище при своите проучвания в тази област: единият в книгата си «Български фолклор», а другият в том първи от серията «Българско народно творчество», посветен на юнашките песни, издание «Български писател» (1961 г.).»

Лятната ваканция е към своя край и Михаил Арнаудов трябва да се раздели с този благодатен кът на България. Със съжа-

ление той напуска село Йовковци, но безценното съкровище, което отнася със себе си, изпълва душата му с най-хубави предчувствия за бъдещата работа. Завърнал се в София, той започва да обработва материала от народни песни и написва обширния си етюд върху особеностите на нашето народно поетическо творчество.

Спокойните научни полети на мисълта са прекъснати много скоро, през месец септември, когато обявената мобилизация възвестява избухването на войната между балканските народи и Турция. Лекциите в Университета са преустановени, а самият Арнаудов е назначен на 23 септември на служба в цензурната секция при общата главна квартира на действуващата българска армия. «Изведнъж изчезна от обществения живот всяко спокойствие и всяка грижа за личното съществуване и всичко, което имаше българско сърце и български дух, се насочи към великото изпитание на историческия момент. Понеже бях нестроевак и плащах само годишен военен данък, зачислен бях в щаба на Първа армия, като цензор при чуждите кореспонденти, които бяха пристигнали да наблюдават първите събития на Балканите. Няма да говоря за чувствата и мислите, които са ме вълнували тогава. Те бяха от същия характер и при същото дълбоко изживяване, каквото имаше у цялото мое поколение. Надежди и грижи на цял народ бяха насочени изключително към подвига на нашата армия. Когато в Стара Загора беше прочетена в църква при тържествена литургия прокламацията към българския народ за обявяване на войната и заповедта на главнокомандуващия да потегли армията към турската граница, всичко живо беше в трепетно очакване какво ще донесе първото стълкновение с неприятеля. Бързо долетелите съобщения за успех на бойното поле окуражиха всички българи и народният поет Иван Вазов нагласи лирата си за прослава на храброто българско войнство.»

Заедно с обоза на генералния щаб заминава за фронта и Михаил Арнаудов. Той прекосява българската граница и преминава през околностите на Одрин и Лозенград, за да достигне до село Ерменикьой, недалеч от предните български подиции при Чаталджа. На четвърти ноември Арнаудов наблюдава «многоочакваното» сражение заедно с чуждестранните кореспонденти: трима руснаци, трима англичани и четирима французи, между които той вижда и «симпатичната» фигура на Василий Иванович Немирович-Данченко.

За своя потрес от събитията на фронта и за последното сражение при Чаталджа Михаил Арнаудов разказва в дописката си

във вестник «Мир» от 23 ноември. Той описва военните действия на фронта с перото на хуманист, чието сърце се свива в «ожидание на голямото сражение». Не се чувствува тук ненавист към противника, нито войнствуващият призив за изтребление. Картината на боя при Чаталджа, която Арнаудов рисува, е плътна, релефна и жива: вълнение пред голямото сражение, масов ентусиазъм при първите залпове, очарование от спокойната и величествена природа, покруса и отчаяние след прекараните дни на «всевъзможни лишения» и при «ужасни гледки, разкрили призрака на войната».[44]

Холерната епидемия, избухнала всред войниците на фронта, не пощадява и Арнаудов и той прекарва опасната болест, макар и в по-лека форма. Между това идва и вестта за примирие и той се завръща в София, където е зачислен на служба в бюрото за пленници при Военното министерство.

КИРИЛ ХРИСТОВ. Само три години по-млад от Кирил Христов, Михаил Арнаудов се среща за първи път с автора на «Песни и въздишки» през 1896 г. Арнаудов по това време е още студент във Висшето училище и художествено-поетическият талант на непознатия дотогава автор възвестява на цялото младо поколение раждането на един нов, голям майстор на словото. Годините на усилен труд за лично утвърждаване разделят човека на научния труд, посветил се у нас и в чужбина на изследователска работа, от поета с «независим дух», който ламти за «свободно творчество». Обществените и творчески изяви на Кирил Христов, както и неговото литературно-художествено развитие, живо интересуват Арнаудов. През 1911 г., когато предприема литературните си анкети с Яворов и Пенчо Славейков, той е възнамерявал да подложи на такъв психобиографичен разпит и Кирил Христов. Тези свои планове Арнаудов ще осъществи едва няколко години по-късно, през 1914 г. Избухналата война и грижите на момента налагат нови задачи пред писателите-творци, за да проявят те своята будна гражданска съвест и за да изпълнят своя морален дълг. Събитията на фронта и особено публикуваният от Кирил Христов поетически цикъл «Към Цариград» сближава по-тясно Арнаудов с певеца на «най-новата българска епопея»[45]. Тази

---

[44] Михаил Арнаудов, «При Чаталджа на 4 ноември», в. «Мир», год. XVIII, бр. 3729.

[45] *М. Арнаудов*, «Новите песни на Кирил Христов», в. «Утро», год. III, бр. 967.

дружба, продължила десетилетия, е прекъсната със смъртта на поета, през ноември 1944 г.

«От известно гледище можем да правим разлика между поети и писатели, които имат пред вид преди всичко обществения си дълг и народното благо, и поети или писатели, за които най-важен предмет на мисъл и чувства е тяхното лично щастие. При Кирил Христов ние имаме примера на автор, за когото най-ценно е личното му «аз», необикновено надценено, и личната му радост или наслада, изключила всички други мисли и чувства. Алтруизъм на една страна, абсолютен егоизъм на друга — те стоят тук в непримирим контраст.

Спечелил бързо литературна слава, Кирил Христов не запази за по-дълго време симпатиите на обществото поради основния си морален недъг — да не признава никого от събратята си по перо и да изтъква навсякъде и при всеки случай своя нетърпим нрав, своя егоцентризъм, удивителен като нещо твърде особено в етиката и идеалите на поета-художник. Когато в един литературен вестник се яви отзив за неговата поезия, ограничил значително нейните художествени и социални достойнства, Кирил Христов избухна в безграничен гняв против своя критик, младия тогава литературовед Петър Динеков, и го обруга по най-недостоен начин. Кирил Христов смяташе, че никой няма правото да определя неговите заслуги и неговото място в еволюцията на нашата поезия и че единствен той е компетентен да говори за себе си, без да държи сметка за мнението на компетентните в случая среди. Поставен на второ или трето място между значителните наши лирици, той заяви с невиждана дотогава дързост: «Е, добре. Аз ще кажа какво представя моето творчество и къде трябва да го постави читателят или критикът в стълбицата на достойнствата. Аз съм (предавам все по общ спомен писаното от него) върхът на българското поетическо слово и никой няма правото да ми отнеме заслугата чрез сравнения с други наши автори, ценени по недоразумение по-високо от мен.» Подобна автолатрия представяше нещо изключително в нашите литературни нрави и всички се изсмяха на едно самомнение у Кирила, съвсем неоправдано при наличието на Вазов и Яворов.

Кирил Христов, висок на ръст и с претенция за някакъв аристократизъм в нрави и жестове, умееше чудесно да подбива кредита си и да вдъхва антипатия всред колеги и читатели. Той спечели първата си слава чрез своята необуздана в концепция и изрази любовна лирика, предизвикала истинска сензация с наглата си откровеност, срещу всичко умерено и потулено в

любовната лирика на другите поети. Вазов, безкрайно стеснителен да поверява тайните на сърцето си, не е намирал кураж да печата любовни песни, в които се изявява преклонение пред красотата и негата на любимата жена. Яворов, в истинско серафическо очарование от идеала си, не допущаше нищо, което би накърнило несъмнено искрения му идеализъм, дълбокия му култ на вечно женственото, разбирано в духа на Гьоте или на Новалис и Райнер Мария Рилке. Не е думата тук за подражателна маниера у Яворов, а за нещо дълбоко искрено и мистично, проличало и в други негови поетически изповеди по отношение на преживяно и мечтано изобщо.

И Кирил Христов, и Яворов имаха холеричен темперамент, но с насока и съдържание, които нямаха нищо общо. Вътрешното напрежение у единия и другия се насочваше към гняв и протест, в които се чувствуваше ту егоизмът на първия, ту алтруистичното начало у втория. Ако Яворов обичаше хората, народа си, революционното дело, на което служеше с безпримерен идеализъм, Кирил Христов, в основата взето, отричаше и приятелство, и нация, и патриотизъм, макар да правеше понякога известни изключения в отрицанието си. Житейските несгоди и неуспехи у Кирила идеха не толкова от лошите условия за обществено признание на поета у нас, колкото от злъчния характер и необуздания егоизъм при него. Кирил Христов беше нещастна натура с тази своя непримиримост и с острата си реакция срещу всички, които той смяташе врагове на личното си щастие. Един критик беше писал, че Кирил отрича всички български писатели освен двамина — Алеко Константинов и Михаил Арнаудов. Трябва да кажа, че той не е напълно прав, тъй като Кирил говореше със симпатия за покойника Алеко и често с недоволство от мен, макар да бях винаги готов да му правя услуги и да го браня от обвинения, както и за това свидетелствува голямата ми преписка с него. Може човек да направи деведесет и девет добрини на Кирила, но щом не го задоволи веднъж, Кирил изсипваше срещу омразния си другар необмислено обвинение или тежки обиди. Но да оставим моята скромна особа и да погледнем на отношенията между Кирил Христов и безспорните негови благодетели д-р К. Кръстев, Иван Шишманов и Иван Вазов. За тях, които оцениха високо творчеството му и които проявиха истинска ревност да подобрят по един или друг начин общественото му и материално положение, той се отзоваваше често с черна неблагодарност, отричайки у тях и талант, и характер само защото не са сторили невъзможното при дадени обстоятелства. За всичко това аз говоря обстойно

в книгата си за Кирил Христов, издание на Българската академия на науките (1967 г.) и няма защо тук да повтарям казаното и аргументирано по-обстойно там.

Кирил Христов се поставяше над всичко и над всички. Той смяташе дори, че за него са невалидни законите за обикновените смъртни. Така, когато дойде ред да бъде пенсиониран поради три последователни решения на правителството, той недоумяваше как може да се постъпва така с него. Той ми се изсмя в едно писмо, че съм зачитал законите и че не съм се решавал да направя за него това, което той заслужавал като изключителна личност. Но нека да не го съдим всякога строго, като помним, че тук се касае за един често неуравновесен характер и дори за психопатологически черти, които сам той съзнаваше понякога, при успокоено съзнание за грешките си спрямо семейство, приятели и общество.

Как щастливо се отличаваше от него събратът му по поезия Пейо Яворов! Аз познавах Кирил Христов откъм всички потайности на неговия живот и го съжалявах за тежката му участ въпреки един висок талант, който го поставяше начело на новата ни поезия, покрай Пенчо Славейков, Яворов, Дебелянов и други по-значителни личности в литературата ни.

ПСИХОЛОГИЯ НА ЛИТЕРАТУРНОТО ТВОРЧЕСТВО. Ако към психологическия анализ при майсторите на художествените произведения на XIX век се наблюдава един качествено нов етап, оформил философските и естетически възгледи на творци като Балзак, Толстой и Достоевски, също и в науката за литературата въпросите на психологията на творческия процес занимават все по-живо изследователите. Краят на века и началото на новия бележат небивал по-рано разцвет на изследователските усилия в областта на творческата дейност. Постиженията на френските критици в създаването на една емпирическа психология се оказват меродавни и за българския изследовател в областта на творческия процес Михаил Арнаудов.

«Мога определено да кажа, твърди той, че френските критици ми даваха мярката за проникновение в областта на творческия процес. Започнах да се документирам с безброй бележки относно едни или други страни на творческия опит у корифеите на поезията или у авторитетни критици като Брюнетиер, Фаге, Льометр и други техни съвременници, отрекли старите критически теории. Импонираха ми френските учени и критици, у които откривах нещо съвсем ново, след като по-рано ценях повече немските ли-

тературни историци и критици. Държейки си бележки относно новите си гледища и впечатления и подреждайки от време на време този материал като план на една нова книга, аз успях в един кратък период да натрупам толкова факти и наблюдения около генезиса на поетическото творчество у неговите най-даровити стари и нови представители, че можех да замисля написването на моята «Психология на литературното творчество».

«Учудва ме днес смелостта ми да пристъпвам сравнително тъй рано към обобщения, за които се изисква по-голям психологически опит.»

По това време мъчителното очакване на Лондонския мирен договор и последвалата го през юни нова война на Балканите, пагубна за България, налагат в страната тягостната атмосфера на «възбуждение или малодушие».

Арнаудов разделя времето си между чиновническа служба във Военното министерство и научни занимания. Предмет на оживена научна дискусия е въпросът за произхода и развитието на литературните родове и видове. Вълнувал умовете още от древни времена, този въпрос става особено актуален след появата на Лесинговия трактат «Лаокоон». Ето защо Арнаудов подробно очертава еволюцията на литературната класификация, като отбелязва най-съществените моменти на литературните форми и стилове. В студията си «Към теорията на литературните родове»[46] с предпазлив скептицизъм авторът вярно очертава границата между точния анализ, окончателното познание и временните етапи на вникване в същината на предмета.

През месец август на 1913 година Арнаудов заминава за Виена, за да продължи там по време на лятната ваканция «библиотечните си «изучвания». «Във Виена, пише той на професор Шишманов, би могло да се живее много добре, ала не в тези времена и не от българи. Какво ли са наистина всички тези сгоди, развлечения и приятни хора, когато мислите ви са обърнати постоянно към България и не можете да се откъснете от грижите за съдбата на страната си, тъй храбра и тъй онеправдана?»[47] Спокойствието наоколо, безгрижното веселие и животът, който тече по «обикновените релси», са в мъчителен контраст с душевното състояние на Арнаудов. Той иска час по-скоро да «претупа» работата си и отново да се завърне дома. А там войната е отминала, като е остави-

---

[46] *М. Арнаудов,* «Към теорията на литературните родове», сп. «Училищен преглед», год. XVIII, кн. 1 и 2.

[47] Фонд. проф. Шишманов, Писмо на М. Арнаудов от 1. IX. 1913 г.

ла тежки материални опустошения и морална разруха. Необходимостта от качествено нови промени в обществения и духовния живот в страната добива своите по-цялостни измерения. Университетът е отворен и лекциите на професорите събират студентското мнозинство отново в учебните зали. В края на месец октомври 1913 г. професор Шишманов пише на Арнаудов:

«Драги ми ученице, да, исках още нощес да Ви съобщя радостната вест, че факултетният съвет е д н о г л а с н о реши да се препоръчате за извънреден професор. Това беше едно тържество за Вашия стар учител. . . Работете Вие тъй, както досега, за радост на Вашия Иван Шишманов.»[48]

А само един ден по-късно, на 31 октомври «старият» професор докладва на заседание на историческия клон на Академията готовия труд на Арнаудов «Фолклор от Еленско». Професор Шишманов особено много е ценял своите ученици Стефан Костов, Боян Пенев и Стефан Минчев, но за Михаил Арнаудов той е обичал за казва: «Само той да беше, моето дългогодишно професорство намира своето оправдание. Без него, струва ми се, моята дейност би протекла не така пълно и не толкова резултатно.»[49]

Михаил Арнаудов е тридесет и пет годишен. Експанзивен във волево-емоционалните си реакции, но същевременно умерен и с рядък такт в дела и съждения, той вече се е наложил като една от изпъкналите личности в нашия културен живот. Възхищение на една страна и критичност на друга, у него те се съчетават много щастливо, при което той остава решително при първото си самочувствие, дошло да укрепи вярата му в доброто и да подсили вродения му оптимизъм. Всестранната му любознателност е съчетана с дарба да вниква без мъчителни усилия на мисълта в най-сложните проблеми на човешкото знание в областта на философията, историята, психологията и литературата.

Въпросите на теорията на литературата занимават от векове учените в напредналите в културно отношение страни. Може би именно стремежът на Арнаудов да издигне престижа на българската култура, като я приобщи към големите европейски течения в хуманитарните науки, поддържа у него неугасващ пламък за научен труд.

В мрачните години на Първата световна война, когато страшни престъпления покриват с позор лицето на стария континент, българският учен пристъпя към осъществяване на своя стар замисъл — да даде на българското литературознание монументалния си труд «Психология на литературното творчество», станал

по-късно наш голям «национален капитал», който достойно ни представя «пред външния свят».[50]

Подготовка към изследователските търсения на Арнаудов върху проблемите на творческия процес представлява анкетата му от 1911 г. с поета Пейо Яворов и обширната му студия «Развой на литературната психология»[51]. Първата редакция на своята «Психология на литературното творчество» Михаил Арнаудов завършва през септември 1917 г. след тригодишен упорит труд, който не изключва и временни откъсвания от научната работа, за да събира фолклорни материали, през юли 1916 г. в Тетовско и през април, май и юни 1917 г. в Добруджа.

Още в статията си от 1912 г. «Поетът като наблюдател» Михаил Арнаудов прави опит да намери родствени елементи между художественото и научното творчество. Неговите реалистични възгледи върху изкуството, както и научните му схващания за обусловеността на лично и народно творчество от културно-общественото развитие осигуряват солидност и широта на неговите възгледи и заключения. В анализа на творческия процес Арнаудов достига до най-сложните прояви на мисълта, за да намери там разковничето на продуктивното вдъхновение. Постигнал рядка прегледност в структурата на изложението си, Арнаудов с умението на художник, вложил не само разбиране, но и чувство, вниква в душевния механизъм на творческата дейност.

С богатия си материал от вярно изградени концепции и с богатството от факти «Психология на литературното творчество» на Михаил Арнаудов остава ценно завоевание на българската

---

[48] Фонд М. Арнаудов, Писмо на проф. Шишманов от 30. X. 1913 г.

[49] *Ст. Чилингиров,* «Професор Михаил Арнаудов», в. «Читалищно слово», год. I, бр. 19.

[50] Фонд М. Арнаудов, Писмо на проф. С. Русакиев от 5. III. 1963 г., в което четем мнението на съветския академик А. И. Белецки за труда на Михаил Арнаудов «Психология на литературното творчество»: «Не предполагах никога, че в малка България има такъв знаменит труд по психология на литературното творчество. Четох го с необикновено удоволствие, с много голям интерес и сега мога да Ви кажа следното: по въпросите на творческия процес е писано много, има грамадна литература. Но такава огромна синтеза, подчинена на една авторска концепция, няма никъде. Вашият учен Михаил Арнаудов е написал труд, който представлява голям ваш национален капитал, с който Вие се представяте пред външния свят. Поклонете се от мое име на Михаил Арнаудов и предайте на този рядък учен израза на моите най-дълбоки почитания.»

[51] *М. Арнаудов,* «Развой на литературната психология. Исторически очерк», Годишник на Софийския университет, том XII; (1916) М. Арнаудов «Към психографията на П. К. Яворов», пак там.

наука и огромният успех, с който тя след близо четири десетилетия бе приета от съветския читател в пълната си трета редакция от 1941 година, е сигурно доказателство за безспорния принос, който този труд дава в сериозните усилия на изследователите задълбочено и всестранно да анализират творческия процес.[52]

«Аз бях натрупал толкова много справки и отделни мисли върху предмета, споделя с мен професор Арнаудов, че фактически използувах едва половината от това, което знаех, оставяйки възможността да напиша втори подобен труд с неизползувания материал. Мисля, че за моите години тогава опитът ми означаваше една рядка смелост в сравнение с постиженията на критици и историци в литературата, които в никой случай не подценявах нито тогава, нито по-късно.»

Едно събитие от най-значителен частен характер прави лятото на 1915 година паметно за Михаил Арнаудов. Свързал съдбата си със Стефана Симидова от Враца, тогава студентка по география в Софийския университет, Арнаудов има рядкото щастие да намери в нейно лице изключителната преданост и сърдечната топлота на своя «най-верен спътник в живота». Жизнерадостна по натура, с вродена благост на характера, Фанка, както са я наричали всички близки, е имала подчертани заложби на певица. Кръшните ѝ песни неведнъж са оставяли омаяни нейните слушатели. За изпълнението ѝ на народните песни «Радке ле, конакчийке ле» и «Какъв керван се зададе» професор Шишманов отбелязва: «Струва ми се, че никога не съм чувал такова изпълнение. Като че истинска народна певица пееше и пак — колко артистично и каква мяра с особените «фиоритури», които често изкривяват мелодията. . . Как да имате такъв хубав глас, пълен, звучен, равен и да го криете толкова време!»[53]. Стефана правилно оценява предаността на своя съпруг към научния труд, за да мисли посериозно за кариерата на оперна певица. Тя остава непреходното очарование на големия учен, посветил се с цялата си енергия в служба на наука и обществен напредък.

— Какво би казал за децата си? «Аз няма да говоря нищо за моите деца, понеже те сами биха дали достатъчно показания за своето интелектуално развитие и за професията си, на която са се предали по свободен израз.»[54]

ЙОРДАН ЙОВКОВ. На трети април 1915 година на страниците на седмичното приложение на списание «Съвременна мисъл» е отпечатан първият разказ на Йордан Йовков «Балкан». По това време Йовков е един от редакторите на списание «Отечество».

в което сътрудничи със статии и Михаил Арнаудов. Спечелил си със своя първи разказ оценката на даровит белетрист, непознатият доскоро автор получава и първото признание на литературната критика в статията на Михаил Арнаудов «Разказите на Йордан Йовков»[55].

Утвърдил несъмнената писателска дарба на творци като Елин Пелин, Яворов, Кирил Христов с верен художествено-естетически усет, Арнаудов долавя още в първия разказ на Йовков «вещата ръка на майстор», който «блести с талант». В правдивата и емоционално въздействуваща картина на живота в тила и на бойното поле като че ли се «напипва пулсът на жив организъм». У «майстора на композицията» и у «поета на настроенията» Арнаудов вижда съсредоточения съзерцател на човешката душа и големия хуманист.

Йордан Йовков винаги чувствува Михаил Арнаудов особено близък. За неговите историко-литературни студии и монографии Йовков се изказва неведнъж най-ласкаво. А високата оценка на Арнаудов за Йовковия «творчески дар» и за неговия «нравствен лик» му е най-скъпа.[56] Когато през месец октомври на 1937 г. здравословното състояние на Йовков рязко се влошава след тежкия морален удар, дошъл тъй неочаквано с уволнението му от Министерството на външните работи, Арнаудов получава от Пловдив известието: «Йовков на смъртно легло, тръгни веднага». Автор на телеграмата е писателят Вичо Иванов. За тези мъчителни часове професор Арнаудов ми съобщава: «Тръгнахме със Спиридон Казанджиев, но пристигнахме само час след смъртта му. Предполагам, че ни е повикал, за да поиска да се занимаем с литературното му наследство и направим необходимото в случая в интерес на вдовицата и дъщеря му.»

— Какви са личните ти впечатления от Йордан Йовков? «Йов-

---

[52] *В. И. Лейбсон.* «Михаил Арнаудов. Психология литературного творчества», Изв. АН СССР, Серия литературы и языка, том XXX, вып. 1, стр. 81.

[53] Фонд М. Арнаудов, Писмо на проф. Шишманов от 13. III. 1928 г.

[54] В семейството на професор Арнаудов се раждат четири деца. Асен, роден през 1916 г., завършва висше стопанско образование; Лили, родена през 1918 г., е починала тригодишна от дизентерия през август 1920 г., когато професорът, заедно със съпругата си се е намирал в Бачковския манастир, за да изучава фолклора на Родопите; Златка, родена през 1922 г., — пианистка (по-късно съпруга на цигуларя проф. Петър Христосков); Петър, роден през 1924 г., цигулар и педагог.

[55] *М. Арнаудов,* «Разказите на Йордан Йовков», сп. «Отечество», 1916 г., кн. 36—37, стр. 10—14.

[56] Срв. «Йордан Йовков. Литературен сборник», 1938 г., стр. 50.

ков беше личност с чистота и дълбочина на характера. С него аз се запознах още по време на Първата световна война. Външно взет, с маска, която не говори нищо особено отчетливо, той не би предизвикал по-широко внимание в средата си. Замислен вечно над един личен живот, който не можеше да се оформи ясно и спокойно, Йовков страдаше в своята кариера като чиновник във Външното министерство, бидейки прекалено отрупан със служебна работа и зле стеснен материално като чиновник в нашата легация в Букурещ, гдето не е имал нито час свободен от служебна работа и никакви външни, квартирни условия за спокоен литературен труд.

Аз се сближих с Йовков в качеството си на редактор на списание «Българска мисъл», в което излезе голям дял от неговите разкази, писани в Букурещ, а после и в София. Срещах се с него най-често в кафене «Цар Освободител», гдето той идваше да пие кафето си и да види някои от своите приятели. Любопитното е, че Йовков обичаше да седне усамотен на някоя маса и при врявата около себе си да се предаде на своите поетически видения и на своите литературни планове, като че ли всичко наоколо бе замряло.

Понякога водехме дълги разговори. А знаеше мълчаливият и обикновено замислен Йовков да се въодушевява изведнъж в спомените си за преживяно някога и в наблюденията си върху съвременни нрави до степен да стане крайно занимателен с оригиналния си поглед върху неща и хора. Аз съжалявам, че не държах тогава дневник за чутото от него, както бе сторил това професор Спиридон Казанджиев, комуто дължим необикновено ценни спомени за срещите и разговорите му с големия и прочул се автор на «Старопланински легенди» и «Вечери в Антимовския хан».

Най-често Йовкова вълнуваха характери и случаи, готов материал за разказите му, и тях той описваше по начин, като че пресъздава в художествен план и по-бегло поетически възсъзданите по-късно негови повести и разкази. Действителността се преобразяваше неусетно във фикция с дълбоки корени в реалното, без да се лишава тя от онова емоционално вживяване, което придава поетически чар на рисунъка. Реално и въобразено влизаха в една комбинация, твърде характерна за него като човек на двойното реално и поетическо възприемане на околния свят. Йовков беше твърде чувствителен за този поетически ефект на написаното, отличавайки се така основно от реалисти като Стаматов и доближавайки се често до възприемане и възсъздаване на

преживяното у Елин Пелин. Стил точен и компактен свидетелствуваше за тънка художествена мярка в повествованието при надмощие на конкретно ясното и отбягване на отвлечено баналното там, гдето трябваше да се достигне до внушителна правда на картините.

У Йовков са съчетани мъдро инстинкт и култура. Първично начало тук е неговата остра наблюдателност и неговата изумителна памет за индивидуални черти и среда, наблюдавани зорко и продължително. Вродена бе у него онази любознателност, която прави човека на изкуството вещ гадател на нрави и характери. Към природния дар идваше една литературна традиция, която чертае насоките на неговите поетически виждания и открития. Школувал у световни белетристи като Мопасан и Чехов, той усвоява тяхното изкуство на мъдро вникване и разгадаване. Рано той осъзнава и необходимостта да бъде концизен и пестелив в средствата си за изображение. Той не е разточителен в описание на външното и в анализ на вътрешното у своите герои.

Най-важната основа на неговата широка тематика остава трайността и точността на неговите виждания в областта на индивидуалните характери и на типичните черти и нрави на средата, която го заобикаля в Добруджа или далеч от нея, в разни моменти на неговия житейски път. Ако има автор в областта на прозата у нас, комуто никога не липсва дарбата за извикване на всичко преживяно, той е именно Йовков, с широтата и сигурността на своите най-релефно доловени в средата му образи. Той плува в обилие на своя поетически дар за вярно и вещо изображение и в тази посока той би бил в състояние да удвои и утрои писаното от него върху нрави на средата, индивидуално очертани характери, както ги откриваме например във «Вечери в Антимовския хан» или в драмите му.

У Йовков има една удивителна сигурност в моментното виждане и наблюдение на хората и една удивителна симпатия за всичко положително в характера и на мъже, и на жени, както те изпъкват релефно пред въображението на читателя. Геният на вярното и проницателно виждане е негова основна черта като битописец и като създател на индивидуално рязко очертани характери в разказа, повестта и драмата. Йовков е първата важна стъпка в изкуството на повествуване, отбелязана у нас след Вазов и Елин Пелин, при което индивидуално той се лъчи напълно по силата на своята ярка чувствителност за индивидуалното и масовото в своята област на виждане и рисуване. Йовков е

белетрист от световен ръст, какъвто у нас с изключителни качества можа да се утвърди преди всичко Вазов.»

БЪЛГАРСКО ВЪЗРАЖДАНЕ. Студията на Михаил Арнаудов «Неофит Хилендарски Бозвели» от 1915 г., отпечатана в книга 4 и 5 на списание «Отечество», е първият опит на бъдещия историк на Българското възраждане да очертае в кратка портретна характеристика един величав образ от близката възрожденска епопея.

Дал в областта на фолклористиката най-ценните си изследвания и приобщил се по-тясно към въпросите на литературната теория, със статията си за Неофит Бозвели и с обширното си литературно-критическо изследване от 1918 година върху поемата на Георги Стойков Раковски «Горски пътник», Арнаудов бележи първите си по-ясно очертани интереси за дейци, движения и събития в националната ни история през XIX век. Поредицата от монографии на Арнаудов за изпъкналите дейци на българската история, автори на най-важното ни национално движение, Българското възраждане,[57] се открива с биографията на Раковски от 1922 година и завършва с най-зрелия труд на големия учен, рожба на десетилетна неуморна изследователска работа, «Любен Каравелов. Живот, дело, епоха».

Завършил цикъла от свои проучвания върху литературно-просветната дейност на Раковски като фолклорист и поет през 1918 година, пред изследователя Арнаудов, изпълнен с пиетет към един величав подвиг на българин, стои неизпълнена крайната задача на културния историк: да очертае въз основа на социологичен и психологически анализ и с неумолимите факти на историята плътната и релефна фигура на големия идеолог на Българското възраждане Раковски. Първоначално Арнаудов замисля монографичното си изследване «Раковски, Живот, дело, идеи» като предговор към подбора и характеристиката на съчиненията на Раковски, които излизат през 1922 г. под негова редакция. Надхвърлил в процеса на своята работа обема на първоначалния си замисъл, Михаил Арнаудов издава този свой труд в отделна книга през същата 1922 г. Замислял е той да се върне отново в научните си изследвания към този голям българин и да му посвети едно по-обширно изследване, подобно на това, което пише по-късно за Неофит Бозвели или Каравелов, защото правилно е разбирал високото място, което е отредила историята на първия идеолог на революционната борба в България. Но след този свой първи труд върху Раковски, написан с «изключително уме-

ние за вникване в индивидуалната съдба, без да се забравя нито един обективен исторически факт, чрез който тая съдба получава своето социално и национално осмисляне»[58], Михаил Арнаудов никога по-късно не пристъпва към изпълнение на този свой замисъл. Той навярно е почувствувал богатството от величави образи на възрожденската епоха, които заслужено са чакали своето научно възкресяване.

За своя труд върху Раковски Михаил Арнаудов съобщава: «В онези години аз бях все още под влиянието на моите интереси за древния източен свят и особено за Индия. Изучавайки индийските културни и литературни отношения, аз се сещах, че в България единствен Раковски бе проявявал силно любопитство за тях, понеже беше усвоил възгледа, че древна България е наследила не само езика си, но и митологията си от далечната страна под Хималаите и че всичко българско по тая част е много по-старо и велико, нежели завещаната от Гърция литература и религия. Раковски беше отчаян дилетант по въпросите за произхода на българския народ и по старите религиозни и културни традиции у нас и за него беше станало свещено верую убеждението, че днешното българско народно творчество и старият ни език са вярно отражение и продължение на индийския завет по тая част. Аз не можех да споделям крайно ненаучните схващания на великия революционер, но се прекланях пред неговото неистово родолюбие и пред неговата идея за повдигане достойнството на българския народ в историята, като го приравни със славата на древна Гърция. Всичко наивно у писателя Раковски се изкупваше с неговата огнена проповед за осъзнаване на българския народ и за висока оценка на старобългарските политически и военни постижения. Писах книгата си с рязко въодушевление.»

С течение на десетилетията възторгът и преклонението, което Арнаудов храни към Раковски, придобива все по-голямо обществено звучене. И през 1941 г. историкът на Българското възраждане е между първите, които заявяват: «След като през 1885 г. костите на Раковски са пренесени от Букурещ в София, те стоят някъде захвърлени, без да им се отдаде нужната почит и без да си спомнят за тях.»[59] Затова само година по-късно, когато тленните

---

[57] *Т. Жечев,* «М. Арнаудов. Творци на Българското възраждане», в. «Борба», В. Търново, 1969 г., бр. 37.

[58] *Г. Константинов,* «Проучвания върху нашето възраждане», в. «Вечер», год. III, бр. 784.

[59] В. «Котленски край», год. X, бр. 343, «Професор М. Арнаудов в Котел»

останки на Раковски тържествено са пренесени в родния му град Котел, на 25 октомври във възпоменателната си реч Михаил Арнаудов вярно определя заслугите на този, достоен за помен от бъдещите поколения велик българин.[60]

Монографиите на Арнаудов за великите ни възрожденци не са писани като части от един предварително фиксиран план и са създавани, без да бъде спазвана хронологическа последователност в делата и идеите на първенците в голямото народно движение. Научни интереси, буден усет за отговорността на изследователя да съхрани за националната ни история великите идеи и дела на «бащи и деди, извлекли името на България от позорна забрава, покрили го с непреходна слава и начертали с кръвта си пътищата на нашия възход»[61], щастливо се съчетават у изследователя Арнаудов и с обществени почини, дошли като подтик отвън.

През 1923 г. Михаил Арнаудов е избран за председател на организационния комитет «Иларион Макариополски», а на 21 юни 1925 г., когато се полага основният камък на възпоменателната плоча за големия апостол на българското национално дело, той призовава «грядущите поколения да се връщат по-често към идеи и жизнен патос на този деец на словото, за да укрепят на неговия пример, на неговото вътрешно величие своето прояснено и будно родолюбие»[62].

Арнаудов старателно проучва множество документи, свързани с борбата ни срещу гръцката духовна тирания, още когато пише книгата си за Раковски. Раковски попада в Цариград под силното нравствено въздействие на Неофитовата проповед за национално самоопределение, като в даден момент от своята дейност има в лицето на Иларион Макариополски най-верен сподвижник в опита си за едно общонародно въстание. Когато Раковски е емигрант и на страниците на своя вестник «Дунавски лебед» сипе проклятията си върху фенерската олигархия, той косвено подпомага дейността на Иларион Макариополски, който след смъртта на Бозвели подема епичната борба в името на правда и чест на българския народ.

Така изваял с топлотата на най-чистото си вдъхновение импозантната фигура на Раковски, в изследователските си търсения Арнаудов естествено се увлича от мощната струя на нашата черковно-освободителна борба. Литературният историк правилно схваща великото значение на акта от Великден 1860 година, когато в литургията, вместо да се спомене името на гръцкия патриарх се споменава султанът. В книгата си за Иларион Макариополски

Арнаудов хвърля обилна светлина върху мощното движение на идеи и почини през епохата на национален духовен кипеж.

«Аз очертах дейността на Илариона, съобщава професор Арнаудов, твърде подробно в моя труд от 1925 г. и мога да призная, позволи ми нескромността, че с радост препрочитам сега предговора към тази книга, гдето изтъквам в по-общи думи смисъла и значението на Иларионовия подвиг. Девизът на Иларион Макариополски е бил през цял живот: «Гдето е народът, и аз съм с него.» Това може и трябва да бъде девизът на всеки културен българин, който милее за бъдещето на своето отечество.»

Михаил Арнаудов написа трилогията на българската черковно-освободителна борба, пръв апостол на която е Неофит Бозвели[63]. Преминала през подвига на Иларион Макариополски, тази борба завършва със създаването на Българската екзархия и с дейността на Екзарх Йосиф.[64]

«Може някой да се почуди, че аз написах в два големи тома биографията на Неофит Бозвели, като не пропуснах никаква подробност от неговите планове и действия и от неговите ръководни мисли в писма и съчинения, които видяха свят много покъсно. С правилно прозрение за възможностите на историческия час Неофит Бозвели подготвяше народа ни преди всичко за извоюване на просвета и духовна независимост, като оставяше на втори план идеята за политическа свобода, извоювана по революционен път. Той би бил способен напълно и за втория вид борба, ако би намерил народа ни що-годе подготвен за нея. При липса на такава подготовка Неофит е предпочитал да обедини народа ни в името на една легална борба, възможна при състоянието на народния дух към втората четвърт на XIX век. В същност и като монах той е бил същински революционер със смелостта си и годността си за жертви при терора, упражняван от Патриаршията, която е имала на своя страна подкрепата на правителствата на някои чужди велики сили.

---

[60] В. «Вечер», 19. X. 1942 г. в. «Тракиец», год. XX, бр. 824.

[61] Фонд М. Арнаудов, Възпоменателна реч на М. Арнаудов, Перущица, 10. V. 1936 г.

[62] Фонд М. Арнаудов, Слово на М. Арнаудов, произнесено на 21. VI. 1925 г.

[63] *М. Арнаудов,* «Неофит Хилендарски Бозвели», I изд., 1930 г., II изд. том I и II 1971 г.

[64] М. Арнаудов, «Екзарх Йосиф и българската културна борба», 1940 г. За този свой труд Михаил Арнаудов е бил удостоен от Министерството на народното просвещение, заповед № 1928 от 10. IV. 1941 г., с наградата за най-добро съчинение из областта на българската история, излязло през 1940 г.; М. Арнаудов «Живот и дейност на Екзарх Йосиф», 1965 г.

«Аз не виждам, че смелостта за един велик поврат в областта на духовната култура стои по-долу от смелостта на бореца с меч в ръка. Неофит е духовен баща и предтеча не само на просветните дейци от нашето възраждане, но и на велики политически водачи като Ботев или Левски. Последните двама биха оценили исторически правилно делото на Неофита, ако трябваше да споменат своите велики предтечи от разреда на Неофит. Намирам, че при нашето образование в духа на заветите, оставени от големите ни възрожденци, биографията на Бозвели би заслужавала същото внимание, каквото се отделя на биографията на Левски. Дяконът е пряк последовател и наследник на великия хилендарец, обогатил обаче програмата си с принципи, продиктувани от духа на по-новото време. Мнимите мирни възрожденци, като Софроний, Петко Славейков, Априлов, стоят не по-долу като пророци на бъдещето от размирните борци като Раковски, Каравелов, Ботев. Критерият за величие трябва да бъде винаги продиктуван от моралната сила и идеализма на дадена личност, взета в условията на своите социални и национални възможности.»

Личността на Априлов, носителят на една програма за пробуждане на българите от вековната им летаргия, завладява мощно въображението на изследователя. През 1935 година по повод стогодишнината от основаването на Габровското училище от Априлов Михаил Арнаудов написва само за три месеца една от своите най-вдъхновени творби — биографията на Априлов. Доловил скритата връзка между отделните исторически факти, при твърде оскъдни документи за личността и делото на Априлов, Михаил Арнаудов успява да даде на културната ни история както пластично живия образ на народния будител, така също и неподправената истина за дейци и просветителски идеали на епохата.

Професор Михаил Арнаудов сега изтъква: «Раковски и д-р Селимински са отбелязали на времето, че същинското възраждане на българския народ започва тъкмо с дейността и уроците на Априлов и че Паисий, колкото и значителен да е като историк-патриот, разкрил новите пътища на българския народ, не е могъл да има авторитета на Венелин и на Априлов, спечелили си славата на авгури за възкресението на българския народ. Несъмнените заслуги на Паисия не са могли да бъдат достатъчно оценени, за да послужат като силен фермент за разтърсването на духовете.»

Ценен влог за правилното тълкуване на главните моменти в Българското възраждане представлява и монографичният труд

на Арнаудов за д-р Селимински, отпечатан през 1938 г. И това изследване на Арнаудов, както и трудовете му за Братя Миладинови[65], Паисий Хилендарски[66] и Любен Каравелов[67] утвърждават несъмнената писателска дарба на българския учен, проникновението на културния историк, психолог и естетик.

«Любен Каравелов е централна фигура в даден момент, когато се очертават по-определено целите и задачите на нашето национално възраждане. Той е може би най-културният и най-образован българин към средата на XIX век у нас. Начетен като никой друг свой съвременник, той познава основно историята на нова Европа и задачите, които предстоят на народа ни в един решителен момент на неговото историческо битие.

Покрай Раковски Каравелов е най-значителният представител на голямото политическо и културно раздвижване в България през XIX век и едно основно проучване на дейността му се налагаше като неотложна задача на нашата политическа, научна и литературна история. След като бях написал монографии за основоположници на възраждането ни като Селимински, Раковски, Братя Миладинови и други техни съвременни видни личности у нас, наложително ставаше да посветя един по-солиден труд и на биографията на великия копривщенец. За мен беше една примамлива задача да очертая духовния лик и дейността на големия възрожденец, завършил дните си твърде млад, току при Освобождението на България.

Трябваше да включа в една обширна биография цялата негова дейност като публицист и белетрист, достоен по заслуги като Раковски, с когото иначе не може да бъде сравняван откъм смелост за практическа революционна дейност. Велик съвременник на Ботев и Раковски, той няма поетическата дарба на първия и революционната смелост на втория, но в замяна е един герой на перото, който чертае обширната програма на политическите и културни стремежи на своята епоха.

Никоя друга моя книга от подобен характер не е писана с такова изключително вдъхновение, както тъкмо тази книга, така че в нея аз съм вложил най-пълно научното си умение като литературен историк. Тя е нещо като купол на литературнобиографското ми дело, в което видно място държат трудовете ми за Неофит Бозвели, Априлов и Селимински.»

---

[65] *М. Арнаудов.* «Братя Миладинови» I изд. 1943 г.; II изд. 1969 г.
[66] *М. Арнаудов.* «Паисий Хилендарски» I изд. 1962 г.; II изд. 1972 г.
[67] *М. Арнаудов* «Любен Каравелов» I изд. 1964 г.; II изд. 1972 г.

С реалистичен похват в изображението на дейци и епоха, с ерудиция и сравнителна метода на изследване, а също и с емоционалност и богатство на стила талантливото перо на Арнаудов извайва цяла галерия от възрожденски образи, останали и днес образец на научна добросъвестност и творческа интуиция.

ПРЕДСЕДАТЕЛ НА ПИСАТЕЛСКИЯ СЪЮЗ. През месец февруари на 1918 г. на страниците на вестник «Мир» се появява крайно отрицателната рецензия на литературния критик Владимир Василев за пиесата на Кирил Христов «Ръченица»[68]. Слабости в драматическото произведение на Кирил Христов открива и Михаил Арнаудов, но след като прочита литературнокритическия отзив на Владимир Василев, «изложил на обществен присмех автора на тая невъзможна в негови очи комедия, той чувствува за свой морален дълг да изкаже публично становището си за отрицателната критика на «законодателите на българския Парнас», жигосали със злостните си нападки писатели с утвърдено име.

Отрицателната критика, развихрила се около кръга на списание «Мисъл», взема все по-застрашителни размери. Тя не само въздействува върху общественото съзнание, неукрепнало за самостоятелно и непредубедено тълкуване на националните ни художествени ценности, но също така тя намалява или изобщо убива у талантливите писатели всякакъв импулс за творчество. Когато в началото на века се появяват десетките страници на Миларов и Балджиев, изпълнени с гневно отрицание на първия български роман «Под игото», самият Арнаудов, възторжен ценител на творбата при нейното появяване, се е чувствувал дълго време като че ли потопен в това море от хули и клевети. Статията на професор Боян Пенев «Салонната критика»[69], дошла да подкрепи схващанията на Владимир Василев, и отговорът на Михаил Арнаудов «Критика и критици»[70] превръщат повдигнатия въпрос, тъй важен за литературното ни развитие, в остра литературна полемика.

Съпругата на професор Шишманов, Лидия Шишманова, остро осъжда и Боян Пенев, и Арнаудов, изтъкнати вече университетски професори, и като им изпраща благодарността си «за безплатното зрелище», казва: «. . . агнетата много обичат да гледат, когато вълци се хващат за гушите. . .»[71]. В случая Лидия Шишманова не схваща голямата обществено-културна задача, която стои пред литературната ни интелигенция — да приобщава българската публика към националната ни литература. Изказаното

от Арнаудов безпокойство от надигащата се вълна от отрицателна критика споделя Вазов, а също така и много други писатели. Във вестник «Пряпорец» от 30 март 1918 г. се изтъква: «В спора господин Михаил Арнаудов защищава една права теза: не бива само да се хули, търси черното и посочва слабото. . .»

Когато говорим за изява на художествено-естетически вкус у литературния критик и като изтъкваме обективното въздействие на обществено-историческите условия, дошли да оформят неговия мироглед, трябва да посочим и още един важен феномен — емоционално-психологическата същност на тази личност. Подчертано адмиративна личност, Арнаудов не е написал дотогава, а също и по-късно дори, една страница напълно отрицателна критика. Това ни най-малко не трябва да се схваща като едно повърхностно отношение или като «спокойствие» или «безразличие» на учения към една печална обществено-политическа действителност. Цялата му дейност на литературен критик идва да утвърди несъмнени писателски дарби, високи национални завоевания на художествената мисъл у Яворов, Кирил Христов, Йордан Йовков, Вазов, Елин Пелин. Тези имена красноречиво свидетелстват за сериозния и задълбочен поглед на литературния историк, който има правилен усет за художествените и национални ценности и който подобно на Андре Моруа живо чувствува, че ако на палитрата на художника не се появят редом с мрачните краски живи и весели цветове, картината на живота ще бъде изкривена и творецът ще причини много зло.

Утвърдил авторитета си на изтъкнат изследовател в областта на фолклора, литературната наука и Българското възраждане, близък приятел на Кирил Христов, Яворов и Йовков, Арнаудов успява да си спечели симпатиите и на другите по-видни наши белетристи и поети. През 1922 г. той е избран за председател на Писателския съюз. Десет години с рядка всеотдайност Арнаудов защищава правата на българския писател, който заедно с цялата българска интелигенция изпитва върху себе си гнета на политическата власт, станала напаст и зло за цяла здравомислеща България.

---

[68] *Владимир Василев,* «Ръченица» — пиеса от Кирил Христов», в. «Мир», год. XXIV, бр. 5331, стр. 2.

[69] Проф. *Боян Пенев*, «Салонна критика», в. «Пряпорец», год. XX, бр. 54.

[70] Проф. *М. Арнаудов,* «Критика и критици», в. «Мир», год. XXIV, бр. 5375.

[71] Фонд М. Арнаудов, Писмо на Лидия Шишманова до Боян Пенев и М. Арнаудов от 17 март 1918 г.

Като утвърждава «националното начало» като «краеъгълен камък на всяко творчество», Арнаудов е убеден, че «истинският писател е проникнат от стихията на народния дух и той не може да се откъсне от почвата на националната ни култура и да потъпче у себе си коренните национални свойства»[72]. Откърмил ботьовци и вазовци, българският народ е дал най-убедителното доказателство за своите творчески възможности.

«През лятото на 1925 година, съобщава професор Арнаудов, аз реших да пристъпя към издаването на едно периодическо списание, което би заместило спряното малко преди това списание «Мисъл», редактирано от прочутия д-р К. Кръстев. Така новото списание, замислено от мен под наслов «Българска мисъл», трябваше да продължи традицията на старата «Мисъл», без обаче да страда от тесногръдието на доктрината за някакво «благородно» издание, без връзка с живата действителност. С рязко подчертана тенденция да се поддържа насоката към чистото изкуство, чуждо на живата действителност, в мои очи беше и списанието на Владимир Василев и Николай Лилиев «Златорог».

«Задачата ми да организирам един широк щаб от сътрудници с най-добро име между читателите се оказа твърде лесна. В «Българска мисъл» се явиха произведения в проза, стихове и драма от най-добрите имена в литературата ни от това време. Единствен Елин Пелин не се оказа разположен да ми сътрудничи, бидейки сътрудник тогава на професор Александър Балабанов в редактирането на вестника му «Развигор». Имах пълното съдействие на сътрудници като Кирил Христов, Йовков и други видни белетристи и поети.

«Българска мисъл» редактирах сам в продължение на осемнадесет години, като в последните няколко годишнини имах за помощници Петър Динеков, Александър Бурмов и Георги Крънзов. Те ми помагаха в подбора на материала за печатане. Списанието беше спряно поради избухването на Втората световна война. Странното беше, че нито «Златорог», нито «Българска мисъл» не намериха подкрепа в общественото мнение и че издаването им беше в материално отношение дефицитно. Въпреки това от името на издателство «Факел» аз давах щедри хонорари на най-даровитите си сътрудници.»

В издаването на списание «Българска мисъл», превърнало се в «стожер на българската култура»[73], Михаил Арнаудов влива не само таланта си на опитен редактор, но налага и своя творчески дух, разгърнал най-ценните си дарования в едно високо

патриотично дело — всестранна активност за широка народна просвета.

Огромна културно-възпитателна сила и «благотворно въздействие» върху българската просвета има и замислената и ръководена от Михаил Арнаудов библиотека «Български писатели» (1929 г.). Тази библиотека излиза в шест тома и обхваща монографии за националните ни творци от Паисий и Софроний до Димчо Дебелянов и Елин Пелин. Тя представлява и «първата стъпка към написване историята на българската литература»[74]. Библиотека «Български писатели» обединява за обща работа в полето на българската литература голяма част от литературните ни критици, историци и писатели. Между авторите на монографиите изпъкват имената на Цветан Минков, Стилиян Чилингиров, Георги Константинов, Михаил Арнаудов, Людмил Стоянов, Георги Цанев, Никола Атанасов, Константин Гълъбов, Васил Пундев и други.

«Библиотека «Български писатели» има голям успех, казва професор Арнаудов, и шесттомната поредица претърпя две издания.»

ДИРЕКТОР НА НАРОДНИЯ ТЕАТЪР. През месец юни на 1923 г. Михаил Арнаудов участвува в основаването на една театрална студия от «седем-осем сили», които са дали неоспорими доказателства за бъдещото си развитие като «добри артисти». Тази дейност на университетския професор, както и сътрудничеството му в устройството на този «занемарен» културен институт след изгарянето на театралната сграда, става повод да се появи във вестник «Мир» от 14 юни съобщението, че професор Арнаудов се е съгласил да приеме управлението на театъра. Михаил Арнаудов, който разбира обаче, че при тежките условия на преустройство художествено-професионалната обнова на този институт е невъзможна[75], посочва на министъра на просветата необходимостта управлението на театъра да бъде поверено на един добър администратор.

Едва две години по-късно Арнаудов се решава да опита сили-

---

[72] *М. Арнаудов*, «Мисия на българския писател», в. «Дума на българските писатели», 20. XI. 1932 г., бр. 1.

[73] *Стойко Божков*, «Петнадесет години «Българска мисъл», в. «Вестник на жената», год. XX, бр. 834.

[74] *Людмил Стоянов*, «Библиотека «Български писатели» под редакцията на професор Михаил Арнаудов», в. «Мир», год. XXXV, бр. 862.

[75] Фонд Проф. Шишманов, Писмо на М. Арнаудов от 8. VII. 1923 г.

те си в това поприще и приема на 12 януари 1926 година поста директор на Народния театър[76]. По това време професор Шишманов се е завърнал от дългия си престой в чужбина и отново е заел катедрата си по литература в университета.

«Връзките ми с театъра, съобщава професор Арнаудов, започнаха най-рано, чрез дружбата на семейството ми с Петър и Теодорина Стойчеви. Аз и жена ми ходехме често в дома на това семейство и все тъй често посещавахме театъра, по-точно оперетния театър на Петър Стойчев, който на времето се помещаваше в зданието на днешния Музикален театър. Аз бях твърде отдавна страстен театроман, особено когато прекарах една година в Прага.

«Театърът, когато поех директорския пост, беше попаднал в някакъв хаос поради липса на здрава ръка в управлението му и аз трябваше да спасявам положението на безизходност. Познавах сравнително добре стария и новия театрален репертоар на класическо и модерно и задоволявах вкуса не само на най-отбраната, но и на най-широката публика. Софийското общество беше загубило временно интереса си към театъра, не посещаваше ни драмата, ни операта и бюджетът на двата дяла сценично творчество беше крайно незадоволителен въпреки държавната субсидия. Трябваше първо да попречистя излишния товар от актьори и да установя една по-строга дисциплина в работата на артистичния и техническия персонал. С тази задача аз се справих бързо благодарение на строгостта си и на правилното ми отношение към всички дейци на сцената. Струва ми се, не бях лишен от административна съобразителност, съчетавайки придържане в добрите нрави и точност в работата на всекиго.

«С артистите, някои от които бяха мои лични приятели, аз се разбрах отлично, но с моето по-високо началство, министъра на народната просвета, не можах да постигна никакво съгласие, понеже министърът, едно случайно партийно безличие, искаше да се налага и в назначенията на персонала в театъра, и в тяхното хонориране. Аз се държах към него, трябва да кажа, твърде независимо и не се колебаех ни за миг да му възразявам ясно и категорично. Той обаче беше по-силен с правата си. Един ден, когато трябваше да бъде назначен директор на оперния театър, при условие от мен, че аз ще посоча кандидата, прието и от самия министър, този последният пожела да постави на това място Петър Стойчев. Аз се възпротивих, понеже знаех острия характер на Петър по отношение на артистите, при което му липсваше и необходимата музикална подготовка за този институт. Аз предложих на Петър, тъй като беше отличен артист, да стане режисьор,

дори главен режисьор, но той, подбуден от някаква необяснима за мен амбиция, искаше директорството на операта. Когато министърът въпреки постигнатото съгласие издаде мимо моето знание указ за назначаване на Петър за директор, аз се обясних твърдо с министъра и по силата на всичките му други произволи, за които няма да говоря повече, подадох оставката си. Той се изплаши немалко от това, защото допускаше, че ще изляза в печата и ще разоблича грешките му; той се разкайваше и ме молеше на всяка цена да остана. Аз бях твърд в решението си и напуснах театъра, за да се завърна на университетската катедра. Така приключи моето театрално-административно подвижничество, което беше за мен опит да се свързвам с една по-широка обществена среда.»

«Голяма творческа продуктивност»[77] се наблюдава в работата на Народния театър през 1926 г. Репертоарната политика на театъра, вярно насочена от Михаил Арнаудов към произведенията на националната ни драматургия, утвърждава необходимостта от един истински театър за народа. Директорът на театъра правилно изтъква, че не «всичко, което другаде е интересно и важно, може да бъде възприето в нашия репертоар, «защото публиката ни има други социални, етически и естетически предпоставки»[78].

Като директор на Народния театър Михаил Арнаудов не успява да осъществи в пълнота своята културна програма, но името му безспорно остава в историята на българския театър редом с това на Пенчо Славейков като един от най-талантливите и енергични негови обновители.

18 ОКТОМВРИ 1928 ГОДИНА. Михаил Арнаудов влиза в аудитория № 15 и застава на професорската катедра. Всред смълчаното мнозинство прозвучава неговият развълнуван глас:

«Не бих могъл да започна лекциите си този семестър, без да извикам в паметта ви един скъп образ на покойник, образа на нашия горещо обичан и високо уважаван учител, професор Иван Шишманов. . .»

Михаил Арнаудов вече е петдесетгодишен и той е дал на българската наука своите ценни изследвания в областта на фолклора, на литературната наука и на Българското възраждане. Той

---

[76] Срв. в. «Утро», год. XVI, бр. 4941.
[77] *Ст. Гендов,* «Кризата в Народния театър», в. «Комедия», год. III, бр. 95.
[78] Срв. «Проф. Михаил Арнаудов за Народния театър», в. «Комедия», год. III, бр. 86.

е очертал и пътищата на своята дейност като професор, ректор на Софийския университет, академик, като председател на десетки обществени дружества или съюзи. Започнал своята изследователска дейност там, където професор Шишманов завършва своите научни търсения, Арнаудов намира плодоносния, вече открит терен за научни разработки на своите учители. Личният му принос в областта на българската литературна наука, дори само в чисто фактическо, теоретическо и литературно отношение, без да се изтъква богатият и високохудожествен стил или активният му обществен, културен и граждански морал, му отреждат справедливо високо място всред най-вдъхновените творци на културна България.

Но обикновено за вдъхновените създатели, у които дела и лични духовни трепети образуват едно общо цяло, не е необходимо да се правят неуместни обобщения и да се дават по-тесни оценки. Творецът Арнаудов можем да открием в неговите нетленни за българската наука изследвания. И както той ни е завещал величието на създадените от неговото перо образи или научни съждения, така и ние трябва да ценим чрез тях голямото българско сърце, неуморния творчески дух, възторженото и пламенно родолюбие на техния създател, отдал във всички области на българската култура в продължение на близо седем десетилетия цялата своя енергия, цялата своя научна съвест и своето гражданско верую, за да подтикне «добрата воля на бъдещето».

ЛИЧНИ ПРИЗНАНИЯ

И. А. — Винаги трудно и със стеснение ти говориш за своето научно дело, както и за своите дълги и изнурителни търсения по големите пътища и по странични пътеки на научното знание. Как все пак се реши да говориш?

Професор Арнаудов — Да, наистина. Спираха ме няколко важни съображения. Първо: не всекиму е дадено правото да се прави център на внимание за широкото общество и не всеки може да използува това право с необходимата скромност, за да не предизвика обвинение в самонадценяване. Опасността да се прекали тук с разкрития и признания, които биха надхвърлили мярката на интересното и същественото, е винаги голяма и малцина могат да я отбягнат, без да изпаднат в другата опасност — да премълчават важни факти и наблюдения от страх да не се натрапват на критически настроените читатели. На второ място, трудно е да говори човек за себе си, когато трябва да определя значението на своите научни постижения и границите на своите вниквания в сравнение с това, което други изследователи са били способни да извършат преди и покрай него. Всеки специалист минава школата на своите предходници, възприемайки от нея методи и задачи, които трябва да прилага и решава по свой начин; и всеки трябва да измерва силите си, без да подценява способностите и заслугите на съвременници, които посвещават труда си на същите или сродни проблеми на познанието. Най-сетне като трета причина да бъде човек крайно внимателен и скрупульозен, когато предприема една анкета върху собственото си дело, се явява обстоятелството, че никой не може да напусне известна чувствителност, известно честолюбие, когато трябва да определя стойността на онова, което му е било твърде скъпо и му е коствало

загуба на енергия и борба за отстояване, безразлични за другиго.

Някаква боязън от нескромност при този род беседи, някакво предубеждение, че няма смисъл да се излива сърцето и поверяват чувства, съмнения, надежди, намерения пред чужди хора, са ме карали да се въздържам от писма с по-интимно съдържание, а също и да не помислям в по-зряла възраст за закъснели признания от подобен род. И природна стеснителност да изтъквам своето «аз» на преден план и прекалености на толкова мъже около мен, по-стари и по-млади, които с нескривано самомнение говорят за лична роля или лични заслуги на разни поприща, са убивали всяко желание у мен да се проявявам със суетни изповеди, да изпадна неволно в греха на самовлюбеност и самонадценяване. Все по тази причина на два пъти аз отказвах предложенията от някои почитатели да празнувам юбилей. Самата дума «юбилей» ме плашеше с всичко изкуствено, присторено, егоистично в такива празници на съмнителни величини и аз решително отхвърлях внушенията за честуване на петдесет- и на шестдесет-годишнината ми.

С една дума, предприятието, за което е дума, вдъхва много съмнения и единственото, което го оправдава, е подчертаното искрено желание на приятели, които уважаваме, да ни чуят как сме преживели, как сме замислили и изпълнили известни планове, които са будели или са в състояние може би и по-късно да будят интерес в една среда, загрижена за напредъка на научната мисъл в България. Доколко аз бих решил задачата си що-годе сполучливо, е въпрос, на който ще отговорят други. Моят дълг в случая е да свидетелствувам честно и откровено, без да си приписвам поголям капацитет от оня, който другите са ми признавали или биха ми признали.

И. А. — Какво би казал за своя дълъг и труден път на научни изследвания?

Проф. Арнаудов: — Към занимания с науката, която и да бъде наука, има, общо казано, два главни подхода: един практически и друг теоретически. Може да се посочат и преходи или съчетания между тях, но основната разлика се състои в това, че първият подход е насочен към материални облаги, а вторият към морална награда. При втория подход ние имаме по-високо етическо и социално съзнание, каквото е рядко при първия подход. Привел бих тук някои интересни показания, които са били и поучителни, и приятни поради родството им с моите най-интимни преживявания и възгледи по дадения предмет.

По повод на една награда от 1882 г. Пастьор, големият бак-

териолог. признава: «Науката е била господстваща страст в живота ми. Аз живеех само за нея и в трудните часове, свързани с продължителни усилия, мисълта за родината укрепваше моята смелост. Аз свързвам величието на родината с величието на науката.» След като Пастьор е бил известно време привлечен към политическия живот и след като е вярвал във възможността хората на науката да упражнят някакво благотворно влияние в граждански събрания, накрай той се отчайва от примерите на някои свои колеги за несъответствие между направените лични жертви и получените резултати.

В заключителната глава на един от първите свои трудове литературоведът и философът Иполит Тен пише: «Да следваш своето призвание, да търсиш в голямото поле на труда място, гдето можеш да бъдеш най-много полезен, да надълбаеш там своята бразда или своя окоп — ето главната задача. Останалото е безразлично.»

Малко време преди Тен естествоизпитателят Дарвин, като говори в автобиографията си за сложните и разнообразни условия, от които зависи успехът на един учен, подчертава като най-важни от тези условия любовта към науката, безграничното търпение в размислите по някакъв въпрос, досетливостта при съпоставяне и наблюдаване на фактите, умерения дял изобретателност и здрав смисъл. И Дарвин добавя: «При скромните способности, каквито притежавах, наистина е чудно как аз можах да повлияя тъй значително по някои важни предмети върху мненията на учените.»

Много по-рано философът Кант дефинира в своята «Антропология» труда, работата изобщо, духовната работа особено като «най-добрия начин да се наслаждаваш от живота, понеже този начин означава смяната на напрежение с покой и весело настроение». Той казва още, че «изпълването на времето с планомерно и последователно занимание, което догонва една голяма предначертана цел, е единственото сигурно средство да прекараш живота си весело и задоволително. Колкото по-дълго си мислил, колкото повече си извършил, толкова по-дълго ти си живял, дори в собственото си въображение.»

Основателят на новата историческа наука Огюстен Тиери пише в предговора към книгата си «Десет години исторически изследвания» от 1834 г. следното: «Аз мога да свидетелствувам, без да бъда заподозрян в неискреност: има на света нещо, което струва повече от материалните блага и радости, повече от всяко

друго щастие, повече от здравето дори — и то е предаността към науката.»

Добавил бих едно свидетелство от областта на чистата литература. Пред сестра си, госпожа Сюрвил, Балзак е казвал (това госпожа Сюрвил пише в книгата си от 1878 г. «Балзак, животът и съчиненията му», стр. 161): «Шестнадесет часа дневно, отдадени на един литературен паметник, който ще бъде огромен, не ми оставят нищо друго на мое разположение. Това лишаване от удоволствията на сърцето е най-тежкият данък, който плащаш на бъдещето. Колкото се отнася до удоволствията в обществото и живота ми, изобщо мога да кажа: изкуството уби всичко в мен, без да изпитвам за това съжаление.»

От всичко казано дотук, а бих могъл да приведа и други сродни показания на именити писатели и учени, може да се заключи само това, частно за мен. А то е, че меродавно за научните интереси е било становището на истинското, радостно познание, което повишава моето самочувствие и моето съзнание за дълг и чест пред народа ни.

Заживях твърде рано, още на ученическата скамейка, с чувството, твърде смътно, че единственото, което бих могъл да схвана като моя жизнена задача, беше потъването в света на мисли, чувства и преживявания, свързани с литературата и историята. Насърчен в този път на настроения и мечти за бъдещето от проф Иван Шишманов (имам пред вид рецензията му за първия ми писмен опит), аз изпаднах под влиянието на другари и книги, а също и на професорите си, което ме тласкаше решително по избрания от мен път. Нямах никакъв предварителен общ план за онова, което ми предстоеше, но чертаех в твърде широк размер предметите, към които ще бъде насочено моето внимание. Налучвайки така пътищата и пътеките на моите проучвания и на моите опити да отреагирам получените полезни внушения, аз минавах ту едновременно, ту по смяна към езикознание, литература, история, фолклор, философия. И странно нещо, никога не чувствувах някакво объркване в главата си, а, напротив, все по-ясно ми се очертаваха хоризонтите на големите идейни обобщения и най-интересните проблеми в една или друга посока, на които можех да се спра като начало на самостоятелни мои трудове. С учудване по-късно осъзнавах, че в този хаос от знания в разни отрасли на хуманитарните науки се очертаваха постепенно насоки и резултати, които като че ли бяха изтекли от някакъв предварително подготвен общ план. Такъв план аз изобщо нямах

и само скоковете към едно или друго познание ме навеждаха на предпочитания в тази или онази област на познанието.

Към края на заниманията си през толкова десетилетия аз трябваше да дойда до убежденията, че по трудния път на научните разкривания аз съм бил тласкан от един щастлив инстинкт за възможното и достижимото за мен. Всичко сторено в тази посока е могло да стане и пò инак, тъй като покрай автономията на собствените пориви решаващо значение в много случаи са имали и подсказани отвън предмети за изучаване, като например «История на Софийския университет», или книгата ми за Екзарх Йосиф, които се включваха някак в общия ми план, без да са били предвиждани по-рано в него. Навсякъде съм прилагал методи и концепции, в които съм догонвал едно строго реалистично и закономерно разбиране на нещата. Скъпял съм само за истината и за справедливостта, което не изключва, разбира се, някои субективни преценки и неоправдани илюзии, от едно по-друго критическо гледище. Но което честно съм мислил и силно чувствувал, не съм утаявал ни най-малко.

И. А. — С оглед към твоите лични вкусове и интелектуални заложби кое си ценял като съществено и важно при едно научно дело?

Проф. Арнаудов: — Способност за лесна асимилация на философски и културно-исторически развития у някои образцови писатели; любов към решението на проблеми, които изискват проницателно вникване и обширна документация; грижа не само за сигурност на изводите, но и за издържана композиция и стил на изследването; разностранност на научните и летературните интереси.

И. А. — А кои качества на духа си би изтъкнал като особено съществени за научната работа?

Професор Арнаудов — Сигурен съм, че обладавам две основни качества, присъщи, трябва да добавя, на мнозина. Първо, жаждата за знания, за тия от дадена област особено, която ме притегляше силно, и, второ, голямото търпение или упоритата воля да проникам в проблеми и да решавам задачи, които не бяха намерили у нас необходимата сериозна разработка.

Мисълта на Бюфон, че «геният е търпение», аз прилагах неспирно, без да си въобразявам за миг, че мога да се меря с който и да било гений на света и взимайки в тая максима само това за вярно и полезно, че човек при един среден ум дори може да постигне много, ако се предаде на усърдна работа и съсредото-

чава вниманието си последователно на ред интересни и свързани помежду си предмети.

Инстинктът е насока на волята и на разума в тяхната най-първична проява. Меродавна е у всеки човек за развитието му като член на една обществена група силата или слабостта на неговата воля. Има ли един човек при най-обикновени заложби една добре овладяна и настойчива воля, то той успява във всичко, което е съобразно с неговата налична духовна енергия. Между двама души с еднакви способности по известна линия връх ще вземе онзи, който знае да манипулира с волята си и е способен винаги да я поддържа. По-умният от двамата, но лишен от воля няма никога да достигне до голямата цел, която другият си е поставил. В този смисъл разбрана, волята е факторът, който определя бъдещето на човека.

Един личен пример. Аз имах за състуденти мои връстници или с една, две или три години по-възрастни от мене. Те бяха по-способни и аз си мислех, че те ще постигнат нещо значително в своята кариера като учители или администратори. Но те бяха повечето хора на настроението и непостоянни в своите занимания. Покъсно някои от тях, гимназиални учители вече, ми казваха: «Блазе ти. Ти има късмет да станеш професор!» Те не можеха да разберат, че не се касае за никакъв късмет, а само за тяхната слабост да се посветят с много труд на дадена специалност, за да достигнат до положение, достойно за тяхното честолюбие или тяхната подготовка. Те си останаха добри учители и добри граждани, но от опийното питие на знанието те не вкусиха повече от няколко случайни глътки. Аз бях влюбен в езикознанието, в литературната наука, във философията, в културната история и навсякъде при заниманията си се домогвах до една солидна и широка подготовка, за да мога да разрешавам едни или други проблеми.

И. А. — А на каква възраст настъпва истинската умствена зрелост?

Професор Арнаудов — Кога е достигната кулминационната точка в ръста на мисълта и кога започва неизбежният упадък, зависи от интелектуалните качества на човека. Налице са големи индивидуални различия.

Ако е дума не за изключителните натури, а за типично интелектуално развитие, аз смятам, че истинската зрелост на ума е достигната в периода между тридесет- и четиридесетгодишната възраст. Нормалният човек е достигнал своята умствена пълнота към тридесет и пет годишната си възраст, когато е добит доста-

тъчен опит в наблюденията ни върху живота и задачите ни в този момент от личното усъвършенствуване. На четиридесет години човек е окончателно установен във възгледите и идеите си върху личните си домогвания и върху влиянието, което той може да упражнява по-нататък при съзнание за възможни лични постижения в определена житейска област. Точката на съвършенството по тази линия е в зависимост от общия строй на нашия светоглед и от старанието ни да сме окончателно установени върху задачите си занапред.

Тук има големи колебания върху датата, когато настъпва окончателно установена философия у човека. При някои тази дата може да бъде двадесет и първата годишна възраст, в други случаи пълнота и системност на идеите върху живота могат да настъпят по-късно.

И. А. — А как би определил тази възраст за надарените натури?

Професор Арнаудов — За изключителните дарби трябва да се каже, че те прозират у един младеж или у една девойка вече в тяхната петнадесетгодишна възраст, когато има един основен опит, способен да бъде осмислен и развиван последователно. Един млад човек осъзнава своите интелектуални възможности и задачи вече в петнадесетата-шестнадесетата си годишна възраст.

Друга личност остава при една хаотична обща представа, от която изход се търси постепенно, особено когато личността има някакви честолюбиви домогвания в бъдещата си кариера.

И. А. — Какво би казал за себе си?

Професор Арнаудов — Аз се развивах умствено и работех продуктивно най-малко до седемдесетгодишната си възраст, след което, мисля, е настъпил период на спокойно наблюдение и на правилно насочена разсъдъчност.

Книгата си «Психология на литературното творчество», която смятам за един от най-зрелите си научни трудове, е окончателно фиксирана в детайлите си през моята четиридесет, четиридесет и пета годишна възраст. Всички основни идеи, поддържани по-късно, тук са последователно получили вече окончателния си вид. Корекции могат да бъдат внесени по-късно върху детайли, но не и в основните концепции, които са добили вече своята плътност и сигурност.

И. А. — Тогава всичко най-солидно и трайно е било установено до твоята четиридесет и пет годишна възраст?

Професор Арнаудов. — С разширяването и вдълбочаването на житейския опит човек е зает до своята петдесетгодишна въз-

раст, когато всички изгледи за възможно развитие са очертани напълно. Мога да разширявам и да обяснявам идеите си, но рядко и да надхвърлям в някои точки равнището на умствените си напрежения.

При размисъл върху изминатия ми умствен път аз се убеждавам, че всичко плодоносно или относително оригинално у мен принадлежи на миналото и че настоящето в нищо не допринася вече в някоя сериозна точка за някаква нова насока на мисълта ми! Чувствувах вече бремето на годините си, когато вече бяха изминали седем десетилетия от живота ми. Задачата ми след тази дата е била да се задържа здраво на висотата на мисълта си, без да проявявам някаква опасна закъснялост в идеите си. В същност в сегашния момент аз се броя човек на миналото, а не на настоящето. Човек не може да върви в равна стъпка с по-късните поколения, когато са променени съществено основните условия на материалния ни бит и на духовните ни търсения. Не си правя някаква илюзия и съм станал твърде скромен в самомнението си. Аз вече продавам една минала стока, запазила някак своята стойност и своята необходимост.

Изобщо бих казал, че винаги оставам при спокойното скептично гледище, че ми стига съзнанието за изпълнен донякъде дълг, а също и нравственото удовлетворение, изпитвано тъй често, когато съм посвещавал дни и часове на любимия си труд. Нищо повече не съм желал, не съм очаквал «награда», излишна напълно при духовна работа, подсказана от чиста любов към знанието. Какво могат да мислят и извършат другите за мене, това е било тяхна работа, не моя, и това не ме е занимавало и смущавало.

И. А. — А в какво се изразява според теб безкористното изпълнение на дълга?

Професор Арнаудов. — Безкористно изпълнение на един дълг, нравствен героизъм от най-чиста проба наричам аз такава дейност, която не очаква бързо възмездие и слава и за която важи мисълта на великия Жан-Жак Русо, когато той характеризира оня благодетел на нацията, който «твори в своя век и е оценен едва през следващите».

И. А. — Научният труд винаги ли е бил твоето любимо занимание?

Проф. Арнаудов. — Не мога да отрека, че трудът, научният труд ми е бил винаги най-приятна употреба на времето и че трудолюбивата муза, за която говори Балзак, ме е вдъхновявала повече от всяко друго задължение или честолюбие, макар и те

да са били важен стимул за моята работа. Волтер казваше: «Най-добрият дар, който бог е дал на човека, е необходимостта да се работи.» В този смисъл и други видни писатели са провъзгласявали умствения труд като висша наслада или сигурно средство за избава от мрачен поглед върху живота. Някои благосклонни критици създадоха едва ли не легенда за моята работливост, съдейки по количеството на писаното от мен. Тук има голяма грешка, тъй като сам аз не виждам нищо особено в извършеното от мен, което да не е било догонвано от по-добри събратя у нас. Най-трудните проблеми на историята, на литературата, на психологията се решават сполучливо, ако се пристъпи към тях с усет за истината, с грижа за точно вникване, без предубеждения и страх от рискове, стига да е налице воля за изтрайване в мъчните ходове на наблюдения и обобщения, за понасяне на умората в работата и за отказ от разсейване в живота, тъй опасно за всекиго.

За мен е било нещо най-естествено и дори лесно да примирявам уморителната умствена работа в отдалечение от света с активна обществена дейност, когато е заговаряла гражданската ми съвест. Така аз съм се стремил към една по-пълна хармония на духовните си интереси.

И. А. — Следвал ли си някаква метода в своите многобройни проучвания?

Професор Арнаудов. — Старал съм се да вземам хората и нещата във всичките им достъпни за мен измерения, а не едностранчиво или тенденциозно. Търсел съм винаги истината, каквато и да бъде тя, и за миг не съм си позволявал да подправям факти и мнения в угода на една предвзета идея. Не скривам възгледите си, оценките си, предпочитанията си, без обаче да ги смесвам с реалните отношения и с мисли или чувства на дейци и писатели, предмет на характеристиките ми. Съзнателната обективност е била ръководна максима на проучванията ми, а не скриваното пристрастие или желанието ми да налагам някак личните си предубеждения.

И. А. — Имал ли си все пак някакъв определен компас в научните си търсения?

Професор Арнаудов. — Като компас в своите търсения и обяснения аз бях усвоил метода на прагматическа или психологическа закономерност. Отхвърлил всякаква чиста спекулация, несъобразила се с фактическия материал и с реалните съотношения и зависимости, аз исках да стоя на здравата почва на строгата научна критика, приемайки за истина само онова, което не търпи никакви възражения. И после мисълта ми бе насочена ви-

наги към наблюдения и обобщения, които свързват всичко частно, всичко изолирано наглед, всичко домашно или временно с големите проблеми на историческото и психологическото познание. Да постигна по-широки синтези и да дам композиции, които разполагат материала в систематична прегледност при съответния начин на излагане, задоволителен и за един по-изискан литературен вкус, бе един съществен постулат на научната ми съвест.

И. А. — Какво би казал за своя литературно-естетически подход към определен предмет на научно изследване?

Проф. Арнаудов: — Най-важното за мен е винаги да ми бъде ясно, да няма мъгла ни в главата, ни в израза ми. Всяка рефлексия, за да бъде тя схваната правилно и ясно от читателя, трябва да намери един конкретен израз. Аз например съм обигран във философията, но не оставам при философската мъгла и търся конкретния основен смисъл, способен да се внуши на читателя като едничка правилна концепция на дадена идея или на даден комплекс от факти. Винаги ми е била чужда мисълта да прибягвам до някаква мъгла в идеите, която да се силя да натрапвам на читателя. Ученик и последовател на Сент Бьов, аз съм се пазил от двустранно или тристранно тълкуване на фактите и да не ограничавам идеологически техния основен смисъл. Ето защо съм отбягвал систематически да бъда последовател на литературния историк Иполит Тен, който се стреми винаги да намери някаква формула, която включва голям брой факти, като се игнорира разнообразието на явления и причини в даден кръг обстоятелства. Още твърде рано аз свикнах да давам повече право на неговия идеологически противник Сент Бьов, този непримирим враг на тъмните общи идеи и на тесните идейни формулировки.

Струва ми се, че ако изобщо трябва да се търси някакво чуждо въздействие върху моя светоглед, то ще се намери по-скоро в умове като Сент Бьов, отколкото при Брюнетиер например. В основните си концепции по литературно-естетически или литературно-исторически въпроси аз съм ученик по-скоро на французите и на англичаните, отколкото на немците, като правя едно съществено изключение за естетиката на Гьоте, самият той смъртен враг на философската мъгла и на безпочвените хипотези. Но Гьоте подобно на Лесинг е изобщо нещо значително по-друго от литературните магнати на Германия през XVIII и XIX век.

И. А. — Как постигаш удивителната композиционна прегледност на своите произведения?

Проф. Арнаудов. — Всяка композиция на една моя книга е предварително добре обмислена, тъй като не съм пристъпвал към

писане, докато не ми бъдат напълно ясни всички външни и вътрешни моменти в развоя на дадената личност. Пишейки първите редове на увода си, аз имам пред вид цялото развитие на биографията и на литературната линия, за да зная какъв ще бъде и завършекът на цялостното ми изложение. Предварително ми е ясен целият план на книгата и това, което не е напълно установено, то се отнася само до по-голямото или по-малкото богатство на съдържанието по глави. Обикновено става нужда от разширението на една глава, ако обилният материал не може да бъде вместен изцяло в нея. Всякога за мен е била важна не само вътрешната линия на изложението, но и нейната, така да река, формално-външна страна с оглед към една естетика на плана, важна също тъй, както и сборът от наблюдения и изводи по отделни проблеми. Книгата трябва да бъде в моите очи наистина книга с органически строй, а не трупаница от факти и наблюдения без каквато и да било органическа връзка между тях.

Съчинение с твърде малък брой заглавия на отделните части ми се вижда винаги недостатъчно оформено за мисълта, въображението и вкуса на читателя. То ми прилича на една красива в общия си вид гора, в която не са прокарани пътища и без възвишения, които позволяват разнообразие на впечатленията. Да се движиш в един лес, където само на десетки километри има малки поляни, гдето вдъхваш свободен въздух, не е най-голямото щастие за туриста. Ако той може от време на време да се изкачва на някой връх и да обзре долините, към които се спуща, това е радост, която всеки пътешественик с поетически вкус желае да има.

Спомням си по този случай как Вазов, описвайки своите пътувания в недрата на Родопите, изпада в естетически екстаз, когато след дълги лутания в низините, без широк простор, изведнъж достига един връх, а именно връх Алабак, отгдето му се открива възхитителен поглед върху дългия изминат път и широката панорама на картината пред него. Такива естетически преживявания би могло да се има по същество на идеята и при четенето на книги с биографически или теоретически обилни сведения, неразпределени формално по отделни части.

Стремежът ми при по-значителни трудове е да изграждам всичко органически, като подчиня частното или епизодическото на общия план, на жизнено цялото и теоретически важното. Онова, което няма отношение към този план, което не води към някакво плодоносно принципно познание, не ме интересува освен пътем.

Оттук и волята или вкусът ми за мярка и форма на изложението. Безредието, хаотичното като противоположност на прегледното и ясното е нетърпимо за мен. Издържаната композиционно и стилово книга трябва да има не само научна убедителност, но и някаква художествена стойност.

И. А. — Как успяваше да примириш различните си интереси в няколко дисциплини на научното знание?

Професор Арнаудов. — Занимавам се с няколко дисциплини, защото всички те ми са драги и всички подбуждат ума ми към работа. Поред или успоредно аз навлизах в няколко царства на духа и знанието, които еднакво ме увличаха и завладяваха: славянската филология, сравнителното езикознание и индологията с ориенталистиката, фолклора, Българското възраждане и българската литература, сравнителната литературна история с литературната наука, философията с културната и религиозната история. Не бих могъл да кажа кое е първо и кое последно, понеже всички те вървяха успоредно и само по сила на вживяване и по специални изследвания имаше смяна в дисциплините и проблемите. Всички те остават за мен неделими въпреки надмощието на някои от тях в определени моменти на моята научна дейност.

У мен има някаква потребност от разнообразие, при което имам пред вид винаги по-значителни проблеми, владеещи мощно духа ми, без това да пречи на свободното движение на мислите ми, на наблюденията и обясненията ми. Аз като че ли не можех да тегля строги граници между филология, фолклористика, литературознание, философия, културно-религиозна история и други сродни области на знанието, станали хляб насъщи за духа ми и истинска морална потребност. Не следвах никакъв определен авторитет, макар да се зачитах с еднаква ревност и у Александър Веселовски, и у Гьоте, и у Шопенхауер и т. н. Всичката тази сложна игра на моята документация не ми пречеше да бъда единен и да овладявам всичко като нещо родствено за духа ми и необходимо както за образованието ми, така и за изследователската ми дейност. Бележа това, защото го чувствувам като индивидуален подход към нещата и като изява на една духовна широта, която ми позволяваше да минавам от най-общото към най-малкото, стига това да са реалности, способни да утвърдят скритото единство на светогледа им.

Учудвала ме е винаги стихийната ми наклонност да обхвана все по-широки литературни и научни проблеми, без да се плаша от възможността, че мога да не стигна до дъното на нещата, до дълбоките извори на литературното, а също тъй и на научното

вдъхновение. Нито когато работех в Германия и Франция, нито по-късно, аз не се чувствувах потиснат от огромния материал на моите проучвания. Интересът към единичните факти и въпроси се свързваше винаги с жаждата за едно по-систематично и всеобхватно тълкуване. Исках да схвана тайните на творческите извори в най-различни области и така редом с монографиите си върху отделни личности и епохи и частични насоки на творчеството и на научната мисъл у мен оставаше жива непоклатимата страст за най-общите принципи на творчеството в изкуството и в науката — специално в науката за културния ръст на човечеството и за усъвършенствуването на литературните търсения и постижения от древна Гърция до XVIII и XIX век, вековете на Гьоте и Пушкин. Написаното от мен в редица по-синтетични монографии би могло да послужи за доказателство на ревността ми за едно по-задълбочено и всестранно вникване в нещата, свързани с най-дълбоките извори на човешката мисъл. Моята «Психология на литературното творчество» е едно пряко указание за стремежа ми към разработка на един твърде значителен кръг от феномени на човешкото въображение или на човешката научна анализа или синтеза.

Ще отбележа още това като физиологически спътник на труда ми, че рядко съм изпитвал умора в работата си и никога досада. Всички обстоятелства на живота ми позволяваха да принадлежа на работата си с изключителна ревност, макар да плащах данък на моята склонност към приятелски връзки и на моята слабост към лица, които ми вдъхваха привързаност и дори увлечения.

И. А. — Как успяваш да дадеш винаги в научните си изследвания оценка за достиженията или заслугите на своите учители и предходници?

Професор Арнаудов. — Когато пристъпям към един труд, аз преглеждам основно всичко писано по предмета по-рано, за да не отварям отворена врата. Грижата ми е била да реша някоя важна обща проблема, като изтъкна някои основни гледища, оправдани с анализ на съответните факти и теории. Домогвал съм се винаги да зачитам постиженията на моите предходници, за да ги подкрепя там, гдето те улучват истината, и да ги допълня навсякъде с нови гледища, вземайки във внимание съответния сигурен материал. Разграничавайки рязко усвоените от други изследователи методи и постижения, аз съм имал честолюбието не да ги критикувам пристрастно, а да ги допълня с нови сигурни факти и с вниквания, които задълбочават познанието ни на съответния литературен и психологически материал.

За мен е било идеал да бъда критичен спрямо предишни теоретически опити и да ги коригирам със зачитане на заслугите, които са си спечелили моите предходници в дадената област на изследване. Никога не съм събарял авторитети по каприз да бъда на всяка цена оригинален и съм поставял на първи план домогвания, за да постигна истини в дадената област на наблюдения. Не съм надценявал субективно заслугите си за известни «обобщения» и съм поставял на преден план винаги теоретически и практически напълно оправдани убеждения или хипотези.

И. А. — Чувствувал ли си се някога разколебан в предаността си към научния труд?

Проф. Арнаудов. — Общо мога да кажа, че нищо не беше в състояние да ме отклони от избрания труд и че при научния труд най-малко съм могъл да мисля за кариера. Вълнувала ме е политиката, поглъщали са ме голяма любов и грижи в семейния ми живот, участвувах в живота на писателската среда като най-интимен приятел на писатели, като Пенчо Славейков, Яворов, Кирил Христов и други, държал съм сказки в провинцията на различни културни и културно-исторически теми и все пак имах винаги време за сериозен умствен труд. Не разбирах как могат някои пищещи братя, поети или учени, да казват, че нямали достатъчно време и че могли да направят повече от онова, което са дали. Смятал съм силите си някак неизчерпаеми — нещо, което, разбира се, не може да трае дълго време или цял живот.

И. А. — Лесно ли понасяше самотата на кабинетния учен?

Проф. Арнаудов. — Аз бих могъл да кажа като Бюфон, с когото иначе нямам основания да се меря: «Аз съм човек, който е прекарал тридесет години в кабинета си.» Кабинетът не е нито канцеларията на чиновника, гдето се стои по задължение, нито салонът на светския човек, гдето се търси удоволствие. Той е в известен смисъл обаче и едното, и другото, защото в него се стои по дълг, самоналожен дълг, и защото човек изпитва там една нравствена наслада от твърде особено естество: наслadата, че се работи нещо, че се правят наблюдения, които биха имали по-високо оправдание и по-трайно значение.

Трябва да кажа, че никога не съм споделял разбирането, че ученият трябва да бъде само кабинетен изследовател и преподавател, че с книгите и лекциите се изчерпват всичките му обществени прояви. Имало е и ще има винаги хора на научната мисъл, които не изпитват желание да напускат самотата си или тесния кръг на академическата дейност: това е въпрос на темперамент и на убеждения и всеки трябва да следва наклонности-

те си, без да си налага в разрез с тях задължения, които го отвличат от спокойния труд. Но имало е и ще има винаги учени от друг тип, както и писатели или художници, които не се затварят в лабораторията или ателието и не се предават с изключителна страст само на прякото си призвание. Не искам да кажа, че ученият или писателят трябва да правят непременно практическа политика. Все пак не е повредило на никой човек на научното или художественото творчество приобщаването му към живата обществена действителност, към културни и социални движения и почини, ако за това е имало вътрешен подтик, по-широка симпатия към народ и интелигенция, нужда от допълване на всичко съзерцателно и неподвижно в частния живот с нещо по-активно, с една отмора на духа в пряко общуване със средата, която го заобикаля, разбира и вдъхновява.

И. А. — На какво според теб трябва да служи истинската наука?

Проф. Арнаудов. — Истинската наука служи на истината и на живота. Какъвто и да бъде нейният предмет, тя трябва да има пряко отношение към жизнените потребности на народа, да оплодява неговия дух, да подпомага неговото развитие, да бъде полезна в най-широкия смисъл на думата. Наука, откъсната от умствените, нравствените и материалните нужди на дадена обществена среда, е наука ялова. Ако самият научен труд има своите специфични особености, не всякога достъпни за непосветените, резултатите на този труд могат и трябва да намерят своето приложение в разните клонове на общия културен напредък. В този смисъл и университетите и Академията на науките у нас се домогват да останат верни на задачите, които държавата им е определила още при самото им основаване.

И. А. — Кога направи първите си фолклористични записи?

Проф. Арнаудов. — Когато аз се вдадох в проучване по тази част, положението на научния работник беше твърде незавидно, понеже той трябваше да прави фолклористика покрай всичките си други задължения като чиновник, учител или какъв да е друг умствен работник, погълнат главно от непосредствената си практическа задача. Иван Шишманов, Йордан Иванов, Антон Стоилов, Димитър Матов, Кузман Шапкарев, Димитър Маринов и други техни колеги във фолклористиката вършеха всичко в часовете извън официалните си задължения. И за тяхна чест би трябвало да се каже, че те се оказаха достойни представители на научния труд, подготвили пътищата и методите за работа на своите по-късни последователи.

Лично аз навлязох в дадената област на проучвания като обикновен гимназиален учител. Но време за фолклористични записи и проучвания намирах винаги, когато ми се удаваше някаква благоприятна възможност. Така аз предприех четири по-сериозни обиколки, за да се занимая с народното творчество, и народно-битовата старина в Търновско, Югоизточна Тракия, Добруджа и долината на Горния Вардар (Тетовско). Материалите, които събирах така, допълваха твърде значително другата ми документация по същата линия и аз и сега се смятам в известен смисъл честит, че можах да докосна родната земя, за да се вслушам в поезията, в чувствата, в понятията на моите сънародници.

И. А. — Какво те е подтиквало към усилените ти и дългогодишни проучвания на българската възрожденска епоха?

Професор Арнаудов. — Мога да кажа, че това е било живият ми интерес за личности, нрави, идеи, в които се откроява българският дух, национално-характерното и исторически обусловеното на народа ни. Психологията на ръководните личности с таланта им в наука, литература, обществен живот и политически движения ме е привличала тъй силно, както и проявите на масовите чувства и дела на народа и на образованите му представители. Взаимната обусловеност тук може да бъде вярно доловена във всеки решителен момент от съдбата на народа ни и тъкмо тя трябва да бъде разбрана и оценена като нещо закономерно покрай всичко друго в дадена епоха, което иде от външни влияния и чужда намеса в историческия живот на всеки народ.

Монографиите ми върху Българското възраждане образуват в известен смисъл части от едно-едничко цяло. Макар и възникнали не в хронологическа последователност, макар и с неравномерен обем, в зависимост от материала и поставената задача във всеки том, те са проникнати от един и същ дух на научно търсене; издават една обща метода за установяване, свързване и осветление на фактите; говорят за еднакъв начин на излагане, съобразен със собствените възможности и домогвания.

Да бъда верен на истината и да изчерпвам материала, доколкото изворите и специалната цел позволяват; да долавям с еднакво внимание и важните подробности, и общата линия на събитията или на личните съдбини; да постигам една композиция, в която всичко стои в хармонична пропорция; да скъпя за живия интерес на читателя, който трябва да бъде приобщен към предмета по най-правилния път, без да угаждам на предубеждения в разрез със строгата истина: ето кои са били неизменните мотиви на уси-

лията ми в тази редица монографии, възникнали в течение на три десетилетия, 1922 — 1952 г.

И. А. — Не съжаляваш ли, че си дошъл твърде рано за българското литературознание?

Проф. Арнаудов. — Веднъж Фридрих Велики пише на Волтер: «Всичко за човека зависи от времето, когато идва на света. Макар че съм дошъл твърде рано, аз не съжалявам: видях Волтер, а ако не го виждам вече, аз го чета и той ми пише.»

За себе си бих казал: макар да съм дошъл твърде рано, аз бях щастлив да видя Вазов и да говоря с него, бях още повече щастлив да дружа с Яворов, с Йовков, с Кирил Христов, да преживея техните първи успехи и техните зрели постижения, да взема известно участие в техните усилия за признание, да почувствувам отблизо техния дух, тяхната творческа радост, техните разочарования и мъки всред едно общество, малко склонно да ги щади и цени справедливо.

И. А. — Винаги когато пишеш за личността на една голяма фигура в литературния живот, дори за Яворов или Кирил Христов например, които са ти били особено близки, се чувствува една дистанция, която ти поставяш между твореца и себе си. Как би обяснил това?

Проф. Арнаудов. — Но аз наистина имам реално чувство за тази дистанция. Яворов е творец, а аз критик от по-късна дата, много етажи по-долу.

Човек трябва да има самооценка, която не надхвърля реалностите в никоя точка. Известно чувство за лично достойнство трябва да има всеки, но това не означава в никой случай, че трябва човек да търси някак ревностно своето превъзходство дори ако то би било реално оправдано в известна мяра. Ревността на самокритиката не бива да слиза до едно недостойно самоунижение, равносилно на мнима скромност.

Всеки може да устоява своето право по достоен начин, намирайки подходящите термини за реалната си скромност.

И. А. — Защо за личната си кореспонденция ти не си отделял никога повече време?

Проф. Арнаудов. — Времето и енергията си аз харчех дълго за всякакви външни цели — за дружества, събрания, сказки, срещи, за всякакъв род услуги, свързани често с неприятности. Но само за кореспонденция аз бях по-малко в изкушение; едно, защото всяка интимност отдалеч, всяка слабост за саморазкриване изобщо ми беше неприятна, и, друго, защото тя ме откъсваше от непосредствената задача на деня, от писмената ми работа. Мне-

нието на Гьоте по тази точка дойде да ме освободи от скрупулите ми и от укорите на проф. Шишманов, които ми тежаха. «С отговаряне на писма, мисли големият ваймарец, nolens volens се отива към банкрут, затова трябва да се ограничим само със задоволяване на един или друг кредитор. Моята максима е: когато видя, че хората ми пишат само заради себе си и целят нещо лично, аз преставам да се занимавам с тях. Пишат ли ми обаче заради мен, съобщават ли ми нещо, което ме занимава и подтиква, тогава аз им отговарям. Ако вие, младите хора, знаехте колко ценно е времето, бихте го зачитали повече.»

Разбрал рано цената на времето, макар да робувах на дълга си да бъда полезен на другите, аз усвоих навика да пиша, колкото е възможно по-рядко, отговори и писма изобщо.

И. А. — Защо общуването с хора за теб е станало истинска потребност на духа?

Проф. Арнаудов. — Срещите с хора, с някои хора, с доста строго очертан кръг хора са били винаги за мен една школа, тъй необходима, както и книгите. Никога не престанах да търся контакт с хора, които мислят еднакво или различно от мен, защото имах нужда от един непрекъснат житейски и идеен опит. Аз имах обикновено някакви определени схващания върху проблеми на науката, на изкуствата и на социално-политическата действителност. Изучавах минали епохи у нас и в Европа, запознавах се по-основно с известни писатели и мислители, исках да изграждам винаги моето голямо верую върху реални факти и върху мнения или теории, които намирах в книгите на най-добрите автори. Целият този твърде сложен апарат от знания и възгледи исках обаче да сверя с текущата мисъл на моето време и на моето обкръжение. Мъчно намирах за жалост сродни сърца и умове, склонни да размишляват и да говорят по съществени въпроси на науката, изкуството и идейния живот на даден исторически момент.

Аз успях да се сближа с някои ценни хора, особено обществени дейци и изкуствоведи, които ми станаха необходимост, както и аз бях станал необходим за тях. Няма да посочвам сега имена, но се чувствам горд с това, че спечелих техните симпатии и тяхното доверие. Ние се оказахме взаимно необходими при това положение на търсен и желан приятел, аз изпитвах истинска радост, че мога да бъда в известна мяра необходим за другите. Винаги съм горял от тази жажда за общуване духовно и имах голямото щастие да бъда родствено духом необходим за хора като Йовков и Яворов например. Под знака на дружбата ми с тях протече

моята научна работа и тяхното творческо дело, последното от което беше често предмет на беседите ми с тях. Много по-късно, от десет години насам, аз се намерих в кръга на новите си приятели. Чувствувал съм се винаги прекомерно социално същество (зоон политикон), по дефиниция на Аристотел и тъй ще остана, докогато мога да дишам и да се радвам на благосклонност.

ПИСАТЕЛИ И УЧЕНИ — СЪВРЕМЕННИЦИ

Като повдигам въпроса за познати и близки на Михаил Арнаудов хора на науката и на изкуството, пожелах да зная впечатлението или спомените му за някои от тях, познати му по-отблизо. Броят им е голям. Нека се спрем на някои от тях, без да искам изчерпателни впечатления или по-дълги характеристики на лица, достойни за добра памет в поколенията.

И. А. — Нека поговорим за някои писатели, твои съвременници.

Проф. Арнаудов: — Да говоря за писателите като частни лица, за техния характер, техните наклонности, тяхното развитие през разни периоди, със смяната на настроения, чувства и умение, които не остават винаги тъждествени, а се менят според обстоятелствата и личните интереси, е задача твърде трудна по същество и с голяма отговорност, когато моите мнения и преценки биха станали обществено достояние. Трудностите и отговорностите в случая са толкова много, че само при една относителна сигурност и при силно развито чувство на самокритика мога да се реша с обсъждане на сложната задача. Колко мъчно е човек да бъде справедлив към другите, бих посочил с един-два примера.

Преди тридесет години излязоха в изданията на БАН «Спомените» на Добри Ганчев, познат на времето си публицист и автор на романи. Още тогава ми направи силно впечатление как този критик на обществени нрави и политически отношения съди дотолкова строго съвременниците си, че почти за никого от тях не говори със справедливост и обективност, достойни да бъдат признати от нас. Всички наши видни дейци от миналото той представи като непоправими роби на своите страсти, на своя егоизъм, на своето голямо самомнение, така че, ако му повярваме, би трябвало да загубим всеки респект към миналото. Едничкия, когото той преценява великодушно и с убеждение за правда в рисунъка, е Екзарх Йосиф, на когото е бил известно време личен секретар. Ганчев, който познава от най-близо интимния живот на екзарха,

намира, че главата на нашата църква е водил свят живот и не познава никакви пороци. Аз лично станах биограф на Екзарх Йосиф и отпечатах две книги за него, в които съм разкрил силата на духа и чистотата на убеждения и действия, но и за Екзарх Йосиф Добри Ганчев не спастря обвинението си, че той бил сребролюбец. Е добре. Фактите, както ние днес ги знаем документално, опровергават и това обвинение. В действителност екзархът е бил щедър благодетел и издържал лично най-способните, но бедни ученици българи, които са се учели в Цариград. Обвинението тук е тъй несъстоятелно, както е случай и при Априлов, когото младите българи в Одеса са обвинявали в скъперничество и егоистични подбуди при народополезните му почини. В моята биография на Априлов аз изтъквам какво благородство, каква широка благотворителност и какво безкористие в подбудите е криела неговата национално-просветна дейност. Повечето съвременници на видни наши дейци са били склонни да виждат главно отрицателните им черти. То се чувствува и днес.

Привел бих един пример, твърде поучителен, понеже можем всички да контролираме истината в случая. В четвърта книжка на Литературна мисъл от 1971 г. можем да прочетем едно любопитно интервю с познатия и високо талантлив писател Георги Караславов от Елка Константинова, което съдържа ценни сведения за творческия път на писателя. В края на интервюто Караславов говори със симпатия за Елин Пелин, забелязвайки, че не може да каже нищо особено за Йордан Йовков. Той буквално говори това: «От Йордан Йовков почти нямам впечатления. Знам, че не се интересуваше от съдбата на писателите, говореха за него, че е недостъпен, гледа всички отвисоко, не обича да разговаря с млади хора, държал се най-често студено. Нямаше у него отзивчивостта на Страшимиров. За почти всички останали писатели — мои съвременници, имам богати спомени.» Защо Караславов си е съставил такова крайно неблагоприятно мнение за един свой събрат по перо, който е оставил у всички свои близки най-добри впечатления със своята духовна чистота и своята любов към приятели и към народ, не ми е ясно.

Искам да кажа колко трудно е положението на човек, който иска да не изпада нито в ригоризъм — естетически или етически, нито в благодушие, което не вижда никакви недостатъци у хората, при склонност да изтъква само човешки ценното у даден автор. Никоя по-изпъкнала личност в нашия литературен, културно-обществен и политически живот не е предмет на една абсолютно установена преценка. Всичко в нашите мнения и присъди

крие нещо колебливо и повлияно от един или друг момент на нашите симпатии и антипатии при нашите условия. Да взема за пример една личност, която известно време ми беше твърде близка и за която повечето компетентни съдии проявиха или проявяват сега голяма благосклонност — Емануил Попдимитров. Той започна литературното си дело като лирик от най-чиста проба и като последовател на модния някога руски и френски символизъм. После той се еманципира от тази зависимост, мина към едно пореалистично изображение на живота, към лични признания, които говореха за най-благородни хуманитарни чувства и убеждения и накрай завърши като привърженик на социализма. Между това има един момент в неговото развитие, останал непознат за повечето критици или историци на делото му. В списание «Зидарски преглед», орган на масонското дружество в България, Емануил Попдимитров напечата една статия, озаглавена «Смъртта — необходима фаза на живота». С инициалите Ем. п. Д. той развива идеи, които не са нито особено оригинални, нито особено убедителни и които са отразени в поемата му «Преображение». Статията се приключва с изтъкване необходимостта да приема човек с «примирение» последния етап на живота си, понеже всичко криело дълбок смисъл, «което великият архитект на Вселената» е вложил в плана на битието. Тази статия е част от зигзага във философското и политическото развитие на автора, завършен с една политическа идеология, която изисква отказ от всеки мистицизъм и налага пряко участие в борбата за тържество на определен социален идеал. Каква може да бъде крайната преценка на това философско и литературно развитие? Очевидно поетът с тънка чувствителност и със силно развито въображение не може да се установи веднъж завинаги на едно единствено гледище и се влияе постоянно от вълните на общественото развитие, докоснали тъй или инак неговото лично битие.

И. А. — Как успя да се сближиш по-тясно с писателите?

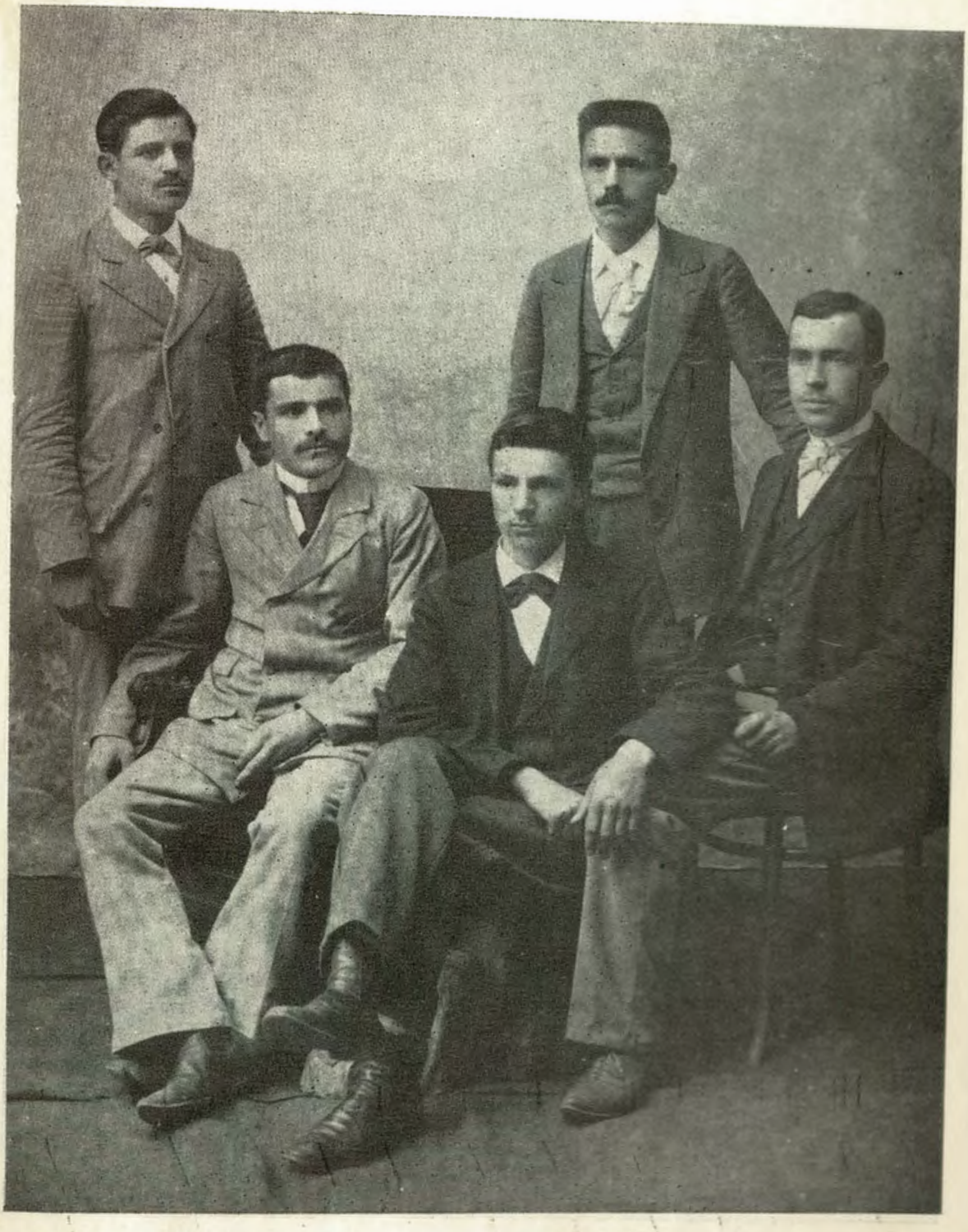
Проф. Арнаудов — За да имам що-годе по-често контакт с писателите, за чиято дружба скъпях много, от значение бяха две обстоятелства: първо, качеството ми на редактор на сп. «Българска мисъл», което започна да излиза в 1925 г., и, второ, качеството ми на председател на Съюза на българските писатели в течение на десет години. Този период от живота ми беше пребогат с усилия да бъда едновременно и човек на обществения живот, и човек на литературно-научния труд. Мъчно може да си представи човек какви усилия са били потребни, за да принадлежи паралелно на най-различни интереси и увлечения. Като

си помисля днес за този период от 20-те и 30-те години на нашия век, оставам изненадан, че съм могъл да овладея толкова разнообразни и противоречиви наклонности, мисли и връзки с приятели и познати.

Като редактор на «Българска мисъл» аз бях успял да привлека за сътрудници хора от най-различни обществени и литературни среди. Ето за пример година VII (1931 г.) на списанието. Тук като по-сериозни или значителни сътрудници се явяват Йовков («Приключенията на Гороломов»), Емануил Попдимитров («Стихотворения»), Орлин Василев (Разказ), Атанас Далчев («Есен»), Ангел Каралийчев (Разкази), Стилиян Чилингиров («Спомени за Вазов»), проф. Янко Тодоров («Етюд за Орфей»), проф. Гаврил Кацаров («Исторически очерк»), Асен Златаров («Опакото на цивилизацията»), философът Атанас Илиев («Интуиция и интелект»), проф. Стефан Младенов («Старобългарски и новобългарски език»), проф. Конс атантин Гълъбов (Есета) и т. н. и т. н. Колко трудно е да събере човек толкова хора за сътрудници, платени сравнително малко поради слабия интерес на широката публика към литературните списания изобщо. В Съюза на писателите членуваха личности с противоположни духовни качества и интереси, тъй като нямаше специални органи за едно или друго литературно или културно-обществено движение. Писателите поместваха своите творби, гдето биват поканени или гдето могат, без да се търси някакво съгласуване на личното мнение с принципните становища на съответното издание, доколкото въобще ги има. Без да се правят недостойни компромиси, писателите търсеха начин да проявят своите творчески сили, както могат и гдето могат. В историческия период, за който говоря, нашето общество стоеше под тежките впечатления от Първата световна война и пред грижите за утрешния ден на държава и народ, при тъмния социално-политически небосклон, надвиснал над Европа. Аз дружах, доколкото разпределението на времето ми позволяваше, с най-различни кръгове хора на науката, изкуството и литературата.

И. А. — Какво би казал за писателя Тодор Влайков?

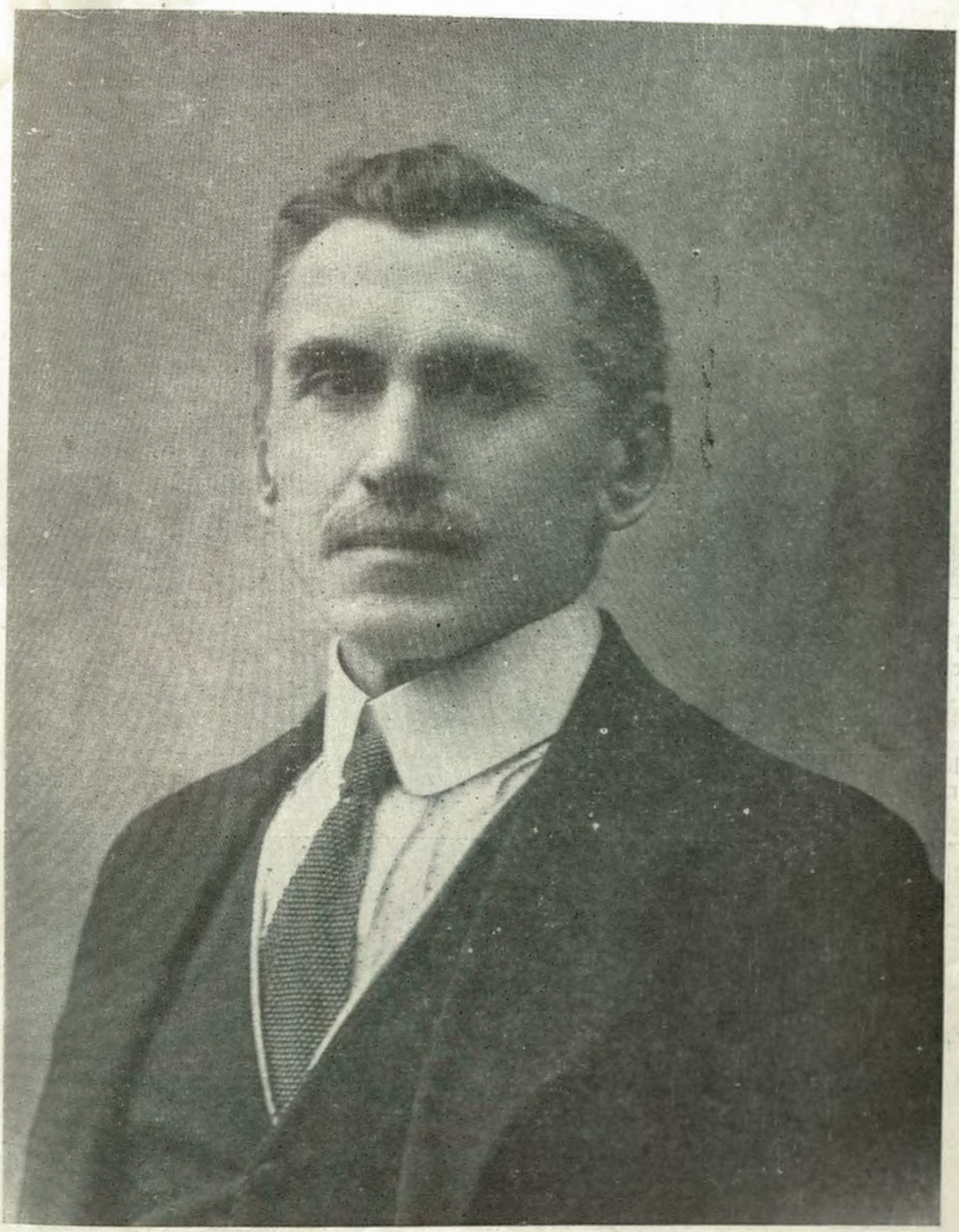
Проф. Арнаудов. — С Влайков се запознах в дома на д-р К. Кръстев по времето, когато написах нещо в сп. «Мисъл», и се срещах у д-р К. Кръстев със съседа му отвъд една ограда Тодор Влайков. У Влайков имаше две лица, които трудно се покриваха напълно. Той беше даровит писател, белетрист, който ни остави прекрасни битово-идилични картини, напоени с климата на доброто старо време. Но Влайков беше в същото време и политик

Михаил Арнаудов, студент в I курс на Филологическия факултет при Висшето училище—София, 1896 г. (седналият в средата) с приятелите си К. Грънчаров, Ив. Попов, Г. Пеев и Ст. Манчев

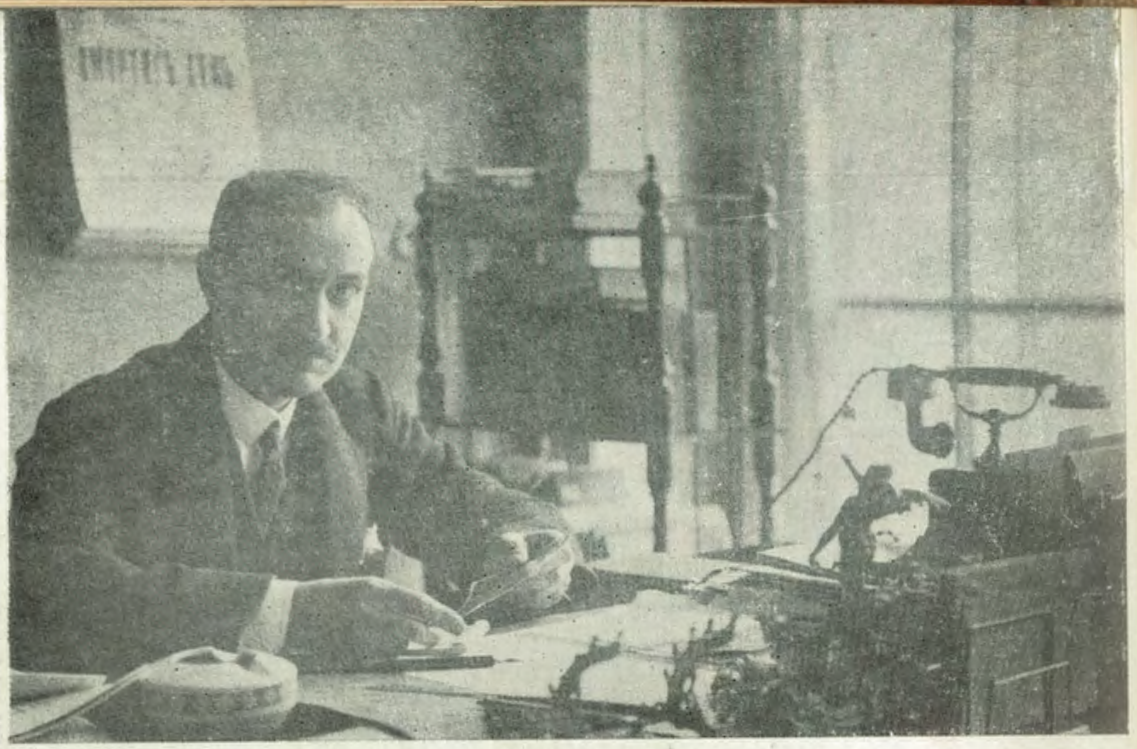
Михаил Арнаудов в 1905 г.

Професор Иван Шишманов. На посвещението се чете: «На моя любим духовен син и продължител»

Михаил Арнаудов със съпругата си Стефана Симидова в 1915 г.

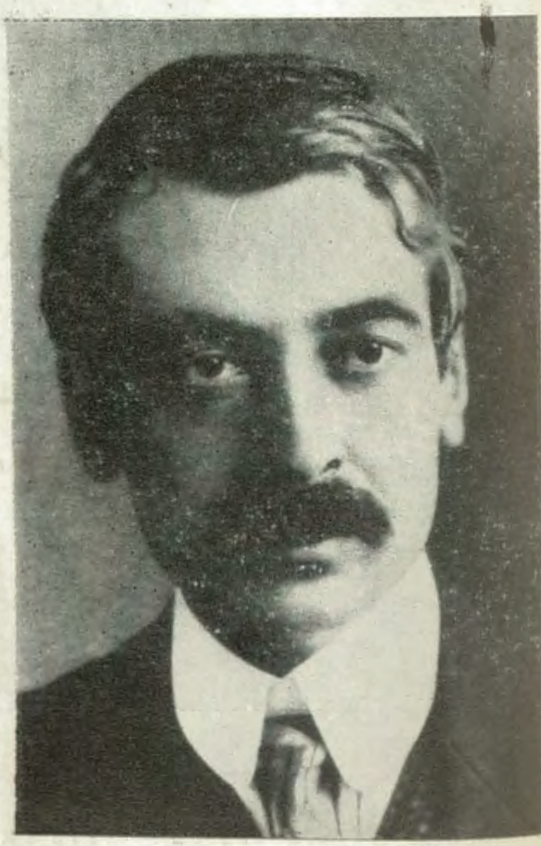

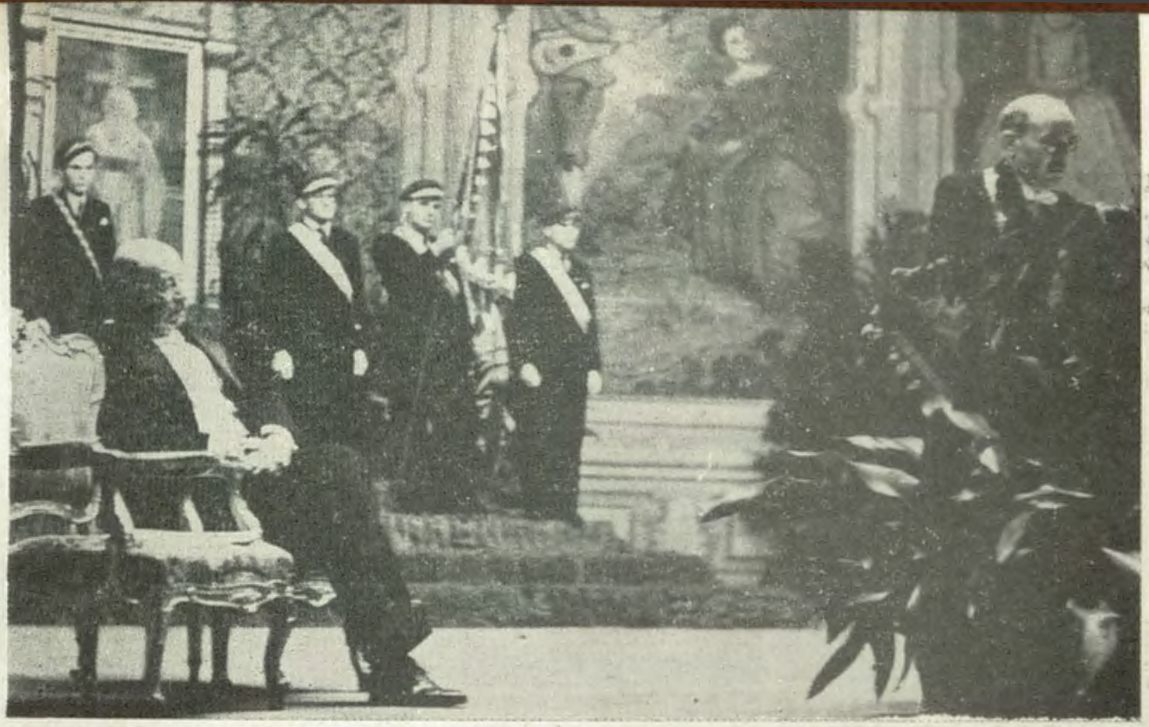
Професор Михаил Арнаудов, директор на Народния театър в 1926 г.

Йордан Йовков

Пейо Яворов

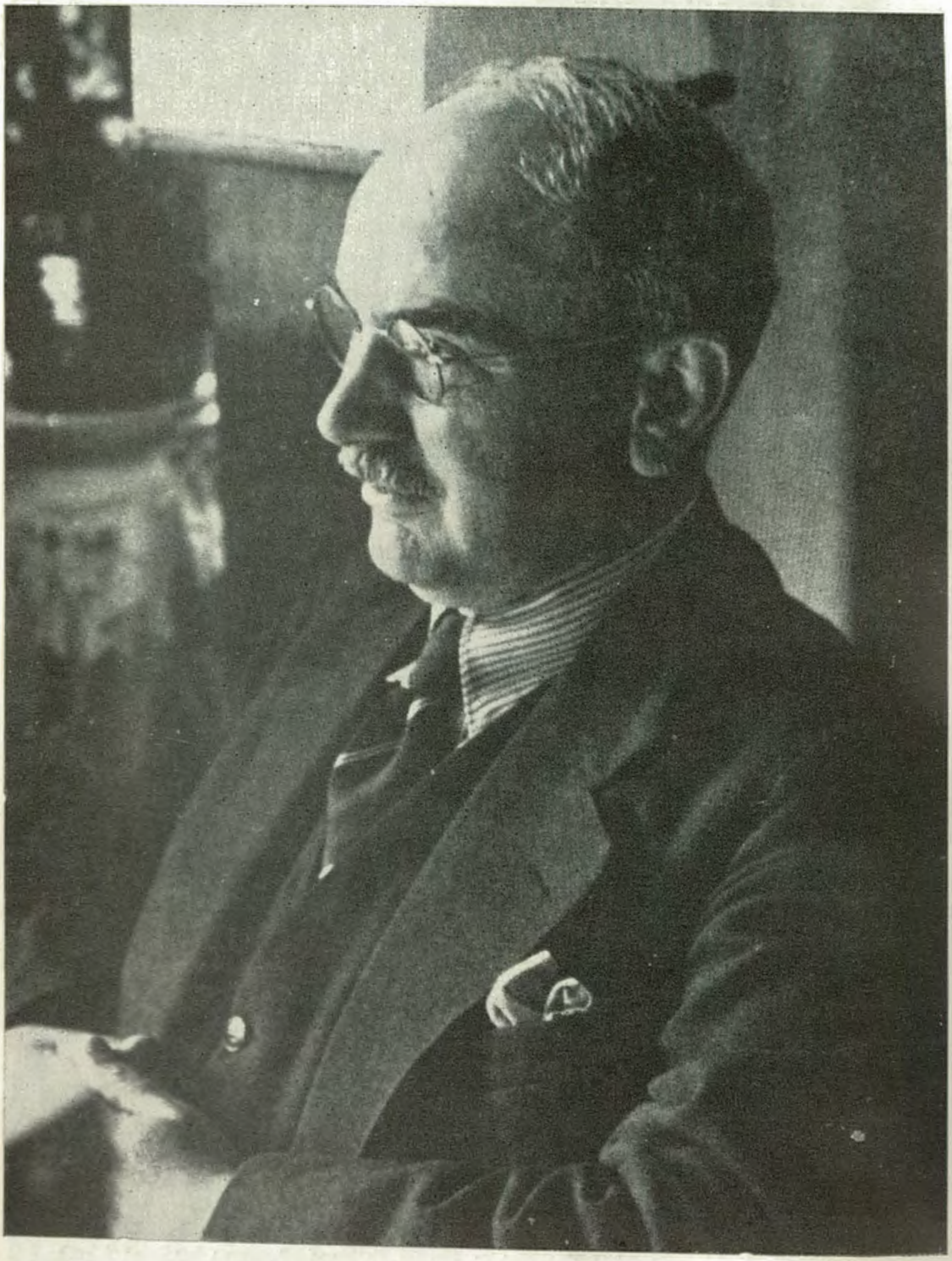
Професор Михаил Арнаудов, ректор на Софийския университет, чете своята академична реч в Народния театър. 8 декември 1935 г.

Пред родната къща на Иван Вазов (25 май 1939 г.). Проф. Д. Михалчев, проф. Андре Мазон и проф. М. Арнаудов

Михаил Арнаудов с децата си Асен, Златка и Петър

Академик Арнаудов в 1943 г.

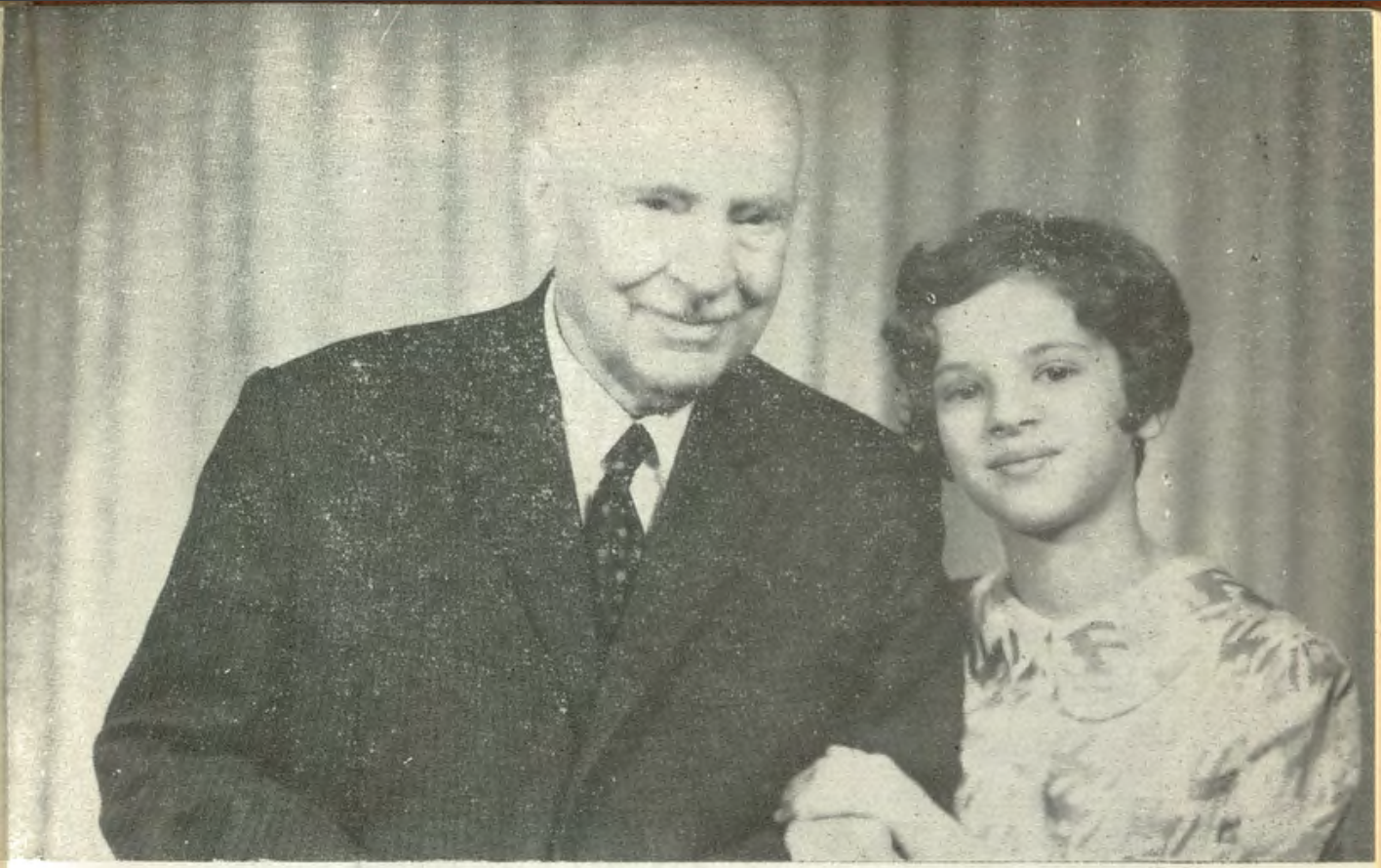
Михаил Арнаудов със съветските си приятели Берта Брайнина и Димитрий Димитриевич Благой

Академик Тодор Павлов връчва на академик Михаил Арнаудов ордена «Народна република България», първа степен, по случай деветдесетгодишнината му.

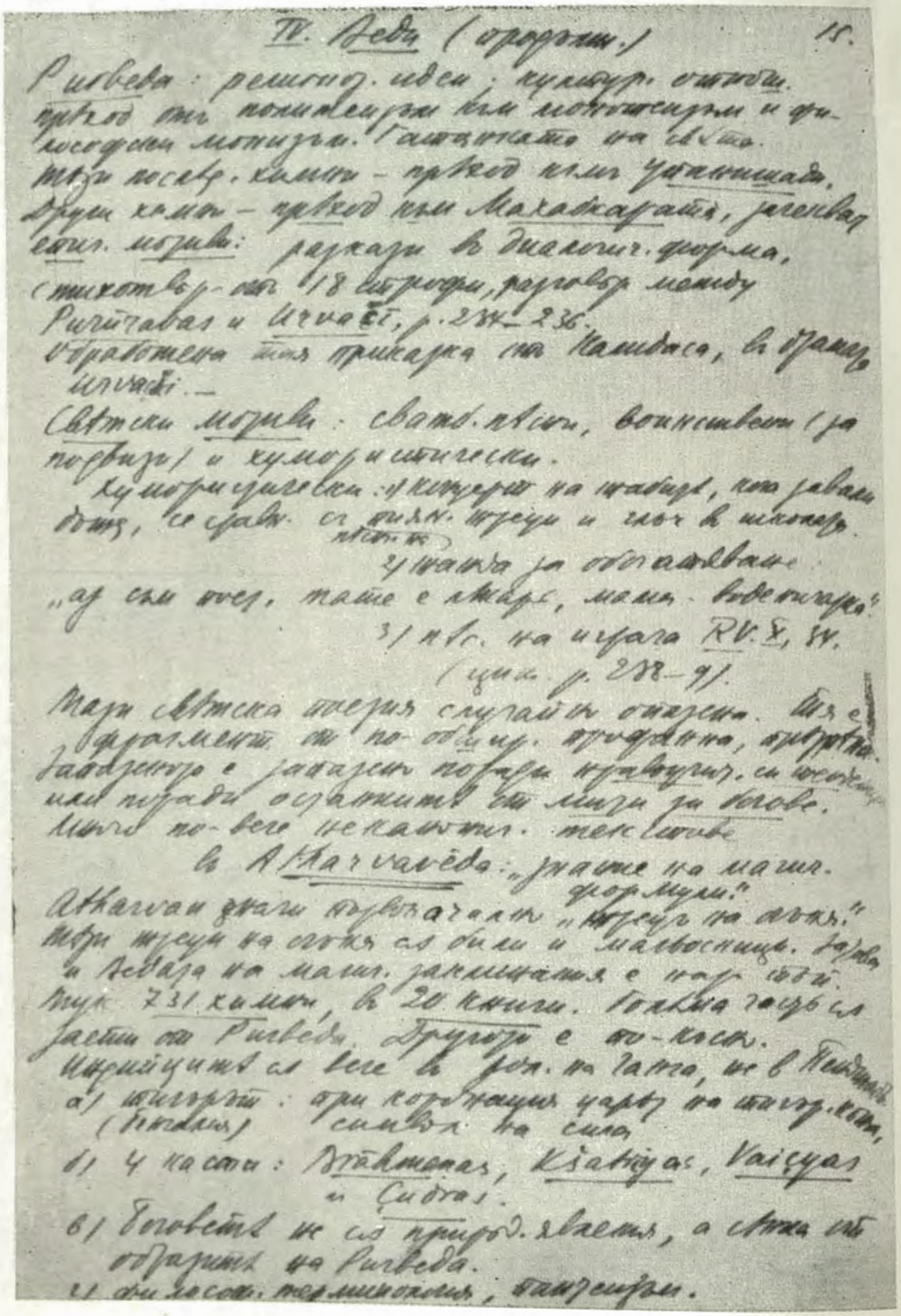
Академик Михаил Арнаудов в родния си град в 1970 г.

Академик Михаил Арнаудов с внучката си Олга.

Витрината на книжарницата на БАН, ул. «Раковски», София, с книги на академик Михаил Арнаудов (октомври 1968 г.)

IV. Веда (продълж.) 15.

Ригведа: религиозни идеи; културно отношение към покойниците или почитането и философски мотиви. Съдържанието на свещ. текст посвещ. химни – предмет или указващи. други химни – предмет или Махабхарата, религиозни мотиви: разкази в диалогична форма, стихотвор-ни 18 творби, разговор между Ригветавал и Ичваки, р. 234–236. обработена тема прикаска на Камбиса, в храма Ичваки. –

Светски мотиви: свещ. песни, войнствени (за победи) и хумористични.

Хумористични: „Игрецът на зарове, или завали боят, с срещ. от инд. игрец и глог в шапката. (инд. ж.)

Указва за обладаване.

„аз съм очер, тате е лекар, мама – воденичарка"

3/ нар. на играла RV. X, 34.

(цит. р. 238–9).

Най-светска теория случай на откриване. Из с драматични по-общи. произведения, открити благодарение е ранните открития. са посвещ. или играят осрамените от лицата за богове. много по-вече неканонич. текстове

в Атхарваведа: „указание на наши. формули."

Атхарвани имали двувалентни „игрец на зарове." Три игреца на сто са били и майсторище. Първа и Втора на наши. заемащата с нар. поет. 731 химни, в 20 книги. Голяма част от Ригведа. Другата е по-къса.

Индийците се деле на ген. на пълно, не в Ведите

а) игрецът: три корпорации урдо на игр. кости, (Индия) сметки на сила

б) 4 касти: Брахмани, Кшатрии, Вайшии и Сидра.

в) Богове не от природ. явления, а лица от обредите на Ригведа.

и философ. терминология, философия.

СБОРНИКЪ ЗА НАРОДНИ УМОТВОРЕНИЯ И НАРОДОПИСЪ
КНИГА XXXIV

КУКЕРИ И РУСАЛИИ
ВГРАДЕНА НЕВѢСТА

СТУДИИ ВЪРХУ БЪЛГАРСКИТѢ ОБРЕДИ И ЛЕГЕНДИ

ОТЪ

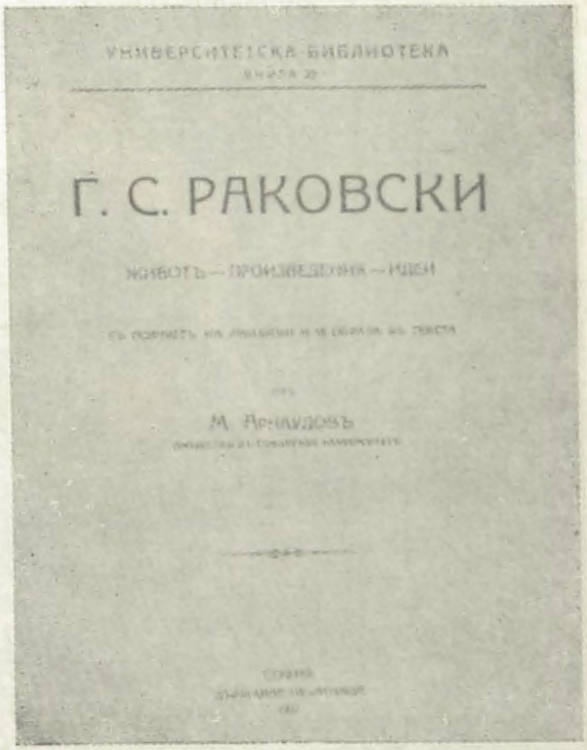
М. АРНАУДОВЪ

ПРОФЕСОРЪ ВЪ СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТЪ

СОФИЯ
ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА
1920

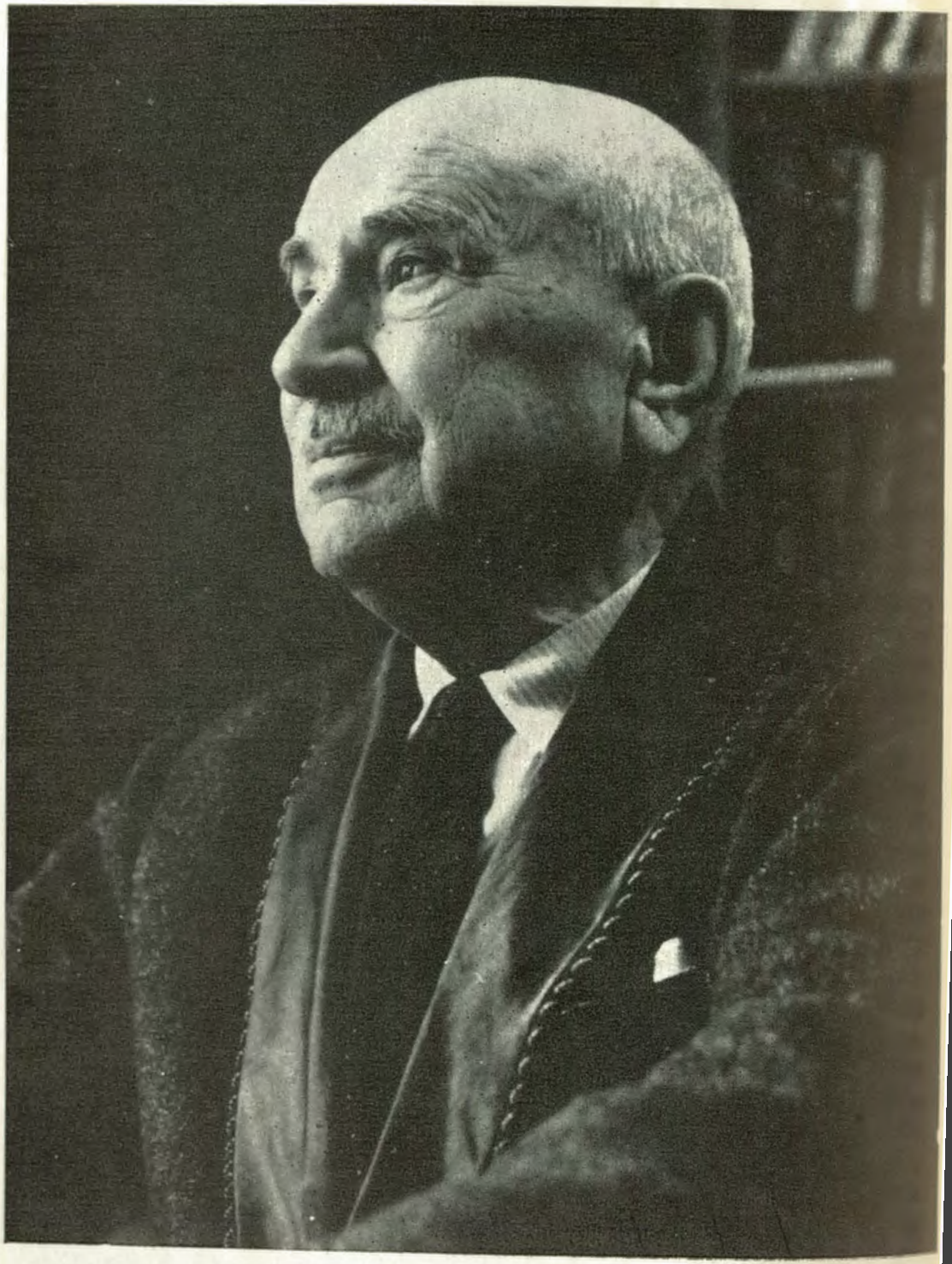
«Студии върху българските обреди и легенди». Първо издание 1920 г.

«Г. С. Раковски». Първо издание 1922 г.

«Психология на литературното творчество», 1931 г.

Академик Михаил Арнаудов в 1972 г.

от лагера на добре известния политически оратор Найден Цанов от Видин и на проф. Киров, вуйчо на Кирил Христов. Влайков рисуваше българския бит, доловен през очилата на благодушен и хрисим наблюдател, който по правило вижда преди всичко чистото и доброто в характери от народната среда. Знаменитата му повест «Дядовата Славчова унука» е една великолепна идилия, рисувана с вещо перо, но и с едно благодушие, което отхвърля всичко отрицателно в нравите и характерите.

Влайков белетристът беше постепенно изместен от Влайков политика и само след една дълга пауза той се завърна към литературата, за да създаде своите незаменимо увлекателни спомени. Като белетрист от този разред той прояви великолепна памет и постигна ясна и вещо очертана характеристика на личности и нрави от миналото. В духовния свят на Влайков надмощие имаше неговата любов към хората и неговата вяра в доброто начало. Външно взет, той правеше впечатление на хрисим, благ човек, който отбягва полемиката и вярва в тържеството на здравия разум и на доброто сърце. Политически той се изолира като член на една радикална партия, отцепила се от диктатурата на демократа Петко Каравелов, който, както е известно, не търпеше чужди мнения и като министър се налагаше безусловно на своите партийни другари и колеги министри в кабинета му.

И. А. — А за Стефан Костов?

Проф. Арнаудов. — Добре си спомням Стефан Костов, познатия комически автор, бивш директор на Етнографския музей и автор на пиеси, които някога не се ценяха високо. За разлика от толкова други мои приятели или добри познати, повечето от тях нервни хора, той беше въплътената флегма. Стефан Костов никога не се възбуждаше, никога не прибягваше до жестикулация, никога не се ядосваше и не обвиняваше като жертва на внезапна афектация. Снизходителен към човешките слабости и грешки, той вървеше спокойно по пътя си, по правило склонен за шеги, шегувайки се понякога със собствените си слабости. Като чиновник, а после и като директор на Етнографския музей, той се отплати на етнографията с няколко хубави студии върху отделни теми. Но, по-строго взето, науката не му лежеше особено на сърце. Главният му интерес беше насочен към нещо напълно несъвместимо с етнографията — към драмите и комедиите на френските автори, които той четеше най-усърдно и от които той извлече канона на драматично-театралното изкуство, прилаган тъй щастливо от него в собствените му комедии. Тези комедии имат голяма стойност като картина на обществените наши сла-

бости, било битови, било политически, и най-характерните типове са взети тук направо от живота и предадени живописно или психологически във всичката им правда, способна да буди опреснителен смях. Неоценен достатъчно по-рано, той намери истинско признание едва от двайсетина години насам. Ето също един тип на българско благородство, съвсем нетърсено от самия Костов и все пак изпъкващо с всичко по-възвишено и чисто в помисли и дела. Грубостта, суровостта, низостта на някои среди с големи претенции той не можеше да понася ни най-малко и бягаше от тях в мечтата за едно по-издигнато морално-етически българско общество.

В тази връзка аз си спомням за хора в театъра, за актьори като Христо Ганчев, Сава Огнянов, Кръстю Сарафов, Златина Недева, Теодорина Стойчева, Снежина и други даровити артисти на сцената, на които не липсваха черти от едно по-високо съзнание за дълг и от една воля да проявят симпатично-човешки своя вътрешен свят. Аз и съпругата ми бяхме особено близки с артистичната двойка Петър и Теодорина Стойчеви в течение на няколко години. Нещо от тази духовна връзка аз спасих после и в дружбата си с тяхната дъщеря Нина Стойчева, авторка на сполучливи пиеси за деца, у която особено биеха на очи за всички нейната голяма доброта и нейният вкус за най-чисти отношения с близките, без да се изпада в тъй обикнатото празнословие и злословие по адрес на околната среда.

И. А. — Запазил ли си спомен за Теодор Траянов?

Проф. Арнаудов. — Аз бях твърде близък с Людмил Стоянов, който по това време беше минал в лагера на символистите, а също и с Теодор Траянов, ярък застъпник на символизма в най-рискованата му насока.

Людмил Стоянов ме посещаваше често, особено в Своге, гдето идваше понякога със съпругата си Ева, а Траянов виждах по кафенетата или на разходка, придружаван често от близката си артистка Дюстабанова или от по-млади приятели и почитатели. Траянов бе живял дълго време във Виена като служебно лице в нашата легация там. Той беше близък с композитора Димитър Караджов, високо талантлив човек, когото смятах способен за големи постижения. Не бях виждал друг българин с такава солидна музикална култура и с дарование, което можеше да постигне признание и при чуждия свят. Неговата амбиция беше да постави оперите си не в България, а на Парижката сцена и в тази посока той беше направил постъпки, приети сериозно от съответните музикални учреждения. Една музикална пиеса той на-

писа по текст на Траянов. Когато по-късно той се завърна в България, неговият план беше да се построи една държавна оперна сграда. Планът му беше възприет от властта на земеделската управа тогава, но до някакъв резултат не се стигна поради неочакваната му смърт.

Но нека се върна към Траянов. След като си дойде от Виена в София, за да участвува във войната, той пожела по-късно да се върне отново във Виена на служба като културно аташе при нашата легация там. Аз се застъпих лично за неговото назначение пред министър Радославов и ходатайството ми беше уважено. След известно време Траянов отново се появи в София и този път той заживя някакъв бохемски живот с вечните намерения да прави поезия и драми и да засили реномето си на модерен автор. Неговите символистични стихотворения будеха удивление повече със странните мистични и екзотични образи и със словесното обилие на текста, което говореше повече за музикален усет, отколкото за яснота на чувства, мисли и блянове.

Когато по-късно станах директор на Народния театър, той поиска от мен да се застъпя за назначаването му като директор на операта. Репутацията му обаче не беше от естество да го препоръчам на компетентната власт, тъй като водеше странен живот на някакъв лунатик и на безгрижие за каквато и да било отговорност. Скиташе и дене, и нощ по разходки из парковете, придружен от млади хора, които го смятаха за голям поет и пишеха хвалебни статии за него. Понеже аз не му дадох никакво съдействие за назначаване в театъра, той ме намрази дотолкова, щото стана мой зъл клеветник, когато аз трябваше да очистя театъра от някои слаби артисти, или да предложа за пенсиониране при най-изгодни условия на артисти с истински достойнства, които не можеха да се подвизават повече на сцената и трябваше да се търсят кредити за техните достойни заместници като Трендафилов и Иван Димов. Тук не е място да се говори за моята кратковременна дейност като директор на Народния театър и за добрите ми чувства и връзки с артисти като Кръстьо Сарафов и Огнянов, с главния режисьор Масалитинов и с драматическия секретар Николай Лилиев. Траянов участвуваше дейно в услуга на журналисти, които ме клеветяха безскрупулно и без основание, бидейки насъсквани отвън.

И. А. — А за поета Николай Лилиев?

Проф. Арнаудов. — За Николай Лилиев би могло да се каже това, което казва в XVIII век Дидро по повод на поезията на един ловък, но студен версификатор, Сент Ламбер. Когато някой

изтъквал таланта на поета, проницателният критик от епохата на Волтер и Русо забелязва: «Това, което му липсва, то е душа, която се измъчва; то е страстен дух, живо и кипящо въображение, лира с повече струни; неговата ги няма достатъчно. . . О, каква рядкост е големият поет!»

И. А. — Творчеството на Георги Стаматов успя ли да привлече вниманието на образованото общество?

Проф. Арнаудов. — Какво значи собствено образовано общество? За какво равнище на умственото развитие и на социалното възпитание можем да говорим у нас за онова време и за по-късно дори. Волтер забелязва веднъж кратко и духовито, с иронично в основата си мнение: «Мислещият човешки род, това ще рече една стохилядна част от човешкия род.» У Беркли, английския философ, бях прочел някога мисълта: «Малцина мислят, но всички имат мнение.» Опасно е за едно общество, когато всеки чел — не дочел, мислил — недомислил нещо, се одързостява да има възгледи върху нещата и да се перчи с тях, не признавайки никакви авторитети. Това положение крие големи опасности за духовния и социалния развой на дадено общество в определена фаза на неговото умствено съзряване. Трябва да правим разлика между две основни насоки на философско-социалната диагноза за даден народ или дадена обществена среда. На една страна стои песимизмът, на друга оптимизмът в своите най-рязко изразени особености. Вазов, на когото никога не е липсвал здрав смисъл и който е овладявал мъжествено капризите на своето въображение и непримиримостта на някои противоречиви възгледи, можеше да бъде понякога силно песимистически и саркастически настроен и да бичува в стихове и проза недъзите на своята среда, нравствените падения и грозотата на егоизма у отделни личности или в тясно ограничени среди. Но в дъното на душата си и при спокойна мисъл той застава винаги на позициите на оптимизма, на критически обоснования оптимизъм, доказателства за който той търси било в миналото, било в настоящето на народа си. В най-критически часове на политическото положение у нас той съумя да се освободи от резкостта на отрицателните преценки и да подири доброто, положителното, обещаващото в чувства и мисли на най-добрите си съвременници.

У белетриста Георги Стаматов имаме пример за остро очертан и непримирим песимизъм, както и пример за великодушие, снизходителност и любов към човека, към българина у народа намираме у Влайков или у Йовков, без да се отрича голямото различие тук на мисли, чувства и идеали. Влайков е консервативно

настроен и превъзхитен дори от българина и българката, както ги е познал през призмата на своята вяра в доброто при наблюдението си в Пирдопско. Йовков е далеч не тъй примирителен спрямо недъзите на обществото, на народа, наблюдавано в родния му край — Жеравненско, и на север в Добруджа, гдето той е дълги години учител, при най-тесен контакт с околната среда. Познавайки добре упадъчните явления в политическия и обществения живот на Запад, той е склонен да подчертава с радост добродетелите на българина, неговата вродена хуманност, неговата чистота в семейния живот, неговата склонност към добротворство и милост.

Връщайки се към белетриста Стаматов, трябва да кажа, че този юрист по образование и начетен човек гледаше на обкръжението си през една тъмна призма и разкриваше навсякъде проявите на див егоизъм, на омраза, на насилие, бидейки склонен да прояви съчувствие, дори състрадание само към майката. С тази крайно едностранчива преценка на българските условия той ми напомня неволно един свой съвременник във Франция, а именно Мартен Роже дю Гар, високо ценен романист. Този автор, наследник на Балзак и на Зола, отива твърде далеч в своето отрицание на човешките достойнства у французина. Той е убеден, философски погледнато, че всички хора са подчинени на инстинктите си, прикривайки ги хитро под маската на някакви добродетели. Когато описва селото например в романа си «Стара Франция», той намира, че голямото мнозинство селяни са озлобени лъжци и жестоки в своите нрави хора. Нужно е според него, както изтъква това Андре Моруа в един очерк за Дю Гар, «хилядолетно развитие, за да бъде преодоляна всичката сурова първобитност на човека». Оттук и заключението за днешното състояние на обществото. Според дю Гар животът няма никакъв смисъл и всичкото е там да се стремим да бъдем по-малко нещастни в своето мимолетно съществуване. Няма да кажа, че Дю Гар е ненормален при този род абсолютно отрицание на всяка добродетел и милост и на всеки положителен идеал, на всяка вяра във възвишеното на човешката душа.

Ако нищо не ме лъже в моите наблюдения и в моите чувства, светът съвсем не е тъй лош и тъй противен, както го рисува Дю Гар, бих рекъл дори, че, процентно взето, човекът е повече добър, отколкото лош, че всичко възвишено на духа е достъпно за хилядно и хилядно мнозинство. Как иначе бихме могли да си мислим поддържането на толкова морални, интелектуални и художествени ценности, каквито бележи и новото време. Място за

оптимизъм има, като смятаме, че заветите на Гьоте, на Пушкин, на романтици и реалисти от XIX век не са загубили нищо от своята действена сила и че днес е възможно едно изкуство на словото, на тоновете, на мрамора, на багрите, което продължава щастливо най-добрите традиции на миналото, при оригиналност на вдъхновението, каквато проличава у някои писатели, композитори и друг вид художници. Не, място за жива вяра и силни прояви на енергията в изява на доброто начало има достатъчно за всекиго, който преценява по-спокойно и по-радостно живота около себе си.

И. А. — А за сътрудника на списание «Българска мисъл» Асен Златаров?

Проф. Арнаудов. — Един от най-милите ми и симпатични приятели беше доцентът по химия Асен Златаров. Душа открита и прямолинейна, незаменим по сила на вдъхновението си оратор, той успя да държи стотици речи из България по въпроси на естествознанието и на обществената съвест. Нямало е според мен по-красноречив оратор между писателите от Асен Златаров, съчетал вдъхновението на оратор със съвестта на учения и на безстрашния общественик. Искрен в убежденията си, красноречив в най-висока степен, той печелеше навред симпатиите и беше едва ли не кумир на младежи и девойки, жадни да се възхищават от красивото живо слово, когато негови герои бяха личности като Асен Златаров.

Асен не се радваше на благоразположение от страна на учените химици, които смятаха за слабост и откъсване от пряката си задача хора на науката, изневерили като че ли на строгото си професорско призвание и заловили се да ръководят общественото мнение по въпроси, чужди на чистата наука. Асен не направи кариера като професор. В паметта на поколенията той ще запази името си на вдъхновен поклонник на обществената правда и на преден апостол на научната пропаганда. Характерът на Асен с всичко открито и честно на помислите будеше уважение и дори преклонение у по-младото поколение просветени българи.

Тъй като стана дума за второто поколение български учени, проявили се като преподаватели в Университета, не мога да не спомена особено две имена на професори с научни достойнства и с характер, който вдъхва най-чисти приятелски чувства. Думата ми е за географа Атанас Иширков и историка Гаврил Кацаров.

Първият беше невероятно мил и добродушен приятел, с най-привлекателна външност и с нрави и понятия, които вдъхваха

жива преданост. Той издигна нашата география на твърде високо равнище и спечели със своите многобройни изследвания почитатели дори в чуждите научни среди. Същото мнение имах винаги и за неговия колега Гаврил Кацаров, професор по древна история, който бе получил образованието си в Лайпцигския университет. Роден в Копривщица, той запазваше нещо от битовата психика на своите съграждани, особено като историограф на българското минало и отличен познавач на древнокласическия свят. Негова дъщеря е многозаслужилата наша етнографка Райна Кацарова, която е запазила в нрава си и в научното си усърдие всички найценни качества на своя бележит баща.

И. А. — А за литературния критик Александър Дзивгов?

Проф. Арнаудов. — Дзивгов напечата една студия върху моето литературно дело, като ме сравняваше с големия френски критик Емил Фаге, приписвайки ми щедро достойнства, които едва ли бих приел като съобразни със строгата истина. Той имаше амбицията да бъде независим, строг общественик и в това си качество повтаряше лозунга на Зола «Аз обвинявам». Дзивгов написа една остра статия против адвокат, злоупотребил със средствата на някои участници в съдебно дело. Съдиите успяха да осъдят добросъвестния и откровен общественик. Така Дзивгов трябваше да бъде пратен в затвора, гдето между другото се разви и една гръдна болест у него, от която неочаквано почина.

Оплакан беше той от цялото самостойно в мненията си общество и от независимите писатели. Дзивгов беше чиста и възторжена душа, поклонник на честните и смели мислители, чийто авторитет тежеше в борбата за създаване на здраво обществено мнение.

И. А. — Какво би казал за поетите Асен Разцветников и Николай Ракитин?

Проф. Арнаудов. — Асен Разцветников, несъмнено даровит, беше малко чудак. Боеше се много от шума на улицата и търсеше квартири в странични квартали на София, гдето никакъв шум не можеше да смути спокойствието му.

Ракитин беше поет с истинско дарование. Стиховете му разкриват повече възторга му от природата, отколкото наблюденията му върху хората. Крайно чувствителна натура, той не можа да понесе един несправедлив укор за поведението си като надзирател на паметниците от войната около Плевен и тури край на живота си, без да дочака една сигурна вече оправдателна присъда.

И. А. — А за белетриста Георги Караславов?

Проф. Арнаудов. — За Георги Караславов аз имам високо мнение и смятам творчеството му най-даровитото и трайно изображение на провинциалния бит в Тракийско. И в другите литературни жанрове той притежава същата висока дарба и работите му ще останат типично представителни за литературното ни развитие от определен период. Като наблюдател и разказвач той има най-ценни качества, които рязко го отделят от неговите събратя по време и поглед върху живота.

И. А. — За професора по история Александър Бурмов, с когото си водил интересна преписка?

Проф. Арнаудов. — Известно време бях твърде близък с Александър Бурмов. Имах възможност да му осигуря някакъв доход като критик и мемоарист и го ценях високо за дарбите му като историограф на Българското възраждане. Един негов труд върху изграждането и идеологията на българското революционно движение преди Освобождението му осигурява добро име като верен изобразител на политическия момент у нас непосредствено преди 1878 година. Той си замина твърде рано, преди да създаде научни трудове, за които разполагаше с подбран материал и с несъмнена дарба.

И. А. — За добрия си приятел професор Бойчо Бойчев какво би казал?

Проф. Арнаудов. — С д-р Бойчев дружа от дълго време. Той е идвал неведнъж у мен, аз съм ходил у него било в ИСУЛ, гдето той работеше служебно, било в дома му на улица «Раковски». Любопитното беше, че в разговорите ни рядко ставаше дума за медицина или болести и че най-често мнения, размисли, чувства, пожелания вървяха по линията на широката житейска философия или на научното познание. Бойчев се интересуваше не само от ръста на научната мисъл и от по-новите големи открития в областта на положителните науки, но и от литературата, българска и чужда, за която той имаше силно развит усет. Той ми говореше за най-новия си прочит и искаше да знае моето мнение за автори и книги. Любима тема на беседите ни бяха по-общи културни и етически проблеми, тъй като и той като мен искаше да обоснове смисъла на живота чрез общия ход на човешката мисъл и на човешкото нравствено-хуманно развитие. Той имаше свое лично схващане по този род проблематика и ние се схождахме твърде често в размислите и в предвижданията си по тази точка. Особеното у него беше онова духовно благородство, което лъхаше от всичките му наблюдения, от всичките му пожелания за ръста на истинската човещина, на истинската хуманност у нас и

по света. Това беше оня естествен благороден дух у него, който нямаше нищо общо с расовия аристократизъм и който го издигаше над равнището на неговата лекарска среда. Във всичко, което можех да наблюдавам и чувам при него, личеше оная искрена чиста простота, присъща само на големите духове; личеше една непредвзетост, лишена от всяка сянка на суета; изпъкваше един ум, чиято мисъл беше винаги обагрена от чувство на истинско хуманно достойнство.

Повтори се тук и получи ново потвърждение на мисълта ми, че благородството в духовно-морален смисъл може да се срещне на всяко обществено стъпало и че такива умове и сърца могат да се наблюдават и високо, и ниско в обществените разслоения. Винаги съм смятал Вазов или Яворов за чисти аристократи по дух и воля за обществено служене, както съм виждал дълбоки следи от подобно благородство и у хора от народа, срещани от мен при фолклорните ми екскурзии из България. Какви умни лица, какви красиви души съм имал случай да виждам и да се възхищавам от тях, но и каква мъка съм изпитвал, когато без време са отминували във вечността някои най-даровити личности, като Йовков например, за да не говоря за високо способни личности извън литературната среда.

И. А. — За писателя Димитър Осинин?

Проф. Арнаудов. — Като стане дума за мои колеги от бранша по фолклора, аз ще поставя на твърде видно място писателя Димитър Осинин. Този скромен и затворен в себе си автор прояви изключителни дарби като пътеписец, наследил възторзите на Алеко Константинов, и като лирик с искрени сърдечни изживявания и с правилен поглед върху живота на нашите културни среди. Все по-затворен в себе си, Осинин като че ли не намери достойна и правилна оценка било за своята идейна лирика, било за своите забележително ценни пътни бележки за България. Като фолклорист той прояви тънка наблюдателност върху нашата народна лирика и народни балади, както това се вижда особено от отделната му книга върху някои главни мотиви в българската народна поезия.

И. А. — А за поета Георги Джагаров?

Проф. Арнаудов. — Георги Джагаров е за мен даровита личност. В лирика и драма той бележи с произведенията си един важен момент в развоя на литературата ни от ново време. Лириката му изтича от най-чист извор и свидетелствува между друго за темперамент и дарби от най-добра проба.

Особено симпатичен ми е той с мекостта на характера си и с

искреността на признанията си върху въпроси на литературата и на живота.

ЛИТЕРАТУРНИ БЕСЕДИ

И. А. — Установени ли са със сигурност пределите на Българското възраждане?

Проф. Арнаудов. — Това е една епоха, чиито предели още не са установени точно. По-добре сме при въпроса за съдържанието на тази епоха, за идеите и за бележитите индивидуалности, които дават насока на общонародното раздвижване. Ако е дума за наченките на Българското възраждане, трябва да се каже, че те са били различно схващани от разни изследователи в течение на близо един век. Отначало между самите предни дейци на Възраждането ни от първата половина на XIX век беше тацитно усвоено мнението, че начало на духовното, културното и политическото движение се полага от дейци като Неофит Рилски, Неофит Бозвели и други някои техни съдеятели, които смятаха, че новото течение се дължи на турските реформи от 1839 година и на проникването между българите на европейските идеи за правда и свободи на народите в Югоизточна Европа. Частно Априлов държеше много на първото условие, при което той не пропускаше да изтъкне грамадния подем на българския дух под влиянието на Венелиновите книги, особено на книгата му «Древные и нынешные болгаре» от 1829 година.

Моето лично мнение е, че Априлов е в известно отношение правилно ориентиран върху факторите на Българското възраждане, но че забравяше един период в нашата нова история през XVII и XVIII век, когато всред българската интелигенция на времето се усвоиха идеите за достойнството и честта на народа ни, потъпкани от османското насилие. В този смисъл не е абсолютно прав и Марин Дринов, когато в 1872 г. публикува статията си за Паисий Хилендарски. Дринов разбра правилно значението на Паисиевата история от 1762 година, но не дооцени достатъчно неговите предтечи в лицето на Жефарович, Партений Павлович и други образовани българи, усвоили вярата в необходимостта от разпалване на българския патриотически дух и от създаване на национална книжнина на съвременен език. Ако безусловно е необходимо да теглим рязка граница мужду българското средновековие и делото на Паисий, тази граница трябва да се отмести малко по-рано, когато работят някои предтечи на Паисий, като

например Йосиф Брадати, у който е живо съзнанието за необходимостта от скъсване с робската зависимост и със схоластиката на килийното обучение. Но да се говори за някакъв предренесанс, който би означавал решителна реакция срещу средновековния дух, би било залитане назад, без особено обосновано гледище.

Все пак Паисий остава за нас най-решителният индивидуален почин на един свободен български дух, какъвто с това измерение не се вестява по-рано, не се вестява и доста време по-късно въпреки Софроний и някои дамаскинари от XVIII и началото на XIX век. Имаме в лицето на Паисий един дълбок национален патос, едно прозрение в бъдещето, които с подобна сила се появяват едва у Априлов и Неофит Бозвели. Емоционално-интелектуалният патос на Паисий намира истинския широк отглас едва след основаването на Габровското училище от Априлов през 1835 г. и проповедта на Бозвели в Цариград, с която започва широкият поток на българския възрожденски патриотизъм. По този въпрос аз съм се изказал особено ясно и сбито в книгите си за Паисий Хилендарски, Неофит Бозвели и Априлов. Необходимо е тук освобождение от един тесногръд догматизъм, за да се схване по-отчетливо сложната картина на възрожденските почини в различни посоки. Една по-голяма широта на погледа и едно по-тънко вникване в подчертано-индивидуалните и обществено-колективните прозрения трябва да ни ръководи винаги при разглеждане на въпроса за произхода и развоя на Българския ренесанс. Трябва изрично да отбележа, че не е налице никаква външна или вътрешна връзка между Италиански ренесанс, между XIV и XVI век, и българското сходно по име раздвижване на българския дух много по-късно. Ако западният ренесанс означава възстановяване на връзките с античното наследство в науката и изкуствата, у нас може да се говори само за един твърде ограничен по влияние спомен от държавното и политическото развитие на България преди турското завоевание. Разликата тук по същество и по нюанси на духовния преврат е твърде голяма, за да не бъде тя пренебрегвана в угода на повърхностни сравнения.

Задачата на историка, който рисува епохата на Раковски, Левски и Каравелов, е не да се надсмее на наивната вяра на тези велики българи, а да разкрие причините, поради които техните идеали не намериха здрава опора в реалните политико-социални условия на Близкия Изток. Исторически напълно оправдана е една адмирация за високия национален дух на борците, без да се прави една неуместна вече критика на техните теории, илюзии и грешки. В тези илюзии и грешки има едно вътрешно духовно и

етическо величие, което е правилно оценено от Вазов в неговата «Епопея на забравените». Историкът не прави поезия, а наука и трябва да запази здрав усет за реалностите, за възможностите на идеални лични усилия за възвисяване на нацията.

Важното е да се установи, че най-видните дейци на Възраждането са действували с едно остро чувство за отговорност пред бъдещето и с едно себеотрицание, което отхвърля тясно егоистичните прояви, доколкото ги е имало в известни случаи. Мъдростта на историка се състои в това да долови същината на импулсите, които движат една борба с широк размах и с големи последствия за съдбата на нацията.

И. А. — Какво би казал за създателите на модерен фолклор?

Проф. Арнаудов. — В средните векове се наблюдава едно интересно явление в литературния живот. Полека-лека в низините на народа проникват идеи научни, социални, естетически, които търсят своето художествено превъплъщение не вече в стила на дотогавашното анонимно или колективно творчество. И при последното всяко истинско и рядко по красота постижение издава безусловно един личен творчески дар. Творецът обаче се откъсва от манталитета и от словесните средства на завещания поетически репертоар. Той се чувствува някаква оригинална духовна величина и се лъчи от общите битови и духовни традиции. Настъпи ли подобно съзнание у един творец, той става невъзможен в народната литература, записвана и публикувана като колективно творчество. Скокът тук би бил невероятен за умствения строй и патриархалните нрави на средновековието. Ако дори такъв гениален творец, какъвто е Данте, не скъсва въпреки своето високо образование и своите предренесансови възгледи с миналото, с богословските и митологическите идеи на завещаното литературно наследство, колко повече връзката с това минало е по-крепка у личности от народа, които нямат нито таланта, нито гения, нито образованието на Данте. Настъпва на Запад към XV век пълно отрицание сред интелигенцията на народното творчество. И то не се вече заучава и пресъздава, бидейки смятано за нещо надживяно и незадоволително за една по-будна среда.

У нас, на Балканите, средновековието продължава да е живо дори и до края на XVIII век и началото на XIX век. Съвременниците на Паисий не са дорасли още да разберат неговия личен почин в книжнината; той намира само единични по-умни и грамотни хора, които могат да схванат отказа му от едно чисто религиозно-мистическо придобряване с условията на деня. За народен

певец от по-ново време може да се говори вече само като за продължители на една традиция, любима и тачена в народните низини. Почти се губят вече индивидуално по-самостоятелни певци, способни да създават в духа на старината. Тази старина е напълно жива в някои селски среди и до ден днешен у нас, например в Софийско, гдето мъже и жени, усвоили по памет старото песенно наследство, продължават да го ценят и слушат. Ако е вярно, че има хора от народа, които и сега съчиняват народни песни или песни в народен дух, това са посредствени подражатели, лишени от всеки вроден естетико-литературен вкус. Това, което те създават като уж модерен фолклор, не представлява нищо друго освен посредствена литературна фабрикация, свободна от всякакво по-дълбоко вътрешно родство с някогашната истинска народна поезия. Записването в по-ново време като остатък от истинската народна поезия в епос и лирика напомня за онези малки гроздове, които след обиране на лозята децата търсят като малки «баберки».

Че старото народно поетическо творчество издава грамадна творческа сила изобщо, не подлежи на съмнение. Че тук има образци на балади или елегии например, които биха правили чест на гениални нови писатели, е нещо напълно доказуемо. Но най-важното е, че в грамадния запас на старата народопоетическа традиция се крият съкровища на чувства, на образи, на словесна творческа мощ, които могат да възхищават всеки непредубеден слушател или читател, поклонник на високо талантливи или гениални писатели, като Гьоте, Хайне, Пушкин, Ботев, Вазов, Яворов и други даровити представители на новата поезия. Като рудница на поетически хрумвания или мотиви и най-оригинални словесни постижения народната песен запазва подобно на народните приказки своето вековно значение Тя е документ на едно национално постижение, което ще пребъде, докато се пази и развива непрекъснато народното езиково и естетическо ценно творчество.

И. А. — Какво би казал за големия том «Български юнашки епос», издание на Етнографския институт при БАН?

Проф. Арнаудов. — Този том излезе неотдавна и аз се запознах с него, изпитвайки голяма радост, че нашата наука се сдобива с един неоценим фактически материал. Това е колективен труд на няколко сътрудници, или по-право сътруднички в Етнографския институт, които в рядък другарски сговор са разпределили заниманията си, съгласувайки ги в основните точки на своя коментар. Тези достойни за уважение научни работници са работели не-

посредствено всред народа в течение на пет години (1960—1965 година), като в други пет следващи години обработват материалите и наблюденията си в един внушителен общ труд.

Всичко това е доказателство за правилна оценка на фолклорните занятия от страна на компетентната организация у нас и пътят, избран така, заслужава да бъде следван систематично и занапред. Колко жално беше положението на фолклориста преди години, когато той без никаква поддръжка от държавата или само сегиз-тогиз подпомаган от нея, трябваше да обикаля страната на свой риск и с лични средства. Въпреки това печално положение на фолклориста преди Освобождението и след това натрупан беше грамаден и цѐнен материал, който, допълнен сега с много нови томове записи, стои на разположението на специалиста, въоръжен с най-добрите методи на новата фолклористика.

И. А. — Защо в книгата си «Основи на литературната наука» ти не се спираш в анализа си на литературни теории и школи на български автори?

Проф. Арнаудов. — Ако трябва да оправдая отсъствието в книгата си, говорейки за критиката, защо покрай толкова други критици в чуждия свят не споменавам никакъв български автор, който би могъл да се спомене край тях, ще отговоря:

Аз предприех прегледа си на литературни теории и на първенците на литературната мисъл, като се абстрахирах напълно от по-малки величини дори и у другите народи. Аз, който иначе ценя тъй високо българското литературно слово и някои видни, бих казал дори гениални писатели, не желаех да се занимавам с нашите критици, от които никой по-рано не надхвърляше мярката на лесното и неоригинално перефразиране на чуждата критика. Когато Нешо Бончев пише критиката си за Пърличев и го унищожава без остатък, той се позовава не на някакви принципни мисли, а на грешките в езика на автора, на невъзможния му руско-българо-славянски език, който не отговаря на никаква реална диалектна или друга по-широка езикова основа. Бончев е за жалост твърде прав, но какъв е приносът му за развоя на световната критическа мисъл? Същото бих казал, отивайки изведнъж по-далеч, и за критиката на д-р К. Кръстев, който изигра не по-малка роля в развенчаването на Вазов и подценяването на Яворов с тенденцията си да възвеличи тъй слабия като поетически натюрел Пенчо Славейков. Кръстев се позовава в общите си възгледи веднъж на Иполит Тен, друг път на естетика Фолкелт, без да съгласува техните изказвания в една своя лична концепция. Как бих могъл да го споменавам тогава, когато значението му не надхвърля

границите на нашето малко отечество? Би звучало комично и немотивирано споменаването на д-р К. Кръстев наред с имената на Лесинг или Белински например, които добиват такова голямо значение за прогреса на литературната мисъл в цял свят.

Патриотическият ми нерв проличава, както знаеш, необикновено често в моите лични оценки на големите ни писатели от Българското възраждане и по-късно, но той не би имал оправдание в един по-широк синтетичен поглед върху европейската литература и критика. Започнал с Аристотел в прегледа си, аз пропуснах много по-значителни имена, нежели това на д-р К. Кръстев, само защото не исках да намалявам авторитета на големите пророци в критиката с техните твърде слаби колеги.

Трябвало би да добавя, за да бъда напълно ясен, че книгата ми «Основи» беше замислена като помагало за студентите по западните европейски литератури и че за българската литература не споменавах нищо, защото тя бе предмет на множество мои очерци и изследвания по нея, печатани в списанията или в отделни книги. Бих могъл спокойно да се позова на тях, без да нареждам имената на Бончев и Каравелов покрай тези на Емил Фаге или Жул льо Метр. У мене е имало винаги старание да разграничавам по-строго проблеми и развитие на идеи, за да не объркам главите на слушатели в Университета, които нямат нужната по-добра подготовка по литература. Бих споменал по този повод и моето твърде съществено наблюдение върху менталитета на младите хора в Университета. Тези хора бяха свикнали с идеята, че по всички по-важни въпроси в литературната наука има установени положителни възгледи, един вид последна дума на науката в тази област. Но когато аз утвърждавах пред тях известна концепция, известна норма, чувствувах винаги противоречието, което те биха могли да предизвикат, като разколебаят вярата на студентите в сигурните изводи на литературната наука. Развивайки една идея пред тях, аз чувствувах веднага възраженията, които биха я разколебали, но аз не ги изнасях пред тях, понеже младите слушатели не биха разбрали, че всичко в науката подлежи на постоянна проверка. Познавайки менталитета на младите хора, които смятат, че в духовните науки има някаква математическа точност, предпочитах да ги оставя спокойни върху съмненията на сериозните учени, като ги разберат малко по-късно, узрели вече в своите убеждения.»

И. А. — Какво би казал за сравнителната метода на изследване?

Проф. Арнаудов. — Когато постъпих в Университета, аз

трябваше да бъда доцент при катедрата Сравнителна литературна история, застъпена от проф. Шишманов. В лекциите си, писани по-късно и напечатани сега, Шишманов поставяше няколко европейски литератури — френската, немската, английската и италианската — в известни успоредици по епохи и по тенденции на литературните течения и на главни автори. Той говореше за една литература, после минаваше към втора, после към трета, без да търси всякога някакви съответствия. Аз не виждах смисъла на този род четения в Университета, понеже имаше доста хубави книги върху всички големи епохи и всички големи творци в европейската литература и нямаше защо това да се повтаря в изчерпателни курсове.

Сравнителната метода, както аз я разбирах, можеше да се прилага с успех само при отделни течения и теми, гдето има било тясна каузална връзка, било обща насока на духовете при дадени литературни феномени. Аз прилагах тази сравнителна метода още от самото начало на моите научни занимания с фолклора и това може да се забележи ясно като един от основните моменти на моите литературни вниквания и обяснения. Аз пиша например за един народно-епически мотив като песента за «Делба на двама братя», като търся варианти от разни покрайнини и епохи и чрез сравнение и съпоставка на всички основни елементи в мотив и детайли определя кое е основна тема на творчеството, откъде произлизат отклоненията в разните версии и варианти и какво означава всичко това като изява на народния творчески дух. Същото би могло да се каже за сравнителния метод и при един поет като Яворов например, гдето установявах грижливо какво дължи поетът за своите поетически хрумвания и идеи на домашни влияния и какво той черпи като урок от чуждите литератури, поддавайки се на внушение било от едно течение като символизма изобщо, било на отделни поети като Бодлер или Верлен. За да схванем истинската поетическа физиономия на Яворов, ние трябва да вземем под внимание всичко самобитно в неговия духовен натюрел, всичко четено и усвоено като техника или тема от българските автори (Ботев или Вазов) и всичкото широко четиво от чуждите литератури, което дава насоки на неговото лирическо и драматическо вдъхновение. Без подобна сравнителна метода ние не бихме могли да установим нито първичната оригиналност на поета Яворов, нито насоките на неговите лирически или драматически сюжети. Сравнението трябва да се простира върху всички страни от духовния свят и поетическата тематика на автор или на дадена литературна школа.

Ако в някои случаи аз съм стеснявал обсега и смисъла на сравнителния метод, то е било поради необходимостта да бъда кратък при моя преглед на теченията в литературата в книгата ми «Основи». Би могло да се каже много повече, но това ми се е виждало излишно за книга, която съдържа кратки обяснения по безброй основни въпроси на литературното творчество.

И. А. — Защо у някои писатели, например у Флобер или у Д'Анунцио, наблюдаваме интересна двойственост в художествения вкус. В произведения, с които те се обръщат към едно по-широко общество, взема връх изисканият и до голяма степен преднамерено изкован стил, при който не могат да ни убягнат умозрителни рефлексии и не всякога ясно изразената мисъл на автора. Когато обаче написаното от същите тези автори представя интимна изповед пред близък приятел или съвсем ограничен кръг почитатели, художественият стил поразява с простотата си и с високо художествения израз на размисли, чувства, преживявания и оценки?

Проф. Арнаудов. — Има грамадна разлика между стила на Флобер в неговата художествена проза и стила на неговата частна кореспонденция. Враг на всяка импровизация в прозата, която не държи сметка за подбора на сравнения и епитети, Флобер се самоизмъчва постоянно при своя класически роман относно най-изисканата и оригинална фразеология. При усилията си да намери винаги безусловно най-необходимия израз за дадено описание или характеристика той остава недоволен от постигнатото набързо и часове и дни търси с някакво болезнено безпокойство единствено сполучливия израз. При последния той държи сметка не само за основната идея или представа, но и за чисто звуковата страна, която за него не е без значение за насоката на мисълта й въображението ни. Флобер се самоизмъчва постоянно при това усилие за единствено оправданата езикова или стилна страна на романа си и не напразно някои критици го обвиняват, че е скъсил живота си с тази специфична чувствителност за идейната или формалната страна на израза.

Смятам, че тъкмо тази грижа за една своеобразна оригиналност прави романа му тежък за известен род читатели, свикнали с по-голяма свобода в подбора на фразеологията. Наистина колко по-приятен и интересен е — поне лично за мен — езикът на неговата кореспонденция. Флобер пише съвсем свободно и непринудено за всичко почувствувано и мислено и с тази свобода увлича винаги читателя си. Интересен е той на всяка страница, гдето предава впечатления и мнения и стига дори, съвсем непредвидено, до афо-

ризми и сентенции, които ни поразяват със своята оригиналност. В писмата му ние чувствуваме целия човек, а не само майстора на словото и изисканата композиция на разказа. Той е безусловно занимателен и днес — ще бъде и всякога, с потока непредвидени и хрумнали случайно впечатления, мнения, чувства, преценки. Ето защо лично на мен неговата кореспонденция се оказа необикновено ценен извор на познания и възгледи, свързани с проблемите на поетическото творчество. Аз го цитирам твърде често и смятам, че неговият принос при решението на голямата ми задача е бил тъй значителен, както и този на Гьоте, Пушкин или Балзак.

И. А. — От известно време препрочиташ отново романа на Толстой «Война и мир». Какво би казал сега за него?

Проф. Арнаудов. — Препрочитайки големия роман на Толстой «Война и мир», покрай наслаждата, която изпитвах от потапянето си в този мир на примамливи видения, удивлявайки се от гения на яснополянския мъдрец, аз влизах волно и неволно в критически анализ на произведението, за да схвана вярно положителните и отрицателните черти в поетическите концепции и средства на автора. Че Толстой обладава едно вдъхновено въображение за реалностите на своя широк опит, не може и да има съмнение. Но че той има една особена идея за романа като литературен жанр, която му позволява не само да описва и разказва, но и да разсъждава и полемизира по ред исторически, философски, етически въпроси — това повдигаше съмнение у мен върху теорията на романа изобщо.

Разсъждават и полемизират и други романисти в Европа, намесвайки във виденията си от живота лични вкусове и идеи. Знаех това добре от произведенията на Балзак, Мопасан и Достоевски. Ясно ми стана, че Толстой злоупотребява в това отношение твърде много, говори надълго за хора на военните операции и критикува твърде субективно ръководни военни лица — Наполеон, Багратион, Барклай де Толи и други. Ясно личи твърде често где е симпатията му и антипатията му при едно пристрастие, което читателят не може да сподели винаги. Той има например особени предпочитания за Пиер Безухов и говори много по-често за него, отколкото това е в интерес на широката битова и историческа картина. Толстой проявява голяма слабост към Наташа, без да скрива нейните мили капризи. Като се попитам кого собствено той цени без всякакво ограничение, убеждавам се, че това са Соня и генерал Кутузов. Тук е самообладанието, здравият смисъл, верният такт в чувства и съждения. Зная, че Драгомиров в една своя студия върху романа на Толстой с оглед към изложението

на военните операции отрече всяка способност на автора да е разбрал тези операции и да е дал обективна картина на тяхното развитие и на ръководния команден състав. Обаче Драгомиров е четен на времето от някои и забравен по-късно напълно, а Толстой продължава да очарована своите читатели.

В тази връзка нека ми е позволено да кажа как при появата си романът «Под игото» на Вазов се посрещна с признание от обикновените читатели и с убийствено жестока критика от незначителни публицисти и критици. Може би романът да не е лишен от някои слаби страни, обаче, общо погледнато, той издава такъв верен реалистически усет у автора и такава убедителна сила на сцени и портрети, че изобщо не може да бъде оспорван сериозно като велико постижение на българския поетически гений. Такова постижение са и други произведения на Вазов, например двата му чудни пътеписа «Великата Рилска пустиня» и «В недрата на Родопите», очарованието от които може да се сравни с най-силно обайващите картини от романа. Вазов като разказвач е и в най-малките си неща тъй внушителен и правдив, тъй мъдър в наблюденията и мислите си, че не виждам кой друг наш повествовател би могъл да му съперничи в това отношение. Навярно само Йордан Йовков достига тази дълбоко затрогваща правда и този лиричен тон в съзерцания и симпатии, когато ни изнася било пъстрия народен бит в Добруджа, било невероятно убедителни сцени от войната ни в Добруджа и в южните предели.

Вазов и Йовков са като белетристи истински майстори на вживяване и възпроизвеждане. В областта на лириката аналогично явление имаме главно у Ботев и Яворов, които са два необикновено високи върха на българския поетически гений. Не отричам другите даровити наши писатели и не искам да смятам, че е закрит пътят за прогрес в тази област. Но не е малко да имаме четирима такива вдъхновени творци от нашата среда, които могат смело да се мерят с подобни величини другаде. Но аз случайно засегнах тук един-два момента от нашата литературна история и не искам да продължа в този дух да се впускам в подълги наблюдения, каквито съм правил вече в редица мои очерци.

И. А. — Присъствува ли авторът всред героите на своето произведение? Може ли да се твърди, че авторовата индивидуалност не може да се отдели от самото произведение? И ако това може да стане, не е ли то само условно?

Проф. Арнаудов. — Когато в периода на реализма литературните изследователи повдигнаха въпроса за едно правилно тълкуване на Омировите поеми, приемаше се като догма, че тези

поеми са напълно обективни и че личността на автора изчезва напълно като коментатор на собственото му дело. Приемаше се като валидна догмата, установена по-рано в епохата на класицизма, че авторът съзерцава обективно характерите и делата на своите герои и не изнася никъде своето лично отношение към качества и дела, оставяйки на читателя или зрителя в театъра сам да прави коментар към дадено произведение. Романтичната теория за изкуството изтъкна в пълна противоположност към концепцията на класиците правото на автора да изказва своето мнение, като одобрява или не одобрява едно или друго поведение на лицата в епоса или драмата и може да насочва читателите към едно правилно разбиране на постъпки, чувства и идеи, застъпени от автора. Романтиците отиваха в това отношение твърде далеч с произволното си субективно отношение към готовото свое дело. Това становище имаше своите удобства и неудобства в смисъл, че се нарушава илюзията ни от четено и въобразено и че различни читатели, повлияни от една или друга социална идеология, схващаха различно тенденциите на самия автор с произволното му намесване в един мнимо обективен свят на наблюденията и виденията.

От по-ново, съвременно гледище може да се мисли, първо, че авторът наистина може да има своите лични разбирания, но че той трябва да ги отстоява не в самото произведение, а в отделни критически изказвания, които с нищо не задължават читателя; и, второ, че в очите на едно образовано общество, отнесло се критически към проблемите на естетическото възприемане, авторът няма правото да се натрапва, а трябва по възможност да остане настрана, давайки пълна свобода на обществото да съди тъй или инак произведението му. Истинското изкуство говори винаги само за себе си и не се нуждае от преценката на създателя. Ние имаме пред себе си една статуя на Микеланджело, една картина на Рафаело, една поема на Пушкин. Ако не знаехме нищо абсолютно върху живота и идеите на респективните създатели, щяхме ли да останем в неведение върху силата и красотата на самите произведения? Обаче в същност тъкмо в ново време ние ставаме все по-чувствителни за онези дълбоки творчески изживявания, които само артистът е в състояние да ни разкрие в тяхната пълнота. Въоръжени с възможната най-голяма информация върху жизнения път на артиста и върху идеите, на които той служи като обществен деятел, ние вникваме по-дълбоко и с една примерно най-голяма яснота в художествените достойнства и силата на изображение при всеки отделен случай. Следователно принципът за

обективност на изображението не изключва ни най-малко чисто субективното изживяване на автора при създаването и на читател или зрител при възприемането. Съвременният човек със своя изострен вкус за всичко индивидуално обагрено в изкуството изпитва винаги голяма потребност да си уясни напълно дадено произведение чрез биографията и изповедите на създателя, без с това да накърнява своята проницателност на възприемане и тълкуване на дадено творение.

Трябва все пак да се направи известно разграничение върху възприемането на чисто поетични произведения с голям субективен елемент и чисто епически и драматични произведения, в които е изобразен предимно външният свят — съвременно или исторически даден.

И. А. — Какво би казал за социалния фактор при теорията или историята на дадена литература или на даден автор?

Проф. Арнаудов. — Някои изследователи смятат, че общият дух на епохата, състоянието на нравите и икономическите отношения поглъщат изцяло личната концепция на този род фактори на общественото развитие и на литературата.

Лично аз, признавайки по принцип силата на масовата психика и на общото икономическо и морално състояние, съм склонен да търся онова съвсем лично, тъй да река, субективно, в отражението на общия фактор върху определена лична формула на характер или възпитание при дадена конюнктура на националните и обществени отношения. Пушкин е романтик като Жуковски и като общия им учител Байрон — и той остава докрай верен на един романтизъм в европейски стил, който неделимо е свързан с реализма на впечатленията и вникванията във факторите на общото литературно развитие. Индивидуалната нота във възприятия, чувства, идеи у Пушкин се долавя от всеки проницателен читател или коментатор на дадена поетическа личност. Пушкин в много черти на своите възприятия и преценки се различава от Жуковски по-рано и от Лермонтов по-късно.

Яворов у нас, ценейки високо реализма на Вазов, следва своя линия на чувствителност и на идеи върху съвременността, която Вазов би одобрил, без да се променя в основните насоки на вдъхновението и наблюденията си. Като оставим настрана естествените духовни различия, грамадна роля играят изпитаните външни влияния, български и чужди, отразени в дадено поетическо дело, Вазов се вдъхновява от Хайне, но съвсем не го разбира така, както го разбира Пенчо Славейков. Яворов се влияе от символиз-

ма на Верлен, останал чужд на Вазов, който не е приятел на тъмните загатвания у френските символисти.

С една дума, важно би било както при характеристиката на отделния писател, така и при общата теория в дадена епоха да се държи винаги сметка за онова съвсем лично, неповторимо в чувствителност и фантазия на отделния поетически талант. Главното при научното обяснение на литературния живот според мен е да не се игнорира по-чувствително неповторимото в духа и поетическото дело на писателя. Някои смесват произволно в характеристиките си отличаващите се черти на таланта у писателите и нивелират някак духове, които имат по-ярка лична отсенка.

И. А. — Какво би казал за съотношението между двете естетически категории в областта на стилистиката — форма и съдържание?

Професор Арнаудов. — Формата във всяко изкуство е безусловно един от основните моменти. Съдържанието трябва да се проведе не произволно хаотично, не както е самата действителност в своята пълнота, а в езикова и художествена форма, която задоволява нашия естетически вкус. Съдържанието на едно произведение като основна фабула, като характеристика на лица, на конфликти, на страдания и радости, на идеали, непостигнати обикновено, е суровият материал, който трябва да се обработи от автора в съгласие с известни по традиция или установени по нов начин форми. Техниката и стилистиката на различните поетически родове са твърде разнообразни и могат да бъдат използувани най-свободно от даден автор, но навсякъде трябва да личи определен подбор на всичко, което е ситуация, външен опит, нрави на средата, главни черти на основните характери.

Безформеното творчество е абсурдно — нещо напълно противоречиво и безсмислено. Всяко изкуство има безброй установени формални особености, които траят често през векове и които се усвояват било по шаблон, било по предпочитане в дадена епоха, като не се изключват всевъзможни новаторства. Последните обаче трябва винаги да свидетелствуват за правилен вкус и сполучливо изпълнение на една творческа задача.

И. А. — Какво представляват за нас днес литературните родове и видове? Как бихме определили тяхната същина пред младото поколение ценители и изследователи на литературата?

Проф. Арнаудов. — По въпроса за литературните родове, ако трябва да кажа нещо най-кратко и определено, аз поддържам мнението, че лириката е поезия на настроението, епосът — поезия на разказа и драмата — сценичен диалог, основан на кон-

фликт между волите. Необходимо е да се фиксират по-точно понятията, и то чрез примери, които оправдават общите дефиниции.

Лириката е поезия на настроенията. Под настроение разбираме един емоционален тон на духа, проявен при дадено творческо напрежение. Този емоционален тон може да бъде ту открито изразен, ту косвено загатнат чрез образи и понятия. Образите и понятията са помощен момент в сравнение с ядката на творческата мисъл, на емоционалното състояние в определен момент.

Стихотворението «Две хубави очи» на Яворов например.

Две хубави очи. Душата на дете
в две хубави очи; — музика — лъчи.
Не искат и не обещават те. . .
Душата ми се моли,
дете,
душата ми се моли!

Страсти и неволи
ще хвърлят утре върху тях
булото на срам и грях.
Булото на срам и грях —
не ще го хвърлят върху тях
страсти и неволи.

Душата ми се моли,
дете,
душата ми се моли. . .
Не искат и не обещават те! —
Две хубави очи. Музика, лъчи
в две хубави очи. Душата на дете.

Касае се за един поглед на момиче, който хвърля в трепет сърцето на автора и който трябва да бъде изказан в слово, способно да ни накара да тръпнем и чувствуваме в хармония с автора. Поетът е човек не само на чувствата, но и човек на въображението и на разсъждението. Прави впечатление тук концизният език и сигурният ритъм на речта. Казано е твърде малко, чрез сравненията «музика, лъчи». Казано е още по-малко чрез признанието на поета: «душата ми се моли» и съвсем без мотивировка е твърдението, че «страсти и неволи» ще хвърлят върху тези две хубави очи булото на «срам и грях». Какъв срам и грях, защо двете хубави очи «не искат и не обещават» нищо, читателят трябва

да отгадава. Смисълът на тези тъй кратки наблюдения крие голяма гатанка за нас. Поетът не е искал да стигне до някакви поточни представи за вътрешните състояния на «детето» с две хубави очи. И все пак у нас остава изведнъж силно почувствуван чарът на един поглед, който е едновременно и невинност, и готовност за «срам и грях». Ясно е противопоставянето на настояще и бъдеще. Ясно е също, че поетът жадува да се приобщи към тази душа, способна да го завладее с триумфа на външната красота и на вътрешното богатство. Би могло да се каже много върху смисъла на тази кратка поезия, но това е излишно за оногова, който може да бъде пленен от разкритието на един вътрешен свят, определим чрез две прости, но сложни по внушение думи: «музика, лъчи».

Би било профанация на поезията, ако започнем да тълкуваме всяка дума в стихотворението и превърнем в груба проза онова, което е скрит и явен израз на основното настроение. Това основно настроение се свежда към обаянието от едно лице, което може да се чувствува само по симпатия, а не чрез определенията на хладната мисъл. Стихотворението е едно цялостно видение и като такова трябва да го приемем и ние, читателите, ако сме достъпни за истината на поетическото слово. Чрез минимум елементи на видимо и подразбирано в речта ние се пренасяме в света на онова естетическо изживяване, което е смисълът на всяка истинска поезия. Тук тъкмо проличава смисълът на определението на лириката като продукт на настроението. Терминът настроение лежи на средата между представа за определен обект и размишления във връзка с този обект. Поводът за изнасянето на тези моменти от преживяното е единствено настроението, т. е. онова състояние на дадено чувство, което не отива по-далеч от вътрешно раздвижване в умерен тон, а не във формата на силно изразен афект. Ние съзерцаваме тия две очи, ние мислим за съдбата на тяхната носителка, ние изпитваме чувството на безкрайна симпатия, която сгрява душата, без да я нагорещява до решително желание. Това е любовта в своята най-сюблимна форма, това е тихата ни жажда за духовно сливане с едно същество, тъй мило и чисто, за което можем да чезнем, без да бъде то предмет на неуместно желание.

И още един пример със стихотворението на Верлен «Бялата луна»:

«Бялата луна свети в гората; от всеки клон излиза един глас под сянката на дървото. О, многообичана.

Езерото отразява като дълбоко огледало силуета на черната върба, в която плаче вятърът. Да мечтаем. Сега е часът за това.

Широко и нежно успокоение слиза от небосвода, оцветен като дъга от звезди. Това е чудният час.»

(Превод в проза от М. Арнаудов)

Ето къде е скокът от една картина вън към състоянието на духа, което намира най-правилния си израз в успокоението. «Това е чудният час» от цялостната гледка. Всеки куплет обаче е съпроводен с един крайно субективен елемент, който е същественото настроение. Към първия стих имаме рефрена-обръщение: «Сега е часът да мечтаем», а в третия куплет той подчертава момента като вълшебен час. Органически е свързано вътрешно и външно по един особен начин. Скача се изведнъж от най-обективното към най-субективното, при което обективното е само повод да се изкаже мечтата на момента. С възможната най-голяма икономия е скицирана външната даденост чрез едно просто загатване, с един зов към любимата; изказано е онова, което действува най-примирително върху духа ни. Това е лирика, при която всичко вътрешно е свързано с един пейзажен момент, напълно ясен за читателя. С какви чувства, желания, мечти пристъпва той към любимата — това трябва сам творчески настроеният читател да отгадае и допълни.

Много по-ясно по тая линия на съзерцания и изповед е стихотворението на Гьоте «Към месеца»:

Пълниш със мъглив светлик
дол и храсталак,
моята душа във миг
ти разкриваш пак;

пръскаш тих покой и чар,
поглед в мене спрял,
и като приятел стар
бдиш над моя дял.
. . . .

прев. Ст. Бакърджиев
Гьоте, Лирика, драма, проза. Соф. Народна култура, 1971 г.

Поетът изповядва изведнъж едно мъчително състояние — на едно преживяване с песимистична насока. Нощната гледка извиква пряко пожеланието: млечно-бялата луна, осенила гора

и поле, да освободи душата му от непоносим гнет. Особеното тук за всекиго, който разбира в пълнота езиковия израз, е звуковата оцветеност, мелодичността на словото. Прочетем ли първата строфа, ние сме магически завладени от чара на картината и от дълбочината на мъката у поета. Ако французинът съумява да бъде почти напълно обективен при израза на настроението си, немецът отива в противоположната крайност — на пълна субективност и на открито ясна изповед. Той моли луната да го освободи от тежкото духовно бреме. Без съучастник в мъката си, той облажава всекиго, който може да държи в прегръдките си любим другар, за да се откъсне от околния свят, за да повери всичко гнетително на битието си в даден момент. Ясно е как истинските творци съумяват да изкажат по свой оригинален начин едно примирително настроение, като съобразно с личните условия и преживявания намерят паралела между даденото за окото и изтръгнатото от сърцето. Тук няма външно докосване в творческите замисли на тримата поети. Всеки от тях има своя личен опит, своя начин да мисли и чувствува, при което проличава по съвсем скрит начин и една чисто национална традиция в поезията. Немецът — откровеност, французинът — обективност, българинът — известен скептицизъм, обусловен и от обществените условия, при които се изявява талантът на поета.

Бих привел като една руска аналогия стихотворението на Афанасий Фет, което започва с декларацията: «Встает мой день, как труженик убогой». Угнетен при условия, които не се посочват конкретно, поетът мисли за една женска душа, която му се струва да му бъде чужда по стремежи. Но при внезапната им среща в нощта, когато луната гаси с трептяща ръка нощната тъма, той чувствува как появата на любимата му носи желаното успокоение. Внезапно настъпва прелом в настроението му и със сълзи на очи той и тя си подават ръка при настъпило неочаквано блаженство. Не остава нито сянка у двамата от тежкото съмнение. Отгде иде това съмнение, това недоверие, това разочарование, Фет не посочва. Ние трябва да отгадаваме всичко. Ясен е за нас само крайният резултат: песимизмът отстъпва на оптимизма, и то по един начин, който изненадва поета. Помощница при този прелом на отказ от мъка и тържество на радостта се явява луната-магьосница, турила край на нощта и разкрила тържествено вратата на дневната светлина:

«И гасит ночь в руке дрожащей дня
Своим дыханьем яркую лампаду.»

Вазов чувствува природата като напълно одухотворена. Той пренася върху нея всичко, което е у него блян за мир на душата и образ на най-успокоително щастие. Есенцията на стихотворението «Вечерният час» е в последния куплет, гдето невидим ангел носи за него, поета, който е тъй често обсаждан от съмнения и разочарования, някаква «услада и мир».

Цяла природа почива,
млъква гората, полето заспива,
ангел невидим над земния шир
плува и носи услада и мир,
Всичко в едно се дихание слива:
цяла природа почива.

Предходните куплети рисуват с четката на живописец ред картини на вечерния час, които, вкупом взети, приписват на цялата природа вълшебната илюзия на поета. «Всичко в едно се дихание слива», признава поетът и той е сигурен, че всяко чувствително сърце, че всяко богато въображение неминуемо ще стигне до крайното общо впечатление от залеза на деня и до абсолютното примирение на поета, когато определя смисъла и цената на земното щастие. Цената на стихотворението е както в богатия репертоар от съзерцания на слънчевия залез, така и в музикалния тон на израза. Тук е казано: «огнений заник изпраща на нас своята сетня, приветна усмивка» или «само ручейката хладна ромони в мрака под тъмни, надвиснали клони». Излишно е да правим поточен анализ на съдържанието, за да изтъкнем как всяка дума е тук на истинското си място и с богатството на звукови възприятия, съобразени с мелодията на речта. Всякакви педантични разчепквания на изразите могат само да разрушат хармонията на звуковото възприятие, способно да гали слуха и да налага определен тон на настроението.

Стихотворението е лирика в този смисъл, че цялата композиция догонва определената цел — да подскаже в какво състояние се намира един дух, който клони към утвърждаване на хармонията в света около нас, туряйки я в пълно съзвучие с чувствата ни на момента.

ЗА ЛИТЕРАТУРНАТА КРИТИКА

И. А. — Какво би казал за литературната критика?

Проф. Арнаудов. — Литературознанието обхваща три главни дяла на изследването: литературна теория, литературна история и литературна критика. Аз лично съм работил с различен успех и в трите тези области, при което последната, литературната критика, ме е увличала най-малко (нека правим разлика между критика на литературата от миналите епохи и критика на живата, настоящата, текущата литературна продукция). Всеки историк на една минала епоха преценява даден писател или дадени произведения не само от становище на миналото, но и от становище на настоящето. Установените от времето преценки подлежат винаги на ревизия, особено когато се отнася до класически произведения. Големи писатели от миналото са били признавани и отричани без тези присъди да остават винаги задължителни за бъдещето. Все пак тук може да се говори за нещо относително статично, което остана канон за всякога. Не е така случаят при новата и най-новата литература, чието обилие прави твърде трудна задачата на сериозния критик. Този критик не изучава всичко писано от мнозина, прави подбор, препоръчва или порицава дадени произведения, установява кое е търпимо за момента и кое би могло да привлича вниманието и интереса на бъдещите поколения. Тъкмо тази трудност при подбора на оценяваните произведения и неизбежната субективна нота на естетическите и културно-историческите гледища прави всяка нова критика крайно несигурна и често безотговорна.

Малцина критици могат да се издигнат на едно най-високо равнище, за да се установят на мнения и препоръки, които остават валидни и за бъдещето. Примерът на Лесинг и на Белински или на Сент Бьов показва ясно, че са твърде малко проницателните в литературата. Колцина техни наследници са ни оставили трайни и положителни оценки за произведенията на съвременници? Тук е трудността да се прави съвременна критика и аз бих могъл да посоча имена на мнозина наши случайни критици, които са си противоречили основно в своите присъди. Било за Вазов и Величков, било за Яворов и Кирил Христов са се поддържали или се поддържат и днес упорито напълно несъвместими мнения и присъди. Ако все пак се утвърждават завинаги известни писатели, това е ставало не толкова поради мненията на забравени днес критици, колкото поради здравия вкус на обикновените

читатели, неведнъж по-компетентни, макар и без претенция, нежели авторитетните уж ценители при дадено поколение.

Един класически пример: Яворов беше като драматург напълно отречен от най-близките си приятели д-р К. Кръстев, Пенчо Славейков и Боян Пенев. Моя милост се произнесох още в самото начало най-възторжено за Яворовите пиеси по начин, който ме кара днес да се усмихвам за някои мои прибързани изказвания. Но въпросът за стойността на Яворов като драматик се разреши безапелационно от по-широкото образовано общество и двете драматически творби на големия лирик се играят на сцената и се приемат днес от публиката като най-доброто в тази област на българската нова литература.

Лично аз, склонен повече към общо теоретизиране върху литературата и за проучването на минали епохи и на признати от вековете писатели, се отдръпнах рано от критиката върху новата българска литература, предоставяйки задачата в случая на лица с по-друг вкус и други възгледи върху литературната продукция на деня. Намирах, че е неблагодарна задача да се занимавам с произведения, които можеха да бъдат забравени на другия ден и не представляваха от себе си никакъв ценен влог в българското поетическо слово. Не намирам това мнение за задължително някак, тъй като в случая важат личните вкусове и субективните разбирания. Мога да добавя още, че аз съм по натура склонен да утвърждавам доброто и ценното във всяка област на творчеството — поетическо, научно, художествено в един или друг смисъл, отколкото към отрицание, особено когато то се прави с един, бих, рекъл по-непримирителен дух, склонен да вижда повече лошото или злото в живота, отколкото доброто и способно за възхищение или възторг. Норми в тази област не може да има, както ги няма и в областта на темпераментите и най-общите концепции за живота, нравите и обществените условия. Въпросът е не за някакво предпочитане, а за вродени насоки на духа и на морала.

И. А. — Може ли да се говори за основни насоки на критиката?

Проф. Арнаудов. — Дори когато се борави с творчеството на минали векове, критиката е безусловно необходим спътник на всеки анализ и всеки коментар. Историкът не може да не бъде критик, макар критикът да не е длъжен да бъде историк. Полезно би било обаче и за критикът да има историческа подготовка, понеже от нея зависи обяснението и в по-късните етапи в литературния живот. Белински или Сент Бьов са велики крити-

ци не само поради своите прозрения в новите литературни явления, но и защото разбират тяхната връзка с една дълга традиция, без която е немислима каквато и да е нова проява, колкото оригинална и самобитна да бъде тя. Не може да се говори за критика, откъсната от миналото и застанала пред новите явления като нещо напълно самостоятелно. Тъй както в личния си живот ние имаме постоянно една приемственост между изживяното от нас в едно или друго отношение и последвалото го ново психическо и морално положение, така и при смяната на поколенията се наблюдава винаги ту явна, ту скрита органическа връзка между етапите на живота ни. Единството на духовната личност не изключва колебания и скокове, които са все пак обосновани в тока на чувствата, вкусовете и ръководните идеи, определили най-важните вътрешни актове на нашето «аз».

Критиката в Европа, като почнем от древността и свършим до най-скоро отживелите литературни епохи, показва един континюитет извънредно интересен с появата на нови концепции, често и привидно противоположни на поддържаните по-рано. Все пак може да се говори за някои основни насоки на критиката, които в принципа си се схождат през разните епохи. Има една критика, която бихме нарекли догматическа или нормативна; има друга, за която подхожда терминът импресионизъм; има и трета, която бихме нарекли аналитична и която търси винаги контакт с теорията и историята на литературата. За тези три вида критика вече съм писал една студия, отпечатана в книгата ми «Личности и проблеми в европейската литература», и не бих желал да се повтарям тук. Моите лични предпочитания са към последния вид критика, високи представители на която смятам на първо място Сент Бьов и Белински. Особеното при тях е, че това са личности с високо развит интелект, с тънък усет за специфично художественото в разните му индивидуални форми и с едно старание за достоверно изображение на личния характер или опит и на общото състояние на интелектуалния, социалния и художествения живот на даден период. Бих се позовал, за да изтъкна същността на моето гледище, на писаното от мен за Яворов, Кирил Христов и Вазов и с оглед към по-далечното минало към книгите си за Априлов и Любен Каравелов, за да не говоря за други подобни мои монографии, гдето се засягат особеностите на една или друга лична естетика и характерология.

И. А. — Може ли литературният критик напълно да вникне в творческата индивидуалност на поета?

Проф. Арнаудов. — Никой критик, който борави повече с

интелект, а не с поетически образи и настроения, не може да обгърне всецяло психиката и творческата индивидуалност на един голям поет. Самият поет, четейки най-добрите отзиви за своето дело, чувствува, че не достига много на критика, за да схване интимното му чувство и най-тънката му мисъл.

Веднъж Шилер прави опит да дефинира творческата физиономия на Гьоте и писаното от него задоволява в известен смисъл самия Гьоте вече поради самото искрено признание на гения му, без да приема като важни за себе си общите съждения и частните наблюдения на по-младия си колега поет и критик. В действителност Гьоте и Шилер не се покриват с някаква обща основа на вдъхновението и на вкуса си. Те често и не се разбират добре. Изглежда да бъде невъзможно някакво тъждество от изключителен характер между две творчески натури и две критически вниквания. Има една максима, която цитирам в книгата си за Любен Каравелов и която гласи: «Когато двама души мислят еднакво, то не е никога едно и също.»

Често пъти в живота ни се случва да настъпва недоразумение между двамина, когато те искат да бъдат идентични в своите възгледи или в своите поетически видения и все пак не могат да стигнат до някакво пълно тъждество помежду си в мисъл и израз на тази мисъл. Това важи за всички хора, които искат да бъдат в пълнейшо съгласие по някои основни въпроси и все пак не могат да го достигнат поради отсенки в мисъл и чувства, неизбежни по самата природа на човешкия дух. Оттам и мисълта на Вилхелм Хумболт: «Всяко разбиране е неразбиране.»

И. А. — Защо някои талантливи литератори се въздържат от критика на съвременниците си?

Проф. Арнаудов. — Неудобството да критикуваш своите събратя по специалност, своите близки по идеи, научни интереси или еднакви предпочитания в литературата е тъкмо там, както изтъква веднъж Сент Бьов, че трябва да поставяш неведнъж «но» при своите мнения и присъди, да изпадаш неволно в трудното положение да бъдеш подозиран, че си приписваш всичко онова, което отказваш на другите. Тъкмо това кара мнозина да се въздържат от критиката изобщо или да говорят само за положителното и приемливото в работите на другите писатели, без риска да си навлекат с някои несъгласия обвинението в пристрастие или самомнение, в надценяване на собствените си възгледи.

И. А. — Имало ли е момент в твоята дейност, когато активно си се занимавал с литературна критика?

Проф. Арнаудов — Никога не съм се стремял да бъда последователен литературен критик, тъй като досегът ми с литературното движение е бил повече случаен, отколкото систематичен. Не можех да бъда що-годе добросъвестен критик, щом нямах физическата и духовната възможност да следя един твърде богат поток от разни родове поетическа литература. Моето главно внимание беше насочено към литературата на Възраждането ни и към няколкото дялове от европейската литература, които трябваше да усвоя в интерес на теоретичните си занимания и практическите си задължения. Писах доста статии върху отделни европейски писатели, но аз се интересувах при тях главно за основните им насоки в развоя на няколко литературни школи и с оглед към една обща теория на литературното творчество, като на първо време спирах вниманието си на психологията и морфологията на поетическото творчество. Тези занимания изискваха много време и голямо умствено напрежение, за да не правя същото и с оглед към текущата българска литература. Писах случайно за мнозина наши лирици, белетристи или мемоаристи, но да обгърна цялостно тяхното дело беше изключено поради изтъкнатите вече съображения. Стараех се да зная какво по-оригинално и ценно се явява в нашата литература, но да пиша за него беше невъзможно.

Сравнително най-много внимание аз отделих на трима наши писатели, както вече бях казал това по-рано, именно на Вазов, Кирил Христов и Яворов, за които не можеше да има съмнение, че представляват основни стълбове на новото ни литературно творчество. Писах детайлно и по възможност изчерпателно за литературното ни развитие от Паисий до Ботев, като очертах в големи монографии личната съдба, темперамента и характера и светогледа на всяка отделна личност при желание да дам ясен и внушителен релеф на тяхната духовна физиономия и на техните жизнени идеали. Как понякога се вестяваха пикантни недоразумения с колеги от литературно-научния сектор, проличава от един само пример, който ще приведа като своеобразно разбиране на задачите на литературния историк. В 1916 г. аз представих за отпечатване в издателството на Академията една моя голяма монография, озаглавена «Раковски и «Горски пътник». Значително по-възрастният мой критик Александър Теодоров-Балан, посочен за рецензент на труда ми, писа дословно в рапорта си от 29 юли 1916 г.: «Г-н Арнаудов навлиза в предмета си, тъй да кажем изведнъж, обиколен от всичките му съставни части. . . Той постига с това обилност и пълнота на мислите, живост в изо-

бражението, като дава да се чувствува, че трябва отнапреж да се знае немалко за Раковски онова, щото сега се разкрива в студията», като пише нататък, че характеристиката на Раковски е «ясно разкрита и показана и доказана» и като съобщава накрай в заключението си: «Студията е написана с голямо прилежание, с добросъвестно използуване на изворите, с грижливо обоснование на мислите и положенията и с живо изложение.» Но где е недоразумението между двамина ни. Бележките на Балан, че в същност студията се явява безпредметна и излишна, понеже аз съм говорил в нея и за «Мати Болгария» на Бозвели, литературен труд, който не е видял никога свят и който не е играл никаква роля в развоя на литературата ни, бяха в пълен контраст с моето мнение за произведения от този род, непубликувани трудове, каквито се явяваха и няколкото първи редакции на «Горски пътник», останали завинаги в ръкопис. Имайки наум издадения от проф. Шишманов по-рано труд «Един неизвестен диалог на Бозвели», отпечатан с грижлив критицизъм от Шишманов, Александър Теодоров заключаваше, че в случая се касае за едно «неразборито книжовно-научно отношение към ръкописните останки на българските дейци от нашето Възраждане», касаело се тука като че ли за «книжовно иманярство» и «книжовна алхимия, со всичката им наивност и комизъм».

Какво да кажа за такава концепция на литературно-историческите документи, останали по силата на обстоятелствата непубликувани, но безусловно ценни за историка на личното творчество и на историческото развитие в миналото? Особено когато се касае за «Мати Болгария» на Бозвели, гдето е предадена думата на преживявания, чувства и идеали, хвърлили в трепет напредничавите среди в България чрез писма на Бозвели, пръснати из цялата страна? Всичко недоизказано от Бозвели или от Раковски е за историка необикновено ценно свидетелство за състоянието на духовните или на ръководните идеи, които са движели напредничавата интелигенция. Отпечатването на този род документи представлява и сега истинска необходимост и тази необходимост се разбира и прилага от всички по-следващи наши литературни критици и историци.

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР

«ЧУВСТВО ОТ ПЪЛНИ ГЪРДИ» 9

ПОТЕКЛО 9 ДЕТСКИ ГОДИНИ 11 ГИМНАЗИАЛНО ОБРАЗОВАНИЕ 13 НАЧЕНКИ НА ИНТЕРЕС ЗА ХУМАНИТАРНО ЗНАНИЕ 14 ИЗБОР НА СПЕЦИАЛНОСТ В УНИВЕРСИТЕТА 15 В СТОЛИЦАТА 17 ПРОФЕСОРИ ВЪВ ВИСШЕТО УЧИЛИЩЕ 18 ПРОФЕСОР ИВАН ШИШМАНОВ 22 ДРУГАРИ 24 ЛЯТОТО НА 1898 Г. 25 В ЛАЙПЦИГ 27 В БЕРЛИН 33 ОТНОВО В БАЩИНИЯ ДОМ 36 УЧИТЕЛ ВЪВ ВИДИН 38

СЕНКИ ОТ МИНАЛОТО 41

ЛИТЕРАТУРНИЯТ КРЪЖЕЦ НА СПИСАНИЕ«МИСЪЛ»41 ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ 46 В ПРАГА 51 УНИВЕРСИТЕТСКАТА КРИЗА 54 ДОЦЕНТ В УНИВЕРСИТЕТА 57 ПЕЙО ЯВОРОВ 61 В ПАРИЖ 63 ЛИТЕРАТУРНИ АНКЕТИ 68 ФОЛКЛОРНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ 74 КИРИЛ ХРИСТОВ 83 ПСИХОЛОГИЯ НА ЛИТЕРАТУРНОТО ТВОРЧЕСТВО 86 ЙОРДАН ЙОВКОВ 90 БЪЛГАРСКО ВЪЗРАЖДАНЕ 94 ПРЕДСЕДАТЕЛ НА ПИСАТЕЛСКИЯ СЪЮЗ 100 ДИРЕКТОР НА НАРОДНИЯ ТЕАТЪР 103

НА РАЗНИ ТЕМИ 107

ЛИЧНИ ПРИЗНАНИЯ 107
ПИСАТЕЛИ И УЧЕНИ-СЪВРЕМЕННИЦИ 125
ЛИТЕРАТУРНИ БЕСЕДИ 138
ЗА ЛИТЕРАТУРНАТА КРИТИКА 156

Искра Арнаудова

МИХАИЛ АРНАУДОВ
Човекът и ученият

Рецензенти
Иван Попиванов
Пантелей Зарев

Редактор
Николай Антонов

Художник
Богомил Николов

Художествен редактор
Таня Николова

Технически редактор
Милка Иванова

Коректор
Юлия Стефанова

Дадена за набор на 2. VIII. 1977 г. Подписана за печат на 30. IX. 1977 г. Излязла от печат на 30. X. 1977 г. Печатни коли 11,25. Издателски коли 10,49. Издателски № 23716. Литературна група III—8. Тираж 3113. Формат 16/60/84. Цена 1,63 лв.

КОД 02 $\frac{9535072311}{5062\text{-}8\text{-}77}$

ДИ «Наука и изкуство» — София
ДПК «Димитър Благоев»

1,68